

Stanislovas Juknevičius

**ARCHETIPINĖ MENTALITETŲ ISTORIJA:
SOVIETMEČIO LIETUVA**

LITHUANIAN CULTURE RESEARCH INSTITUTE

Stanislovas Juknevičius

ARCHETYPAL HISTORY OF MENTALITIES: SOVIET LITHUANIA

Vilnius, 2022

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

Stanislovas Juknevičius

**ARCHETIPINĖ MENTALITETŲ ISTORIJA:
SOVIETMEČIO LIETUVA**

Mokslo monografija

Vilnius, 2022

Recenzentai

profesorius Gintautas Mažeikis (Kauno Vytauto Didžiojo universitetas)

profesorius Zenonas Norkus (Vilniaus universitetas)

Mokslo monografija rekomenduota spaudai

Lietuvos kultūros tyrimų instituto Mokslo tarybos

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų
informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISBN 978-609-8231-40-3

© Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022

© Stanislovas Juknevičius, 2022

TURINYS

Pratarmė	9
----------------	---

PIRMAS SKYRIUS. ARCHETIPINĖ MENTALITETŲ ISTORIJA:

SAVOKOS, METODAI, PRIELAIIDOS

Įvadas	11
„Vieni žmonės kuria istoriją, o kiti stato namelius priemiesčiuose“: mentalitetų struktūra ir tipai	15
„Pasaulį veda protas, bet iš labai toli“: mentalitetų kaitos bruožai	38
„Valstybės, kuriose vyrauja racionalus materializmas, turi tendenciją virsti ne tiek kalėjimais, kiek beprotnamiais“: mentalitetų kaitos tendencijos	53
„Seni, gąsdinę žmones dievai niekur nedingo, o tik pakeitė vardus, ir dabar jie rimuojasi su „izmais“: objektyvi ir archetipinė istorija	63
Išvados	79

ANTRAS SKYRIUS. KOMUNISTINIO AUKSO AMŽIAUS MITO SKLAIDOS YPATYBĖS RUSIJOJE

Įvadas	83
„Mes norime jau čia, žemėj, įkurti Dangaus karalystę“: marksizmas ir marksistai	86
„Mes gimėme, kad pasaką paverstume tikrove“: didieji lūkesčiai	95
„Vaikai mes irgi baisiųjų Rusijos metų“: iliuzijų žlugimas	103
„Mes tokie kaip jūs, tik atvirkščiai“: psichologinės putinizmo ištakos	117
Išvados	121

TREČIAS SKYRIUS. ĮSIVAIZDUOJAMOS SOVIETMEČIO LIETUVOS
BENDRUOMENĖS

Įvadas	122
„Tada prisiekiau aš laimėti / Ar žūti už pasaulį naują“: kovotojai ir tikrai tikintieji	124
„Vėjai pūtė, o mes lingavom į abi puses“: pragmatikai, lojaliai, abejingieji	136
„Jis meluoja, ir visi žino, kad jis meluoja“: cinikai ir kombinatoriai	145
„Geriau visą gyvenimą likti turinčiu savo nuomonę darbininku nei bailiu inteligentu“: metantys iššūkį	149
„Burbulas, sakau, Lietuva“: posovietinės Lietuvos mentalitetų bruožai	158
Išvados	166

PRIEDAS. IR MES TADA GYVENOME...

(sąkytinės istorijos šaltiniai)

Adomas Penkarskas. Pražuvęs gyvenimas	169
Auksas Jakštas. Stengėmės gyventi linksmai	172
Sofija Nedzveckienė. Buvau pionierių vadove	177
Jonas Jurkus. Tikėjau, kad gyvensiu „prie komunizmo“	186
Irena ir Bronius Pilkauskai. Dirbome trimis pamainomis	195
Aleksejus Pavlovskis. Buvo daug kvailysčių	205
Alfonsas Burkauskas. Aš buvau laisvas, ir dabar laisvas	209
Rūta Klišytė. Buvau tipiška sovietinė Lietuvos mergaitė	216
Daiva Strukovienė. Buvau maištinga dūšia	223
Dainius Razauskas. Į bekraštę žvaigždėtą erdvę	227

Archetypal History of Mentalities: Soviet Lithuania. Summary	248
Literatūra	269
Asmenvardžių rodyklė	283

CONTENT

Preface 9

CHAPTER 1. ARCHETYPAL HISTORY OF MENTALITIES:
CONCEPTS, METHODS, ASSUMPTIONS

Introduction 11

“Certain people make history and others build a little house
in the suburbs”: structure and types of mentalities 15

“The world is led by reason, but from very far away”:
traits of changes in mentality 38

“Where rationalistic materialism holds sway, states tend
to develop less into prisons than into lunatic asylums”:
trends of changes in mentality 53

“Our fearsome gods have only changed their names:
they now rhyme with -ism”: objective and archetypal history 63

Conclusions 79

CHAPTER 2. FEATURES OF THE SPREAD IN RUSSIA
OF THE COMMUNIST MYTH OF THE GOLDEN AGE

Introduction 83

“We want to establish the kingdom of heaven already here on earth”:
Marxism and Marxists 86

“We were born to make a fairy tale a reality”:
great expectations 95

“We are also children of the horrible years of Russia”:
collapse of illusions 103

“We are like you, just the opposite”:
the psychological footprints of Putinism 117

Conclusions 121

CHAPTER 3. IMAGINED SOVIET-ERA LITHUANIAN COMMUNITIES

Introduction	122
“Then I swore to win / or to perish for a new world”: fighters and true believers	124
“The winds were blowing, and we swayed in both directions”: pragmatists, loyalists, indifferent ones	136
“He’s lying, and everyone knows that he’s lying”: cynics and combinators	145
“It is better to remain throughout my life a worker with an opinion than a cowardly member of the intelligentsia”: challengers	149
“I say, Lithuania is a bubble”: features of post-Soviet Lithuanian mentalities	158
Conclusions	166

ANNEX. THEN WE LIVED TOO...

(Sources of Oral History)

Adomas Penkarskas. The lost life	169
Auksas Jakštas. We tried to live having fun	172
Sofija Nedzveckienė. I was a pioneer leader	177
Jonas Jurkus. I believed I would live under communism	186
Irena and Bronius Pilkauskas. We worked in three shifts	195
Aleksejus Pavlovskis. There were a lot of foolish things	205
Alfonsas Burkauskas. I was free then and I am free now	209
Rūta Klišytė. I was a typical Soviet Lithuanian girl	216
Daiva Strukovienė. I was a rebellious soul	223
Dainius Razauskas. Into an endless starry space	227
English summary	248
Bibliography	269
Index of names	283

PRATARMĖ

Mokslas, anot Aristotelio, – priežasčių pažinimas. Istorijos, kaip ir bet koks kito mokslo tikslas – sukurti niekada nesibaigiančią ir nenutrūkstancią priežasčių-pasekmių grandinę. Sovietinės Lietuvos istorija – ne išimtis. Kokios priežastys lėmė tai, kad Lietuva daugiau kaip keturiasdešimt metų priklausė vadinamajam socializmo lageriui? Paprasčiausias ir dažniausiai pateikiamas atsakymas į šį klausimą – tai buvo okupacija. Sovietinė Rusija užgrobė nepriklausomą Lietuvą ir jėga įdiegė joje socialistinę santvarką. O kas lėmė socializmo pergalę Rusijoje ar platesne prasme Sovietų Sąjungoje? Įvairios socialinės, ekonominės, politinės priežastys, tarp kurių nepaskiausia vaidmenį atliko ideologinės. Ilgai, skausmingai vykusi ir galiausiai nepavykusi komunizmo statyba buvusioje Sovietų Sąjungoje – marksistinės istorijos sampratos tragedija ir triumfas. O kas lėmė marksizmo atsiradimą ir sklaidą Vakaruose? Atsakymas į šį klausimą pirmiausiai priklausys nuo to, kokiomis prielaidomis remdamiesi analizuosime istoriją bendrai ir marksistinę jos sudedamąją konkrečiai.

Šioje knygoje marksizmo atsiradimas ir sklaida traktuojami kaip tam tikri pokyčiai Vakarų mentalitetų srityje. XIX amžiuje Vakaruose atsirado naujo tipo, naujo mentaliteto žmonės, kurie sugebėjo primesti savo pasaulio sampratą didelėms žmonių grupėms ir net tautoms. Šitaip suvokiant marksizmo atsiradimą ir sklaidą, pagrindines šioje tyrimų srityje kylančias problemas galima suformuluoti taip: kokie Vakarų mentaliteto pokyčiai paskatino atsirasti marksizmą ir suteikė galimybes jam skleistis? Kaip keitėsi rusų mentalitetai atsirandant, kuriantis ir žlungant socializmui? Kokios marksistinių idėjų, marksistinės pasaulėžiūros bei pasaulėjautos sklaidos ypatybės Lietuvoje? Ar Sovietų Lietuvoje vykę procesai – tik Sovietų Rusijoje vykusių procesų imitacija ir atspindys, ar socializmas Lietuvoje turėjo savo specifinių bruožų, ir jei taip, kokių? Kokios socializmo kūrimo pasekmės šiame procese dalyvavusių tautų – pirmiausiai lietuvių – mentalitetams? Šių ir kitų iš jų kylančių problemų analizė sudarys knygos turinį.

Knyga susideda iš trijų skyrių ir priedo. Pirmame skyriuje pateikiama sąvokų, prielaidų, metodų sistema, kuria remiamasi tolesniuose knygos skyriuose. Antrame skyriuje daugiausiai dėmesio skiriama marksistinių mentalitetų atsiradimo ir sklaidos ypatybėms Rusijoje. Jame analizuojami rusų mentalitetų ypatybės socializmo atsiradimo, kūrimo ir žlugimo procese, taip pat psichologinės putinizmo atsiradimo ir populiarumo tam tikruose visuomenės sluoksniuose priežastys. Trečiame skyriuje analizuojama marksistinių idėjų, marksistinės pasaulėžiūros bei pasaulėjautos sklaidos ypatybės Lietuvoje. Jame išskiriamos pagrindinės sovietmečio įsivaizduotos bendruomenės, analizuojamos joms būdingi mentalitetų bruožai, bei jų kaitos specifika. Priede pateikiami interviu su sovietmečio gyvenusiais žmonėmis. Jų prisiminimai, viena vertus, iliustruoja ir papildo trečiame skyriuje nagrinėtą problematiką, antra vertus, gali pasitarnauti kaip medžiaga kitiems tyrėjams ir kitoms sovietmečio interpretacijoms.

Autorius dėkoja visiems, vienokiu ar kitokiu būdu prisidėjusiems prie knygos pasirodymo – Lietuvos kultūros tyrimo instituto administracijai, Leidybos skyriui, oficialiems ir neoficialiems recenzentams ir, be abejo, žmonėms, sutikusiems pasidalyti savo mintimis apie sovietmetį. Be jų gyvų, autentiškų prisiminimų knyga būtų žymiai blankesnė ir nuobodesnė. Visiems jums nuoširdus ačiū.

Pirmas skyrius

ARCHETIPINĖ MENTALITETŲ ISTORIJA: SĄVOKOS, METODAI, PRIELAIDOS

Išvadas

Iš gausių ir įvairių archetipo sampratų paminėsime tris, kurios gali būti taikomos istorijos tyrimuose. Pirmiausiai archetipas tai „tipiškiausias ar tobulas tam tikros rūšies asmenybės ar daikto pavyzdys“¹. Šia prasme archetipų istorija – tai tipiškiausių ar tobulų asmenybių ar daiktų istorija. Kiekvienoje tautoje kiekviename jos istorijos tarpsnyje buvo tobulos ar tipiškomis laikomos asmenybės, kurios reprezentavo šią tautą ar jos dalį. Kodėl apie vienas ar kitas asmenybes manoma, kad jos buvo tobulos, tipiškos ar labai tipiškos, kuo jos buvo panašios ir kuo skyrėsi nuo kitų tautų ar laikų asmenybių – tai pagrindinės šioje tyrimų kryptyje kylančios problemos.

Kita archetipo samprata – tai „originalus kažko modelis, nuo kurio kopijuojami kiti“². Mentalitetų istorijos požiūriu įdomiausi du „kažko“ variantai: visuomenių modeliai ir asmenybių modeliai. Pirmu atveju archetipų istorija – įvairių visuomenės modelių, jų atsiradimo, raidos, nykimo, vaidmens kaip atskirų individų, taip ir visuomenių gyvenime, istorija. Antru atveju archetipų istorija – asmenybių, kurios kažkam buvo modeliais, tai yra kurias buvo bandoma mėgdžioti, ar bent jau kuriomis buvo žavimasi, istorija. Ir pagaliau archetipai – tai „*a priori* sąlygos vaizduotei, kurios šiek tiek primena kantiškąsias kategorijas“³.

¹ Oxford's English Dictionary. Prieiga per internetą: <https://www.oxfordlearners-dictionaries.com/definition/english/archetype> [Žiūrėta 2021 11 18].

² Cambridge English Dictionary. Prieiga per internetą: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/archetype> [Žiūrėta 2021 11 18].

³ Carlos Gustavas Jungas. Pasąmonės vaidmuo. *Kultūra ir civilizacija*. Vilnius: Gervelė, 1999, p. 388.

Panašiai kaip Kanto kategorijos surikiuoja juslių teikiamą medžiagą į darnų pasaulio vaizdą, archetipai surikiuoja vaizduotės teikiamus turinius į išvaizduotus pasaulius Būtent šiai archetipo sampratai knygoje skiriama daugiausiai dėmesio⁴.

Archetipinės istorijos sąvoką pirmas panaudojo Kevinas Lu Carlo Gustavo Jungo pažiūrų į istoriją analizei skirtame darbe. Kaip žinoma, Jungas išskyrė dvi istorijos sudedamąsias dalis: objektyvią ir gamtiškąją. Objektyvi istorija – „ta, kurią mes padarome“, gamtiškoji istorija – kūrybiškos smegenų vaizduotės veiklos istorija⁵. Kevinas Lu pasiūlė tai, ką Jungas vadino „gamtiškąją istoriją“, pavadinti „archetipine istorija“⁶. Tai vykęs siūlymas, nes archetipai – pagrindiniai kūrybinės vaizduotės struktūriniai elementai. Antra vertus, archetipinės istorijos sąvoką galima taikyti ir savarankiškos mokslinių tyrinėjimų krypties apibūdinimui. Archetipinė istorija – mokslinių tyrinėjimų kryptis analizuojanti archetipų vietą ir vaidmenį istorijos procese. Archetipinė mentalitetų istorija – mokslinių tyrinėjimų kryptis, analizuojanti archetipų vietą ir vaidmenį mentalitetų istorijoje.

Mentalitetų istorijos kaip savarankiškos mokslinių tyrinėjimų krypties atsiradimas dažniausiai siejamas su prancūzų Analų mokykla⁷. Nepaisant gausių ir neabejotinų pasiekimų, ši tyrimų kryptis turi nemažai trūkumų. Pirmiausiai tai sąvokinio aparato skurdumas. Mentalitetų istorikai analizavo socialinius, ekonominius, psichologinius istorijos aspektus ir naudojo kai kurias šių disciplinų sąvokas, tačiau savarankiško mokslinio aparato taip ir nesukūrė, ir net pagrindinė – mentaliteto sąvoka – nebuvo pakankamai išnagrinėta ir apibrėžta. Tad nenuostabu,

⁴ Žr. taip pat David Lindenfeld. *Jungian archetypes and the discourse of history. Rethinking History* 13 (2009), p. 217–234; Robin Robertson. *Jungian Archetypes: Jung, Godel, and the History of Archetypes*. Nicolas-Hays, 1995.

⁵ Carlos Gustavas Jungas. Pasąmonės vaidmuo, p. 387.

⁶ Kevin Lu. Jung and history, *Adumbrations of a post-Jungian approach to psychoanalytic history*. In Gottfried Heuer (ed.) *Sexual revolutions: psychoanalysis, history and the father*. Routledge, 2011, p. 16.

⁷ Philippe Ariès. *L'Histoire des mentalités*, dans Jacques Le Goff, sous la dir., *La Nouvelle Histoire*. Retz-CEPL, 1978, p. 402–423; Zenonas Norkus. *Istorika*. Vilnius: Taura, 1996, p. 162–166.

kad mentalitetų istorija dažniausiai buvo traktuojama kaip kultūros istorijos dalis⁸, o kai kurie mokslininkai siūlė atsisakyti mentaliteto sąvokos iš vis. Taip, žinomo amerikiečių istoriko Geoffrey Ernesto Richardo Lloyd manymu, būtina „demistifikuoti mentalitetus“. Prancūzų kalba šio mokslininko knygos pavadinimas skamba dar drastiškiau – „Baigti su mentalitetais“⁹.

Kitas mentalitetų istorijos trūkumas – teorijos nebuvimas. Vikipedijoje paskelbtame straipsnyje „Istorija“ teigiama, jog daugiadisciplininiais tyrinėjimams, kuriems autorius priskiria ir mentalitetų istorijos klasikus Lucienę Febre bei Marčą Blochą, „taip ir nepavyko sukurti istorijos teorijos“¹⁰. Teorijos buvimas ar nebuvimas – pagrindinis mokslinių tyrinėjimų brandos kriterijus. Neparemti teorija moksliniai tyrinėjimai pasmerkti likti žemiausiame, ikiparadigminiame mokslo raidos etape. Iš čia išplaukia trečias, pagrindinis mentalitetų istorijos trūkumas – paradigmų nebuvimas. Štai kodėl Peteris Burke, analizuodamas mentalitetų istorijos privalumus ir trūkumus, teigė, jog mentalitetų tyrinėtojai turėtų didesnę dėmesį skirti kategorijoms, schemoms, paradigmoms, kitaip sakant, padaryti tai, ką Aby Warburgas ir Ernstas Gombrichas atliko meno, Thomas Kuhno – mokslo, o Michelio Foucault temų (angl. *topics*) srityje. Svarbu, autoriaus manymu, ir tai, jog visi jie sėmėsi įkvėpimo iš vienos ar kitos psichologijos krypties.¹¹

Knygoje plėtojamas archetipinės mentalitetų istorijos variantas išvengia, ar bent jau bando išvengti visų šių trūkumų. Pirmiausia joje pateikiama mentalitetų tyrimuose taikytinų sąvokų sistema. Kai kurios iš jų – archetipo, komplekso, įsivaizduotos bendruomenės, įtampos, kompensacijos – jau taikytos istorijos tyrimuose, kai kurios – mentaliteto bruožo, mentaliteto apimtys, etaloninės asmenybės, etaloninio

⁸ Žr., pvz., Patrick Hutton. *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History. History and Theory*. 20 (3), 1981, p. 237–259.

⁹ Geoffrey Ernest Richard Lloyd. *Demystifying Mentalities*. Cambridge University Press, 1990; vertimas į prancūzų kalba: Lloyd, G.E.R. *Pour en finir avec les mentalités*. La Découverte, 1999.

¹⁰ Prieiga per internetą: <https://en.wikipedia.org/wiki/History> [Žiūrėta 2021 11 16].

¹¹ Peter Burke. *Strengths and Weaknesses in the History of Mentalities*. Burke, Peter (ed.). *Varieties of Cultural History (Digital ed.)*. Cambridge: Polity Press, 1997, p. 162–182.

teksto – įvedamos naujai. Šių sąvokų pagalba sukurta teorija suteikia galimybę lokalius procesus ir reiškinius traktuoti platesniame istoriniame kultūriniame kontekste, mikroistoriją – kaip makroistorijos dalį. Skyriuje pateikiamas toks traktavimo pavyzdys, kuriame Andreaso Breiviko mikrosistorija traktuojama kolektyvinėje Vakarų pasaulio vyksančių procesų kontekste. Ir pagaliau skyriuje pateikiamas archetipinės mentalitetų istorijos paradigmos variantas, sukurtas semiantis įkvėpimo iš Jungo analitinės psichologijos.

Kaip rašoma Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje, paradigma tai teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis remiasi tam tikras mokslinis tyrimas, visuma¹². Tuo pat metu tai tam tikros pažinimo srities atžvelgiu keliamų klausimų ir galimų atsakymų į juos analizė¹³. Pagrindinius mentalitetų tyrimo srityje kylančius klausimus galima suformuluoti taip: kas tai yra mentalitetas? Kokius mentalitetų tipus galima išskirti? Kas yra mentalitetų dinamika? Kokius mentalitetų dinamikos dėsningumus ar tendencijas galima išskirti? Kokių metodų pagalba galima tirti mentalitetus? Ieškant atsakymų į šiuos ir kitus iš jų kylančius klausimus ir bandoma sukurti mentalitetų istorijos paradigmas. Nes nesame tikri, kad tai sėkmingas bandymas, bet esame tikri, kad be tokių bandymų mentalitetų istorijos paradigmos nebus sukurtos niekada¹⁴.

Nors knygoje plačiai naudojamos analitinės psichologijos sąvokos bei idėjos, šis darbas nėra Jungo pažiūrų į istoriją plėtotė ar tęsinys. Pirmiausia joje remiamasi ne tik Jungo, bet Benedicto Anderseno, Pitirimo Sorokino, Ludwigo van Bertalanfy bei kitų žinomų mokslininkų idėjomis; be to, joje nevartojamos kai kurios svarbios jungiškai psichikos sampratai sąvokos, tokios kaip *anima*, *animus*, *savastis*. Naudojant muzikinę terminiją galima pasakyti, jog ši knyga – variacija Jungo užduota tema.

¹² Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/paradigma-2/> [Žiūrėta 2021 11 16].

¹³ Prieiga per internetą: <https://en.wikipedia.org/wiki/Paradigm> [Žiūrėta 2021 11 17].

¹⁴ Žr. taip pat Stanislovas Juknevičius. Archetypal history of mentalities: searching for paradigms. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, t. 9, nr. 1. Vilnius: LKTI, 2021, p. 10–25.

„Vieni žmonės kuria istoriją, o kiti stato namelius priemiesčiuose“:
mentalitetų struktūra ir tipai

Mentaliteto bruožo sąvoka

Mentalitetas – psichinė individo ar žmonių grupės konstitucija. Priklausomai nuo to, kokius psichikos elementus išskirsime ir kokius santykius tarp jų postuluosime, galima prikurti daug ir įvairių mentaliteto teorijų ir parašyti daug istorijų. Mentalitetų objektas gali būti apibūdinamas kaip eilinių (*ordinary*) žmonių nuostatos kasdieninio gyvenimo – vaikystės, seksualumo, mirties ir t. t. – atžvilgiu¹⁵, mąstymo ir jausenų visuma, būdinga tam tikram kolektyvui¹⁶ ar kiekvienai epochai būdingos mąstymo, tikėjimų ir jausmų formos¹⁷. Šioje knygoje pagrindine mentalitetus apibūdinančią sąvoką laikysime *mentaliteto bruožo sąvoką*. Mentaliteto bruožas – mąstymo, jausenos, nuostatų, tikėjimo, suvokimo rūšis, ar būdas. Šia prasme mentalitetas – kokiam nors individui ar žmonių grupei būdingų mentaliteto bruožų, besireiškiančių kaip tam tikros mąstymo, jausenos, tikėjimų, nuostatų rūšys, visuma.

Apie tai, koks mentaliteto bruožas būdingas vienam ar kitam individui, paprasčiausia spręsti pagal tai, kaip jis elgiasi tipiškose situacijose. Tipiškose situacijose individams ar tam tikroms žmonių grupėms būdinga elgsena gali būti pavadinta tipiška elgsena. Tipiška elgsena – pasikartojanti atpažįstama elgsena. Pasikartojanti ji todėl, kad žmonės panašioje situacijoje jau panašiai elgėsi. Atpažįstama todėl, kad egzistuoja tam tikri šios elgsenos algoritmai.

Panagrinėkime tokią tipišką situaciją kaip dalyvavimą pamaldose. Kodėl žmonės eina į bažnyčią ir dalyvauja pamaldose? Galimi bent trys atsakymo į šį klausimą variantai. Pirmiausia kažkas gali tai daryti todėl, kad

¹⁵ Patrick Hutton. *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History*, p. 239.

¹⁶ Peter Dinzelbacher. Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu. *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*. Vilnius: Aidai, 1998, p. XX.

¹⁷ Florence Hulak. En avons-nous fini avec l'histoire des mentalités? *Philonsorbonne*, 2, 2008, p. 89.

nenori išsiskirti iš reguliariai lankančių bažnyčių kaimynų. Jam pačiam žymiai maloniau būtų likti namuose ir žiūrėti mėgiamas TV laidas, bet tada reikėtų aiškinti kaimynams, kas jam sutrukdė dalyvauti pamaldose, meluoti, išsisukinėti, todėl paprasčiau nueiti ir sudalyvauti jam visiškai neįdomiame renginyje. Jo dalyvavimo pamaldose priežastis – racionalus sprendimas. Dar kažkas gali dalyvauti pamaldose todėl, kad jam patinka vargonų muzika ir choro dainavimas. Ir pagaliau kažkas gali dalyvauti pamaldose todėl, kad jis – nuoširdžiai tikintis pamaldus žmogus.

Šios tipiškos elgsenos priežastys – racionalus sprendimas, noras paklausti vargonų muzikos ir choro dainavimo, pamaldumas – ir yra pamaldose dalyvaujančių žmonių mentaliteto bruožai. Kitaip sakant, mentaliteto bruožas – psichinė struktūra, kurios egzistavimą postuluoju, norėdami paaiškinti individų ar žmonių grupių tipišką elgseną.

Mentaliteto bruožo sąvokos įvedimas į mentalitetų tyrimus naudingas dėl to, jog suteikia galimybę bendravardiklinti įvairių tautų ir laikų mentalitetus. Pradiniam mentalitetų tyrimo etape užtenka išaiškinti, ką kažkada gyvenę žmonės galvojo vienu ar kitu klausimu, ką jie jautė ar kaip elgėsi tam tikrose situacijose. Tipiškas tokio tyrimo pavyzdys – Peterio Dinzeltbacherio sudaryta „Europos mentaliteto istorija“¹⁸.

Labai schematiškai šios knygos turinį galima išreikšti sprendiniais, pavyzdžiui, „antikoje europiečiai manė, jog [...] o viduramžiais – jog [...] Naujaisiais laikais elgėsi ir jautė taip, o modernizmo epochoje – kitaip“ ir t. t. Šią tyrimų kryptį galima tęsti iki begalybės, įtraukiant į tyrimą vis naujas temas ir konkretizuojant tyrimų objektą: nuo europiečių pereinant prie tautų, nuo tautų – prie jas sudarančių socialinių, profesinių grupių ir panašiai. Sunkumai prasidės tada, kai norėsime šio tyrimo rezultatus palyginti su kitų civilizacijų, tarkim, kinų mentalitetais. Tokiu atveju, jei nenorime pasitenkinti tokiais teiginiais, kaip „viduramžių europiečiai manė, jog [...], o viduramžių kinai, jog [...]“, turime sukurti sąvokų sistemą, kurią būtų galima taikyti įvairių laikų ir tautų mentalitetų tyrimui.

¹⁸ Peter Dinzeltbacher (sud.). *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*. Vilnius: Aidai, 1998.

Viena iš tokių sąvokų ir yra *mentaliteto bruožas*. Taikydami šia sąvoką, užuot sakę, „europiečiai manė, jog, o kinai, jog [...]“, galėsime kalbėti apie europiečiams ir kinams būdingus mentaliteto bruožus, analizuoti jų panašumus, skirtumus, dinamiką, kaitos dėsningumus.

Mentalitetų tipų problema

Gausius ir įvairius mentalitetus galima tam tikru būdu klasifikuoti. Išbaigčiausią ir geriausiai apgalvotą mentalitetų tipologiją pateikė Pitirimas Sorokinas. Fundamentiniame veikale „Socialinė ir kultūrinė dinamika“ šis rusų kilmės amerikiečių mokslininkas išskyrė tris kultūrinių mentalitetų tipus: juslinį (*sensate*), ideacinį (*ideational*) ir idealistinį (*idealistic*) ar mišrų. Pagrindiniai skirtumai tarp jų glūdi požiūryje į „galutinę realybę“, į gyvenimo tikslus ir pažinimą. Juslinio mentaliteto žmonės materialų, ar joslėmis suvokiamą pasaulį laiko vieninteliu egzistuojančiu, o malonumą – pagrindiniu gyvenimo tikslu. Ideacinis mentalitetas galutinę realybę nukelia už jutiminio pasaulio, o materialų pasaulį traktuoja kaip netikrą, iliuzinį, laikiną, o neretai ir kaip blogio šaltinį. Moralinės ir dvasinės šio tipo žmonių pastangos nukreiptos į vienaip ar kitaip suvokiamą amžinybę. Idealistinis mentalitetas išvengia šių kraštutinumų ir laiko, jog abu – kaip joslėmis suvokiamas, tarp ir identinis pasaulis yra svarbūs kaip individo, taip ir visuomenės gyvenime. Geriausiai ši požiūrį atspindi Platono idėjų teorija: būties pagrindą sudaro amžinos nekintamos idėjos (*eidos*), tačiau materialus pasaulis – jų atspindys, todėl turi būti traktuojamas rimtai. Be to, jusliniai mentalitetai akcentuoja juslinio suvokimo, ideaciniai – tikėjimo, idealistiniai – proto vaidmenį pažinime. Ideacinis mentalitetas būdingas budistinei ir krikščioniškai kultūroms, idealistinis – Kinijos ir Senovės Graikijos, o juslinis – šiuolaikinei Vakarų kultūrai.¹⁹

Mūsų manymu, Sorokino tipologija galima papildyti *racionalių* mentaliteto tipu – paprasčiausiai todėl, kad racionalaus žmogaus („racionalaus

¹⁹ Pitirim Sorokin. *Social and Cultural Dynamics*. Cincinnati: American Book Company, 1937–1941, 4 vol.

gyvulio“) sąvoka plačiai naudojama kaip mokslinėje, taip ir populiarioje literatūroje.²⁰

Be to, vietoj neprigijusios *ideacinio* sąvokos naudodami *tikėjimu grįsto* mentaliteto sąvoką, o jutiminį mentalitetą pakeisime platesnę instinktyvaus ar instinktais grindžiamo mentaliteto tipu. Tokiu būdu turėsime keturis mentalitetų tipus: instinktyvų, racionalų, idealistinį ir tikėjimu grindžiamą. Jie skiriasi vaizduotės vaidmeniu vieno ar kito tipo žmonių gyvenime. Instinktyvaus tipo žmonių gyvenime vaizduotė neatlieka jokio ar beveik jokio vaidmens. Protas – vaizduotės sritis, tačiau proto sukurti vaizduotės turiniai dar artimai susieti su jauslėmis suvokiamu pasauliu, nes – bent jau mokslinės hipotezės – turi būti verifikuojamos jutiminiame pasaulyje.

Idealistinio tipo žmonės gali vadovautis jokių atitikmenų jausliniame pasaulyje neturinčiais vaizduotės turiniais – tokiais kaip pareiga, sąžinė ar garbė. Ir pagaliau tikėjimu grindžiamo mentaliteto žmonės tiki kai kuriais vaizduotės turiniais nereikalaudami, o neretai net nepaisydami jokių racionalių įrodymų. Šiems žmonėms vaizduotės sukurti pasauliai tokie pat realūs, o neretai realesni nei jauslėmis suvokiami.

Instinktai ir instinktyvios linkmės

Pagal dar antikoje gimusį apibrėžimą, žmogus – „dvikojis beplunksnis“. Kaip dvikojis beplunksnis, jis vadovaujasi instinktais. Kiekvienoje tautoje, kiekvienoje istorinėje epochoje instinktų tenkinimas įgauna specifines formas, todėl realiai instinktyvaus tipo žmonių veiklos, o neretai ir gyvenimo tikslas – sukulturnintų instinktų tenkinimas. Tipiškas tokio žmogaus pavyzdys – nuolatos lytinio instinkto nuo vienos prie kitos moters gainiojamas Giacomo Casanova. Nuo kokio nors po miškus klajojančio patino jis skiriasi tuo, jog savo lytinį instinktą tenkina XVIII a. Italijoje priimtu būdu.

Be instinktų, svarbų vaidmenį daugelio žmonių gyvenime atlieka tokios tipiškos elgsenos priežastys kaip *instinktyvūs faktoriai*, *valia*,

²⁰ Žr., pvz., Human Beings as Rational Animals. In G. Keil and N. Kreft (eds.). *Aristotel's Antropology*. Cambridge University Press, 2019, p. 23–96.

principai. Jungas instinktyviems faktoriams, be alkio ir seksualumo, priskiria kūrybą, refleksiją, veiklą²¹, Friedrichas Nietzsche akcentavo valią valdžiai²², Victoras Franklis – prasmės ieškojimus²³, Johanas Huizinga plėtojo „žaidžiančio žmogaus“ koncepciją²⁴. Konkrečių individų gyvenime šie faktoriai, principai, polinkiai realizuojasi kaip tam tikri mentaliteto bruožai. Mūsų nagrinėjamų problemų kontekste ypatinga reikšmę turi du mentaliteto bruožai: *malonumo siekimas ir prisitaikymas*.

Malonumo siekimas – biologiškai determinuotas mentaliteto bruožas. Gerai žinomas eksperimentas, kai žiurkėms į smegenis buvo implantuotas elektrodas, kuris, žiurkei paspaudus mygtuką, sukeldavo malonius pojūčius. Žiurkės tol spausdavo mygtuką, kol, išsekę iš bado, numirdavo²⁵. Panašiai elgiasi kai kurie žmonės. Kaip teigė Sigmundas Freudas, „būtent malonumo principo programa lemia gyvenimo tikslą“²⁶. Vėliau Freudas savo pažiūras šiek tiek pakeitė²⁷, bet į jo vietą pasiruošę stoti ir stoja dešimtys, šimtai malonumo principo gynėjų.

Prisitaikymas – būtina sėkmingo visų gyvybės formų funkcionavimo sąlyga. Teisinga tai ir žmonių atžvilgiu: kuo geriau individas prisitaiko prie kokioje nors visuomenėje egzistuojančių sąlygų, tuo daugiau jis gali toje visuomenėje pasiekti. Tačiau kartais istorijoje susiklosto situacijos, kai prisitaikymas tampa ne tik sėkmingo funkcionavimo, bet išlikimo sąlyga. Pirmiausia tai liečia totalitarines, kokia ir buvo Sovietų Sąjunga, valstybes. Neprisitaikiusieji buvo arba fiziškai sunaikinami, arba izoliuojami. Būtent todėl sugebėjimas prisitaikyti, o tuo pačiu ir susitaikyti tapo svarbiu, o neretai ir pagrindiniu sovietinio lietuvių mentaliteto bruožu²⁸.

²¹ Daryl Sharp. *Jung lexicon: A Primer of Terms and Concepts*. Toronto: Inner City Books, 1991.

²² Friedrich Nietzsche. *The Will To Power*. A Vintage Giant, 1968.

²³ Victor Frankl. *Man's Search for Meaning*. Boston, Massachusetts: Beacon Press, 1959.

²⁴ Johan Huizinga. *Homo ludens; a study of the play-element in culture*. Boston: Beacon Press, 1955 (1938).

²⁵ Žr., pvz., David J. Linden. *The Neuroscience of Pleasure*. Prieiga per internetą: www.huffingtonpost.com/david-j-linden [Žiūrėta 2019 09 12].

²⁶ Sigmund Freud. *Civilization, Society and Religion*. Penguin Books, 1991, p. 263.

²⁷ Sigmund Freud. *Anapus malonumo principo*. Vilnius: Vyturys, 1999.

²⁸ Nerija Putinaitė. *Nenuutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007.

Instinktų ir instinktyvių linkmių valdomų žmonių egzistavimas – pamatinis mentalitetų istorijos faktas. Tam, kad tuo įsitikinti nereikia skrupulingų teorinių studijų – užtenka apsižvalgyti aplinkui. Visuomenė – įvairių instinktų, instinktyvių faktorių, principų, dominančių valdžioje esančių žmonių sambūvis. Kažkas siekia malonumo, kažkas – valdžios, kažkas ieško prasmės, o dar kažkam gyvenimas – žaidimas. Visos šios veiklos kartais papildo, kartais prieštarauja vienos kitoms. tačiau bandyti jų pagalba paaiškinti tipišką visų žmonių elgseną reikštų labai supaprastinti, net suprimityvinti žmogaus sampratą, nes svarbų, o neretai pagrindinį vaidmenį daugelio žmonių gyvenime atlieka protas, tikėjimas, idėjos.

Protas ir tikėjimas

Pagal kitą antikoje gimusį apibrėžimą „žmogus – racionalus gyvulys“. Kaip racionalus gyvulys, žmogus vadovaujasi, ar bent jau bando vadovautis protu. „Turėk drąsos naudotis savo protu – štai Švietimo šūkis“²⁹, – teigė Imanuelis Kantas. Priklausomai nuo to, kokioje srityje ir kaip naudojamas protu, galima kalbėti apie grynąjį³⁰, praktinį³¹, instrumentinį³², sveiką (*common*)³³, tironišką³⁴ protą. Mūsų manymu, norint geriau suvokti nemokslinio mąstymo specifiką, galima kalbėti apie *taikomąjį* protą kaip savotišką kantiškojo *grynojo* proto priešpriešą.

Skirtumai tarp grynojo ir taikomojo proto liečia kaip mąstymo prielaidas, taip ir tikslus. Pagrindiniai iš grynojo proto išplaukiančių mokslinių sprendinių požymiai – visuotinumas ir būtinumas. Visose kitose pažinimo srityse – filosofijoje, religijoje, mitologijoje – egzistuojančias prielaidas

²⁹ Imanuelis Kantas. *Politiniai traktatai*. Vilnius: Aidai, 1996, p. 42.

³⁰ Imanuelis Kantas. *Grynojo proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1982.

³¹ Imanuelis Kantas. *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1987; Pierre Bourdieu. *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press, 1998.

³² John Brunero. *Instrumental Rationality: The normativity of Means-Ends Coherence*. Oxford: Oxford University Press, 2020.

³³ Marion Ledwig. *Common Sense. Its History, Method, and Applicability*. New York, 2007.

³⁴ Dr. Dean A. Haycock. *Tironiškas protas: lyderių portretai, narcizmas ir diktatoriškumas*. Vilnius: Sofoklis, 2019.

pripažįsta tik tam tikra žmonių grupė – šios filosofijos, religijos ar ideologijos atstovai. Kitas skirtumas liečia mąstymo tikslus. Jei grynojo proto tikslas – tiesos pažinimas, tai taikomojo – tiesos pagrindimas. Visi religijas, mitus, ideologijas grindžiantys mąstymo tipai yra taikomieji. Bene ryškiausias to pavyzdys – žinomų XV amžiaus teologų Heinricho Kramerio ir Jameso Sprengero knyga *Raganų kūjys*.³⁵ Šis kūrinys stebina savo logiškumu, išbaigtumu ir nuoseklumu, tačiau parašytas remiantis tik tam tikros grupės žmonių pripažintomis prielaidomis, ir tarnavo vadovėliu uoliems, bet ne visada mąstymo galia apdovanotiems inkvizitoriams.

Istorijoje žinomi atvejai, kai taikomasis protas bandė pateikti save kaip grynąjį, tai yra mokslinį. Taip, Sovietų Sąjungoje visose aukštosiose mokyklos ir universitetuose buvo dėstomos „mokslinio komunizmo“ ir „mokslinio ateizmo“ disciplinos. Šiais pavadinimais sovietiniai ideologai norėjo įrodyti sau ir kitiems, jog šių disciplinų turinys nėra tik marksistams būdingos pasaulėžiūros dalis, o išplaukia iš mokslinės, t. y. visuotinių ir būtinai sprendiniais grindžiamos pasaulėžiūros.

Pagrindinis proto gimdomas mentaliteto bruožas – racionalumas. Įvairios racionalumo sampratos ir įvairūs jo aspektai nagrinėti daugelio mokslininkų darbuose.³⁶ Religiniais ar mitologiniais vaizdiniais persmelktose pasaulėžiūrose dominuoja tikėjimas. Kaip teigiame Senajame Testamente, „teisusis gyvens tikėjimu“³⁷. Kai kurie „tikrai tikinčiųjų“ mentaliteto bruožai gerai aprašyti Ericho Hofferio knygoje³⁸.

Idealistinis tipas

Idealistiniam tipui priklauso žmonės, kurių gyvenime pagrindinį vaidmenį atlieka idėjos. Priklausomai nuo to, kaip suvokiamos idėjos, galima

³⁵ *The Malleus Maleficarum of Heinrich Kramer and James Sprenger*. Dover Publication, 2012 (1484).

³⁶ Žr. Robert Audi. *The Architecture of Reason: The Structure and Substance of Rationality*. Oxford: Oxford University Press, 2001; Zenonas Norkus. *Max Weber ir racionalusis pasirinkimas*. Vilnius: Margi raštai, 2003.

³⁷ Hbr 10, 38.

³⁸ Erich Hoffer. *The True Believer: Thoughts On The Nature Of Mass Movements*. Harper and Brothers, 1951.

išskirti du idealistinių mentalitetų tipus. Žmonės, kurie suvokia idėjas protu, priklauso idealistiniam *racionaliam* tipui. Žmonės, kuriems idėjas išgyvena, priklauso idealistiniam *archetipiniam* tipui. Egzistuoja trys pagrindinės archetipų raiškos formos: tai gali būti linkmės tam tikros rūšies veiklai, kokių nors objektų ar reiškinių atžvilgiu patiriami jausmai ir tam tikroms žmonių grupėms bendros suvokimo formos.

Pirmiausiai archetipai – „*instinktyvi linkmė* (kursyvas Jungo – S. J.), kaip instinktyvus paukščių impulsas sukti lizdus arba skruzdžių – kurti organizuotas gyvenvietes – skruzdėlynus“³⁹. Paprasčiausi ir dažniausiai aptinkami šios rūšies archetipai – polinkis kurti, griauti, paklusti, vadovauti, vykdyti pareigą, būti ištikimu, ir panašiai. Gyvūnijos pasaulyje egzistuoja labai daug ir įvairių tipiškų elgsenos formų, tačiau visų jų priežastis apibūdinama viena *instinkto* sąvoka. Atsiradus žmogui, atsirado nepalyginamai daugiau ir įvairesnių tipiškų elgsenos formų, tačiau visų jų priežastis apibūdinama viena *archetipo* sąvoka. Šia prasme „archetipai yra nesąmoningi pačių instinktų atvaizdai, kitaip tariant, pagrindiniai instinktyvaus elgesio modeliai“⁴⁰.

Kita archetipų raiškos forma – tam tikrų vaizdinių atžvilgiu patiriami jausmai, skatinantys žmogų elgtis vienu ar kitu būdu. Kaip teigė Jungas, „archetipai sykiu yra ir vaizdiniai, ir emocijos. Galima kalbėti apie archetipus tik tuo atveju, jei šie abu aspektai pasireiškia vienu metu. Kai yra tik vaizdinys, susiduriame su paprastu žodiniu vaizdu (vaizdingu žodžiu), kuris nėra labai svarbus. Bet kartu su emociniu aspektu vaizdinys įgyja dvasiškumo ir dieviškumo (arba psichinės energijos); jis tampa dinamišku ir gali sukelti kokias nors pasekmes“⁴¹. Kažin ar reikia minėti, jog tas pats vaizdinys gali kažkam būti archetipu, o kažkam – ne. Pavyzdžiui, jei kažkam tėvynė – vieta, kurioje jis gimė, jam tai tėra vaizdinys, bet jei kažkas patiria meilę tėvynei, jam tėvynės vaizdinys tampa archetipu.

Dar vienas svarbus archetipų raiškos aspektas – tai bendros tam tikroms žmonių grupėms suvokimo formos. Kaip rašo Jungas, „archetipai

³⁹ Carlas Gustavas Jungas. *Žvelgiant į pasąmonę*. Vilnius: Taura, 1994, p. 69.

⁴⁰ Carl Gustav Jung. *Archetipai ir kolektyvinė pasąmonė*. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 57.

⁴¹ Carlas Gustavas Jungas. *Žvelgiant į pasąmonę*, p. 105.

tai tam tikros suvokimo formos, ir kiekvieną kartą, kai mes susiduriame su vienodomis suvokimo formomis, mes susiduriame su archetipais⁴². Kiekviena kultūra, civilizacija, formuoja savitą pasaulio ar atskirų jo dalių suvokimą, kuris ir lemia jos specifiką. Taip, pasaulį galima suvokti kaip harmoniją ir kaip chaosą, kaip Dievo kūrinį ir aklos valios siautėjimą.

Išskirtinį vaidmenį bendros suvokimo formos atlieka mene. Vėlgi, Jungo žodžiais tariant, „kūrybinis procesas, kiek mes jį apskritai galime ištirti, yra nesąmoningas archetipo atgaivinimas, o meno kūrinys – plastinis archetipo įforminimas“⁴³. Tai reiškia, kad kiekvieną kartą, kai grupė žmonių vienodai ar panašiai suvokia kokį nors meno kūrinį, jie suvokia jame užkoduotus archetipus. Kažin ar reikia minėti, jog ši „grupė žmonių“ nebūtinai turi būti vienoje vietoje ir vienu metu – tai gali būti erdvėje ir laike išsklaidyti individai. Labai skirtis gali ir kokio nors kūrinio supratimas, interpretacijos, bet visada turi būti „panašios ir pasikartojančios suvokimo formos“. Jeigu visi žmonės kokį nors objektą ar reiškinių suvokia visiškai skirtingai, ir nėra žmonių, kurių suvokimai turėtų kažką bendro, archetipo nėra, bet nėra ir meno kūrinio.

Svarbų vaidmenį objektų ar reiškinių suvokime atlieka toks mentaliteto bruožas kaip *empatija*. Sąlyginai galima išskirti tris empatijos rūšis: estetinę, socialinę ir ontologinę. Estetinė empatija – meno kūrinių įjausminimas. Socialinė empatija taip pat reiškiasi kaip sugebėjimas patirti svetimus jausmus (skausmą, džiaugsmą, ilgesį), o kartais net aštriau nei savo. Ir pagaliau, egzistuoja žmonės, patiriantys empatiją ne meno kūrinių ar socialinių reiškinių, o gamtos, ar, platesne prasme, pasaulio atžvilgiu. Ontologinė empatija įrašo žmogaus gyvenimą į būties kontekstą ir paverčia jį didingo, žavaus ir paslaptingo pasaulio žiūrovu ir dalyviu.⁴⁴

Skirtingose istorinėse kultūrinėse terpėse tie patys archetipai reiškiasi skirtingais archetipiniais vaizdiniais. Pavyzdžiui, didvyrio archetipas gali reikšti ir kaip karys, įsimylėjęlis, kaip imperatorius ir kaip

⁴² Carl Gustav Jung. *Instinct and the Unconscious. Collected Works of Carl Gustav Jung* (toliau – CW), vol. 8, p. 137–138.

⁴³ Carl Gustav Jung. *Psichoanalizė ir filosofija*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 64.

⁴⁴ Cheetham T. *All the World an Icon: Henry Corbin and the Angelic Function of Beings*. North Atlantic Publisher, 2012.

tironas, pasaulio išgelbėtojas, šventasis⁴⁵, o šiuolaikiniame pasaulyje – kaip lyderis.⁴⁶

Jungo archetipo sampratos įvedimas į mentalitetų tyrimus prasmingas dėl to, jog suteikia galimybę paaiškinti kai kuriuos faktus, kuriuos kitų sąvokų pagalba paaiškinti sunku ar net neįmanoma. Faktas yra ir tai, kad skirtingi žmonės vienodai ar panašiai suvokia kokius nors objektus ar reiškinius, patiria tų pačių veiklos dominančių – pavyzdžiui, pareigos ar sąžinės – poveikį ar tuos pačius jausmus tam tikrų objektų ar reiškinių atžvilgiu. Visais šiais atvejais jų elgsenos, jausenos ar suvokimo priežastis glūdi jų vaizduotėje. Šių priežasčių apibūdinimui ir naudojama archetipo sąvoka. Archetipai – įvairiose teorinės ir praktinės veiklos srityse egzistuojančių kolektyvinės vaizduotės turinių pavadinimas.

Archetipai ir kompleksai

Archetipai – kolektyvinės vaizduotės turiniai, kurie individualiose psichikose reiškiasi kaip kompleksai. Kaip rašė Jungas, „kompleksai tai psichiniai deriniai (*entities*), kurių nekontroliuoja sąmonė“⁴⁷. Tai reiškia, kad didesne ar mažesne kompleksuotų žmonių psichikos dalį sudaro psichiniai turiniai, kurių veikimą jis gali greičiau stebėti nei kontroliuoti. Tai nereiškia, kad kompleksuotas žmogus negali kontroliuoti elgsenos. Pavyzdžiui, žmogus, kompleksuotas kitos rasės atstovų atžvilgiu, gali elgtis taip, tarsi rasiniai skirtumai jo visiškai nejaudintų, bet dėl to pasąmonėje glūdintis pasipiktinimas, ar, atvirkščiai, gėrėjimasis kitos rasės atstovų išore, elgsena, gyvenimo būdu neišnyks. Pareigingas žmogus gali nevykdyti pareigos, bet negali savo noru atsisakyti pareigos jausmo, ar atvirkščiai, jį „įjungti“.

Kai kurių kompleksų atsiradimą galima paaiškinti kompleksuotų žmonių biografijomis: kažkas vaikystėje skendo, todėl bijo vandens, pas

⁴⁵ Joseph Campbell. *Herojus su tūkstančiu veidų*. Iš anglų kalbos vertė Vytautas Grenda. Vilnius: Tyto alba, 2015, p. 370–395.

⁴⁶ Sophon Shadraconis. Leaders and Heroes: Modern Day Archetypes, *LUX: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*: Vol. 3: Iss. 1, 2013, article 15.

⁴⁷ Carl Gustav Jung. The Tavistock lectures. CW, vol. 18, p. 73.

kažką susiklostė pernelyg šilti, ar atvirkščiai, šalti santykiai su tėvais, todėl jis nejaukiai jaučiasi su priešingos lyties atstovais ir t. t. Tačiau egzistuoja kompleksai, veikiantys ne tik pavienius individus, bet ir žmonių grupes, ir kurių kilmę sunku, o neretai neįmanoma paaiškinti jas patiriančių žmonių biografijomis. Kokiais biografijos faktais galima paaiškinti tokių psichinių turinių kaip sąžinė, pareiga ar ištikimybė, atsiradimą? Mes beveik visada galime paaiškinti, kodėl vieną ar kitą žmogų graužia sąžinė, bet tai nieko nepasakys apie paties sąžinės fenomeno atsiradimą. Taip yra todėl, kad kai kurių kompleksų ištakos glūdi ne individualioje, o kolektyvinėje pašamonėje.

Pasąmonės samprata

Pasąmonė – pagrindinė gelmių (Lietuvoje ji kartais vadinama „dinamine“) psichologijos sąvoka. Jungo pažiūros nuo kitų dviejų šios krypties kūrėjų – Sigmundo Freudo ir Alfredo Adlerio – pirmiausia skiriasi tuo, jog jos nepalyginamai platesnės. Jungas neneigia, kad kai kurie žmonės gali turėti „Edipo kompleksą“, tai yra užslėptą norą nužudyti tėvą ir vesti motiną, ar kad kažką valdo valdžios troškimas, bet padaryti šiuos kompleksus svarbiais, o juo labiau vieninteliais pasąmonės elementais – švelniai kalbant, per drąsu. Paties Jungo žodžiais, „pradžioje daug žadėjusi freudistinė pasąmonės teorija apsiribojo vienu-vieninteliu archetipu – Edipo kompleksu; ji nebuvo išvystyta jo artimiausių mokinių darbuose. Su incestu (kraujomaiša) susietas Edipo kompleksas, pakankamai įtikinamai paaiškinamas seksualiniu instinktu, todėl, jei nereikalauti gilesnio filosofinio pagrindimo, tokių paaiškinimų galima laikyti patenkinamu. Tai tinka ir Adlerio pamėgtai subjekto valdžios valiai. Kaip Freudas, taip ir Adleris savanoriškai užsislendė savo pačių vienapusiškose prielaidose, atmetančiose bet kokio kitokio aiškinimo galimybę ir taip pat neišvenigiamai vedančiose į fragmentinių aiškinimų aklavietę“⁴⁸.

Be to, skirtingai nuo Freudo, akcentavusio vaikystėje patirtų išgyvenimų svarbą psichinei asmenybės raidai, Jungas pasąmonės ištakų ieškojo tautų ir žmonijos istorijoje: „Freudui pasąmonė iš esmės yra išstumtų

⁴⁸ Carl Gustav Jung. Flying Soucers. CW, vol. 10, p. 348–349.

turinių talpyklė. Jis žiūri į tai iš vaikystės taško. Man sąmonė yra beribis istorijos lobynas. Aš suvokiu, kad turėjau vaikystę, bet ji nedidelė lyginant su beribėmis istorijos erdvėmis, kurios nuo pat jaunystės mane domino labiau, negu vaikystė⁴⁹.

Ir, pagaliau, šalia individualios sąmonės Jungas naudoja kolektyvinės sąmonės sąvoką. „Asmeninės sąmonės turiniai dažniausiai yra vadinamieji *jausmų nulemti kompleksai*, sudarantys asmeninį sielos gyvenimo intymumą. O kolektyvinės sąmonės turiniai – vadinamieji *archetipai*“⁵⁰. Archetipai, ar, platesne prasme, kolektyvinė sąmonė ir yra tam tikroms žmonių grupėms būdingų tipiškos elgsenos, jausenos, mąstymo, suvokimo formų priežastis. Kaip teigė Jungas, „galima kiek nori tvirtinti, kad psichika susideda iš sąmonės ir jos turinių, bet tai nepaneigia, o tik patvirtina faktą, jog egzistuoja visų sąmoningų reiškinių pagrindas, ar matrica – priešsąmonė ir posąmonė, viršsąmonė ir sąmonė“⁵¹.

Kodėl sąmonės neigimas patvirtina jos egzistavimą? Todėl kad sąmonę neigiantys žmonės sąmoningai negali pakeisti savo pažiūrų. Dažniausiai tai racionalistai, nesugebantys, o neretai ir nenorintys suvokti kitokių mentalitetų⁵². Psichiniai turiniai, kurių negalime reguliuoti sąmoningomis pastangomis, priklauso sąmonės sričiai. Tai reiškia, kad šio tipo žmonių pažiūros – kolektyvinės matricos, ar kolektyvinio nesąmoningumo fragmentas.

Kultūrinių kompleksų ypatybės

Kartais sąmonė reiškiasi kaip koks nors vienas kompleksas, pavyzdžiui, pareigos jausmas, empatija ar meilė tėvynei, o kartais kaip tam tikra idėjų, jausmų, tikėjimų visuma. Antru atveju galime kalbėti apie kultūrinius kompleksus.⁵³ Kultūrinio komplekso sąvoka platesnė nei archetipo ir

⁴⁹ Carl Gustav Jung. The Tavistock lectures. CW, vol. 16, p. 140.

⁵⁰ Carl Gustav Jung. Kolektyvinės sąmonės sąvoka, p. 8.

⁵¹ Carl Gustav Jung. On the Nature of Psyche. CW, vol. 8, p. 168.

⁵² „Nesąmoningumas yra gimtoji nuodėmė, tiesiog blogis logui“. Jungas C. G. *Archetipai ir kolektyvinė sąmonė*, p. 117.

⁵³ Thomas Singer, Samuel L. Kimbles (eds.). *The Cultural Complex. Contemporary Jungian Perspectives on Psyche and Society*. Hove and New York: Bruner-Routledge, 2004.

suteikia galimybę geriau atspindėti kolektyvinėje sąmonėje vykstančius procesus. Pavyzdžiui, 1937 metais parašytame straipsnyje Jungas vokišką fašizmą traktavo kaip germanų ir skandinavų dievo *Wotano* archetipo atgimimą⁵⁴. Bet ar šio archetipo užtenka, norint bent kiek išsamiau paaiškinti vokiečių sąmonės, taip pat ir psichikos funkcionavimo ypatumus nacių valdymo metais? Akivaizdu, kad be *Wotano*, vokiečius veikė daug kitų sąmonės faktorių, ar archetipų, be to, skirtingas socialines grupes – valdančią biurokratiją, kariuomenę, valstiečius, tarnautojus veikė skirtingos sąmonės jėgos. Kolektyvinio komplekso sąvoka ir suteikia galimybę išskirti, sisteminti ir analizuoti šiuos tarp įvairių grupių egzistuojančius skirtumus. Kolektyvinis kompleksas – tam tikrai žmonių grupei bendras sąmonės sluoksnis, besireiškiantis kaip archetipų, simbolių, vertybių, nuostatų, jausmų, pažiūrų sistema. Tai sąvoka, artima tam, ką Herderis vadino „tautos dvasia“ (*Volksggeist*), kai kurie rasizmo teoretikai – „rasės siela“⁵⁵, o analitinėje psichologijoje kartais apibūdinama kaip „kolektyvinė dvasia“⁵⁶.

Priklausomai nuo to, kokiose teorinės ar praktinės veiklos srityse skleidžiasi kolektyvinė sąmonė, galima kalbėti apie religinius, moralinius, socialinius-politinius kultūrinius kompleksus. Kokio nors socialinio-politinio komplekso formavimosi procesą labai schematiškai galima taip aprašyti. Kažkieno vaizduotėje gimsta tautos ar žmonijos ateities vizija. Nuo paprastų kiekvieno žmogaus galvoje knibždančių fantazijų ji skiriasi tuo, kad tas „kažkas“ patiki, jog šią viziją galima įgyvendinti. Jei šios vizijos įgyvendinimo realumu patiki ir kiti žmonės, subjektyvūs vaizduotės turiniai tampa objektyviais. Šiems turiniams konkretizuojantis, vis svarbesnį vaidmenį psichikos struktūroje pradeda atlikti archetipai. Formuojasi meilės ir neapykantos, paniekos ir pasididžiavimo, smurto ir užuojautos objektai. Užbaigia komplekso formavimą taikomasis protas,

⁵⁴ Carl Gustav Jung. *Wotan*. CW, vol. 10, p. 179–193.

⁵⁵ Prieiga per internetą: http://www.wikinfo.org/index.php/Classical_definition_of_race

⁵⁶ Kaip rašo E. Weisstub ir E. Galili-Weisstub, „nacizmą galima traktuoti kaip „archetipinę kolektyvinės dvasios gynybą“. Thomas Singer and Samuel L. Kimbles. *The Cultural Complex: Contemporary Jungian perspectives on psyche and society*, p. 163.

kuris, kiek tai įmanoma, racionaliai pagrindžia vaizduotės sukurtus, tikėjimo palaikomus ir jausmais užpildytus psichikos turinius.

Kaip matyti iš šios schemos, kultūrinių kompleksų formavimasis yra kūrybinis nuo sąmoningų žmonių pastangų mažai priklausomas ar visai nepriklausomas procesas. Mes negalime kontroliuoti nei kūrybinės vaizduotės, nei tikėjimo, jausmų kontrolės galimybės taip pat labai ribotos – kad tuo įsitikintume, užtenka pabandyti pamilti mums nemalonų žmogų, ar, atvirkščiai, priversti save sąmoningai neapkęsti mylimo žmogaus. Vienintelė sudedamoji dalis, kurią galime kontroliuoti, yra racionalus pagrindimas, tačiau jo vaidmuo atsirandant ir plintant kolektyviniams kompleksams labai menkas. Tokiu būdu kokio nors komplekso valdžioje esantis žmogus lengvai atsisako proto vardan aukštesnių, jo manymu, vertybių, tikslų, idealų.

Individų santykis su kultūriniais kompleksais labai įvairus. Kažkas gali visiškai nepatirti jokių iš sąmonės kylančių jėgų poveikio, kažkas gi gali būti visiškai kultūrinio komplekso valdžioje. Kaip teigė Jungas, „šiandien visi žino, kad žmonės turi kompleksus. Kas ne taip gerai žinoma, bet teoriškai žymiai svarbiau – tai, kad kompleksai gali turėti mus“⁵⁷. Įvairius to „turėjimo“ aspektus dabar ir paanalizuosime.

Integracijos į sąmonę laipsniai

Pagal santykio su sąmone intensyvumą ir formas galima išskirti keturias pagrindines žmonių grupes: *prisitaikėlius*, *kompleksuotuosius*, *pašauktuosius* ir *apsėstuosius*.

Didžiausią bet kokios visuomenės dalį sudaro vadinami *prisitaikėliai* – jokių sąmonės jėgų nepatiriantys, o tik pagal kitų sukurtas matricas gyvenantys žmonės. Kartais jie sąmoningai dalyvauja egzistuojančių socialinių, politinių, moralinių ar religinių struktūrų tvirtinime, kartais – jų griovime. Bet kuriuo atveju prisitaikėliai dalyvauja tame pačiame žaidime, tik skirtinguose vaidmenyse – vieni *geriečių*, kiti – *blogiečių*.

Kitą visuomenės dalį sudaro *kompleksuotieji*. Kompleksuoti žmonės gyvena visakraujį savo laikotarpio socialines normas atitinkantį gyvenimą,

⁵⁷ Carl Gustav Jung. The Structure and dynamics of Psyche. CW, vol. 8, p. 96.

tik kai kuriose situacijose patiria tam tikrų iš sąmonės kylančių jėgų poveikį. Jei šių jėgų kilmę galima paaiškinti individo biografijos faktais, kalbame apie individualius, jei visuomenės ar kolektyvų istorija – apie kolektyvinius kompleksus.

Yra kiekvienoje visuomenėje ir *pašauktųjų* – žmonių, kurie ne tik patiria tam tikrų iš sąmonės kylančių jėgų poveikį, bet ir joms atsiduoda. Jie gali puikiai suvokti, kad šios jėgos prieštarauja visuomenėje priimtoms normoms, bet joms paklūsta. Kasdieninėje kalboje šie žmonės dažniausiai pateisina savo elgesį žodžiais „aš negaliu kitaip“. Neretai pašaukimas reiškiasi kaip individualios paskirties jausmas. Kaip rašo Jungas, „tikra asmenybė visada turi paskirtį, kuria tiki; patiria jai *šventą virpulį*, kaip Dievui, nors tai galbūt, kaip pasakytų eilinis žmogus, tėra tik individualios paskirties jausmas. Ši paskirtis, beje, veikia kaip dieviškas įstatymas, kurio neįmanoma išvengti. Tai, kad labai daugelis žūsta savo kelyje, nieko nereiškia turinčiam pašaukimą žmogui. Jis privalo paklusti savo įstatymui taip, tarsi lieptų demonas, kuris šnabžda jam į ausį ir gundo naujais, netikėtais keliais. Kas turi pašaukimą, girdi gelmių balsą, tas yra pasmerktas...“⁵⁸

Ir pagaliau tam tikrą visuomenės dalį sudaro *apsėstieji* – žmonės, kurių ego yra visiškai integruotas į kokį nors kolektyvinį kompleksą, yra jo dalis. Pagrindinis apsėstųjų skirtumas nuo pašauktųjų – tai, kad apsėstieji nesuvokia, jog yra kokio nors komplekso valdžioje, ir savo pažiūras, elgesį, gyvenimo būdą laiko vieninteliu teisingu. Apsėdimas – dažnas reiškinys religijoje, bet pasitaiko praktiškai visose teorinės ir praktinės veiklos srityse, taip pat politikoje. Kaip rašo Wolfgangas Giegerichas, islamiškieji teroristai – tai „idealistai, valdomi, netgi apsėsti tam tikrų *idėjų* (kursyvas Giegericho – S. J.), panašiai kaip buvo apsėsti anarchistai, marksistai-leniniečiai ir kiti pirmoje dvidešimto amžiaus pusėje“⁵⁹.

Apsėstųjų egzistavimas – bene geriausias kolektyvinės sąmonės egzistavimo įrodymas. Jei yra apsėstieji, yra ir tai, kas apsėda. Be to, jei skirtingi žmonės yra apsėsti tų pačių ar labai panašių jėgų, reiškia, tų jėgų

⁵⁸ Carl Gustav Jung. *Development of Personality*. CW, vol. 17, p. 175–176.

⁵⁹ Wolfgang Giegerich. *The motivation of terrorists*. In Robert Hinshaw, Luigi Zoja. (eds) *Jungian Reflections on September 11. A Global Nightmare*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 2012 (2002). Kindle ed. loc. 926.

ištakos glūdi kažkokiam bendrame psichikos sluoksnyje. Analitinėje psichologijoje šis sluoksnis įvardijamas kaip kolektyvinė sąmonė.

Pašauktieji ir apsėstieji sudaro palyginti nedidelę visuomenės dalį, tačiau būtent jie sukuria matricas, pagal kurias gyvena ištisos prisitaikėlių kartos. Pailiustruosime tai pavyzdžiu.

Įsivaizduokime XIX amžiaus Rusiją. Kažkieno ego buvo integruotas į krikščioniškąjį, kažkieno – į bajorišką kompleksus, kažkas gyveno socialiai orientuotą gyvenimą, rūpindamasis tik kasdienine duona. Antroje šio amžiaus pusėje atsiranda negausi, bet veikli revoliucionierių grupė. Fiodoro Dostojevskio manymu, jie buvo demonų apsėsti⁶⁰. XX pradžioje šio tipo žmonės įvykdė perversmą ir pradėjo kurti naują visuomenę. Šioje visuomenėje buvo savi prisitaikėliai, savi pašauktieji ir apsėstieji. Daugiausia joje buvo prisitaikėlių, tačiau jų vertybės, simboliai, nuostatos, tikėjimai buvo visiškai kitokie nei XIX a. prisitaikėlių. Sąmonė neatliko jokio vaidmens kiekvieno atskirai paimto prisitaikėlio gyvenime, bet ji atliko lemiamą vaidmenį pašauktųjų ir apsėstųjų, kurio dėka ar pastangomis ir buvo sukurta nauja visuomenė, gyvenimuose. Taip pat šie žmonės sukūrė naują sąmonės matricą, prie kurios, sąmoningai ar ne, ir taikėsi nauja prisitaikėlių karta.

Įsivaizduojamos bendruomenės

Tais pačiais mentaliteto bruožais pasižymintys žmonės sudaro tam tikras bendruomenes. Kartais tokios bendruomenės narius vienija koks nors vienas mentaliteto bruožas – pavyzdžiui, sporto aistrauolius vienija meilė, pasididžiavimas savo komanda, pasireiškiantis tuo, jog per rungtynes jie renkasi stadione ir įvairiais būdais palaiko savo mėgstamą komandą; kartais kokia nors bendruomenė – pavyzdžiui, katalikų – turi tam tikrose situacijose privalomos elgsenos, jausenos, suvokimo ir net mąstymo rinkinį, kurio, pagal išgales, prisilaiko kiekvienas katalikų bendruomenės narys. Kadangi šių bendruomenių nariai nutolę erdvėje ir laike, jų apibūdinimui galima taikyti *įsivaizduojamos bendruomenės* sąvoką.

⁶⁰ Tai gerai atspindėta prancūziškame F. Dostojevskio romano „Demonai“ pavadinime – „Les Possédés“.

Įsivaizduojamos bendruomenės sąvoką pirmą kartą panaudojo Benedictas Andersonas nacionalizmo kilmės ir raidos analizei skirtame darbe. Vėliau ši sąvoka pradėta taikyti labai įvairiuose, su nacionalizmu mažai susietuose ar visai nesusietuose kontekstuose. Sąlyginai galima išskirti tris iš Andersono knygos išplaukiančias ir paskesniuose darbuose paplitusias įsivaizduojamos bendruomenės sąvokos prasmes.

Pirmiausia įsivaizduojamą bendruomenę galima suprasti kaip žmonių grupę, kuri įsivaizduoja esanti bendruomene. Pagrįsdamas šį požiūrį, Andersonas cituoja Seton-Watsoną, kurio tautos apibrėžime esantį žodį „mano“ siūlo pakeisti „įsivaizduoja“⁶¹. Šią sampratą Andersonas vartoja kalbėdamas apie įsivaizduojamas religines, piligrimų, laikraščių skaitytojų bendruomenes. Tokiu atveju praktiškai visas bendruomenes galima traktuoti kaip įsivaizduojamas, nes visų bendruomenių nariai kažką apie save mano ir įsivaizduoja kažkuo esą. Kaip rašo Andersonas, „bendruomenės reikia skirti ne pagal tai, jos dirbtinės ar tikros, bet pagal tai, kaip jos įsivaizduojamos“⁶².

Antra įsivaizduojamos bendruomenės samprata – tai žmonių grupė, kurią šiai grupei nepriklausantys žmonės įsivaizduoja esant tokią, o ne kitokią. Šią sampratą Andersonas naudoja kalbėdamas apie tai, kaip ispanai įsivaizdavo indėnus, anglai – tradicinę indų bendruomenę ar rusai – imperijos „pakraščių“ gyventojus. Šiuo atveju nagrinėjamos ne pačios bendruomenės, o kažkieno sąmonėje susiformavę jų vaizdiniai. Jei pirmo tipo bendruomenės įvardijamos kaip įsivaizduojamos, tai antro tipo galėtų vadintis įsivaizduotomis. Įsivaizduotos bendruomenės – kokios nors įsivaizduojamos bendruomenės įsivaizduoto pasaulio dalis.

Įsivaizduojamas ir įsivaizduotas bendruomenes skirti prasminga dėl to, jog tos pačios bendruomenės nariams gali būti priskiriami visiškai skirtingi mentalitetų bruožai. Pavyzdžiui, pirmieji sovietinės Lietuvos vadovai – Antanas Sniečkus, Justas Paleckis – įsivaizdavo, jog kovoja už

⁶¹ „Tauta gyvuoja tik tuomet kai didelis skaičius bendruomenei priklausančių žmonių mano, kad jie sudaro tautą, arba elgiasi taip, tarsi ją sudarytų“ (Seton-Watson 1977, p. 5); Benedict Anderson. *Įsivaizduojamos bendruomenės. apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 21.

⁶² Benedict Anderson. *Įsivaizduojamos bendruomenės*, p. 22.

komunistinių idealų įgyvendinimą Lietuvoje ir šventai tikėjo, jog anksčiau ar vėliau komunizmas nugalės visame pasaulyje, todėl priklausė įsivaizduojamai kovotojų ir tikrai tikinčiųjų bendruomenei. Kovotojų už Lietuvos nepriklausomybę požiūriu jie buvo kolaborantai ir išdavikai. Tokiu būdu, tie patys žmonės priklausė įsivaizduojamai kovotojų ir tikrai tikinčiųjų ir įsivaizduotai kolaborantų ir išdavikų bendruomenei.

Be to, kai kurių bendruomenių nariai ne tik įsivaizduoja kažkuo esą, kažką mano apie jų bendruomenę nepriklausančius žmones, bet kuria tam tikrus vaizdinius apie save, visuomenę, pasaulį, todėl šalia įsivaizduojamos ir *įsivaizduotos* bendruomenių prasminga vartoti ir įsivaizduojančios bendruomenės sąvoką. Andersonas naudoja įsivaizduojančios bendruomenės sąvoką, bet jos nekonkretizuoja.

Įsivaizduojamos bendruomenės sąvokos įvedimas į mentalitetų tyrimus prasmingas dėl to, kad ji, viena vertus, praplečia, antra vertus, konkretizuoja mentalitetų istorijos objektą. Daugelis autorių pabrėžia, jog mentalitetų istorijos objektas – kolektyviniai mentalitetai⁶³. Įsivaizduotos bendruomenės sąvoka platesnė, nei kolektyvo. Kolektyvus galima traktuoti kaip įsivaizduojamas bendruomenes, bet ne atvirkščiai, todėl, neatmesdama kolektyvinių mentalitetų tyrimo galimybes, archetipinė mentalitetų istorija įtraukia į tyrimų lauką ir bendruomenes, kurių apibūdinimui „kolektyvo“ sąvoka nelabai tinka. Ar galima, pavyzdžiui, laikyti kolektyvu įsivaizduotą piligrimų bendruomenę? Be to, *įsivaizduojamos* bendruomenės sąvoka nurodo, jog pagrindinis dėmesys mentalitetų tyrimuose bus skiriamas vaizduotės srityje egzistuojančių panašumų ir skirtumų analizei.

Tokiu būdu archetipinė mentalitetų istorija analizuoja visuomenės struktūrą pagal tais pačiais mentalitetų bruožais pasižyminčias bendruomenes. Visos egzistuojančios ir kada nors egzistavę įsivaizduotos bendruomenės atliko tam tikrą vaidmenį jei ne istorijoje, tai bent joms priklausiusių žmonių gyvenimuose. Kaip rašė Jungas, „vieni žmonės daro istoriją, o kiti stato namelius priemiesčiuose“⁶⁴. Norėdami išsiaiškinti,

⁶³ Roger Chartier. Cultural History between Practices and Representations. Peter Burke. 'Strengths and Weaknesses in the History of Mentalities'.

⁶⁴ Carl Gustav Jung. Tavistock Lectures, p. 127.

koks tas vaidmuo buvo, pirmiausia turime šias bendruomenes kažkaip identifikuoti ir / ar įvardinti.

Identifikavimas ir / ar įvardijimas

Mentalitetų istorijos šaltiniai – skelbti ar archyvuose išlikę kažkada gyvenusių žmonių memuarai, laišakai, prisiminimai, dienoraščiai. Visi jie parašyti individų ir atspindi individualius mentalitetus. Antra vertus, kažkada gyvenę individai įdomūs mentalitetų istorijai tiek, kiek jie yra kokio nors tipo atstovai, kitaip tariant, priklauso kokiai nors įsivaizduojamai bendruomenei. Norėdami sužinoti, kokiai bendruomenei ar bendruomenėms priklausė vienas ar kitas individas, pirmiausia turime identifikuoti ir / ar įvardinti kokioje nors visuomenėje egzistavusias bendruomenes.

Paprastiausia kokią nors bendruomenę identifikuoti pagal tai, kaip jos nariai elgiasi (jaučia, mąsto) tipiškoje situacijoje. Pavyzdžiui, žmonės, kurie tam tikrose situacijose elgiasi kaip kovotojai, sudaro įsivaizduotą kovotojų, kaip organizatoriai – organizatorių, kaip triksteriai – triksterių ir t. t. Jei kokia nors bendruomenė dar neįvardinta, tyrėjas ją įvardija. Pavyzdžiui, Orlando Figes nustatė, jog Stalino Rusijoje buvo įprasta apie politinius dalykus kalbėti pašnibždomis, todėl to laikotarpio Rusijos bendruomenę jis pavadino „šnibždėtojais“⁶⁵. Egzistuoja tiek įsivaizduojamų bendruomenių, kiek yra tipiškai besielgiančių žmonių grupių.

Kitas tyrimų žingsnis – tipiškos elgsenos priežasčių tyrimai. Kokio nors individo tipišką elgseną gali lemti prievarta, įprotis, kompleksai, racionalios struktūros ir panašiai. Visais šiais atvejais jų elgseną lemia tam tikri mentaliteto bruožai: paklusnumas, įprotis, racionalumas, tam tikrų objektų ar reiškinių atžvilgiu patiriami jausmai. Iš ko galime spręsti, koks mentaliteto bruožas buvo tos ar kitos tipiškos elgsenos priežastimi?

Pirmiausia tai pačių istorijos veikėjų dienoraščiuose, prisiminimuose, autobiografijose išlikę liudijimai apie jų elgseną lėmusias priežastis. Pavyzdžiui, Levas Trockis savo biografijoje teigia, jog pagrindinį vaidmenį

⁶⁵ Orlando Figes. *Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje*. Vilnius: Alma littera, 2015. Originalus knygos pavadinimas: *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia*.

pasirenkant revoliucionieriaus kelią atliko užuojauta skriaudžiamiesiems ir pasipiktinimas neteisingumu⁶⁶.

Kitas šaltinis – kitų istorijos veikėjų liudijimai. Pavyzdžiui, buvęs Stalino sekretorius Borisas Bažanovas teigė, jog pagrindiniu Stalino veiklos motyvu po Spalio perversmo buvo noras užgrobti valdžią⁶⁷. Kažin ar reikia minėti, kad abiem šiais atvejais faktais yra ne tai, jog minimali mentaliteto bruožai tikra atliko lemiamą vaidmenį šių istorinių asmenybių gyvenimuose, o sprendiniai tokie „kaip teigė Trockis, ar „Bažanovo teigimu...“ Ir pagaliau istorikas analizuoja archyvuose išlikusius liudijimus ir sprendžia, kokiais atvejais ir kokie mentaliteto bruožai lėmė kažkada gyvenusią žmonių elgseną, jausmus, gyvenimo būdą. Instinktyvaus ir racionalaus mentalitetų atžvilgiu tai padaryti palyginti nesunku. Kokiais atvejais galime teigti, jog kokio nors individo ar įsivaizduotos bendruomenės elgseną lėmė archetipas?

Kaip teigė Jungas, archetipai reiškiasi tais atvejais, kai psichinė reakcija neproporcinga ją sukėlusiai priežastčiai⁶⁸. Ką reiškia „neproporcinga“? Norėdami teigti, kad kokia nors reakcija yra neproporcinga ją sukėlusiai priežastčiai, turime žinoti, kokia reakcija „proporcinga“. Mūsų manymu, normali, ar proporcinga reakcija šiame kontekste gali reikšti proto ar instinktų sukeltą reakciją, ar platesne prasme tipišką elgseną. Neproporcinga tokiu atveju būtų reakcija, ar tipiška elgsena, kurios negalima paaiškinti nei instinktais, nei protu. Pailiustruosime tai pavyzdžiu.

XVI a. Italijos Pordinono provincijoje gyveno malūnininkas Domenico Scandello, žinomas kaip Menocchio, sukūręs savitą kosmologinę teoriją (pasaulis primena sūrį, o angelai – kirminai jame) ir kritikavęs kai kuriuos Bažnyčios mokymo aspektus: nekalto pradėjimo ir atpirkimo dogmą, apeigas⁶⁹. Jis buvo apkaltintas erezija, teistas, verčiamas atsižadėti pažiūrų, bet, kadangi to nepadarė, buvo sudegintas ant laužo. Atkurti malūnininko pasaulėžiūrą palyginti nesunku: jis atvirai ir noriai dėsto

⁶⁶ Leo Trotsky. *My life*. New York: Charles Schribner's Sons, 1930, p. 72–73.

⁶⁷ Boris Bazhanov. *Ja bil sekretariom Stalina*. Moskva: Algoritm, 2014, p. 141.

⁶⁸ Carl Gustav Jung. *Mind and Earth*. CW, vol. 10, p. 32.

⁶⁹ Žr. Carlo Ginzburg. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013.

ją savo kaltintojams. Bet kuo remiantis šią pasaulėžiūrą interpretuoti? Carlo Ginzburgas interpretuoja malūnininko pasaulėžiūrą remdamasis per kratą pas jį surastų ir galimai jo skaitytų knygų analizę⁷⁰. Kartais galima suabejoti kai kurių redukcijų pagrįstumu, bet pats metodas paprastas, aiškus ir įtikinantis. Ką naujo duotų šio atvejo aiškinimui *archetipo* sąvoka?

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, jog malūnininko atvejis unikalus, todėl kolektyvinių mentalitetų požiūriu nenagrinėtinas. Bent jau mums nežinomi atvejai, kad dar kas nors būtų teigęs, jog pasaulis tai sūris, o angelai (kaip ir vėliau sukurti žmonės) – kirminai jame. Situacija pasikeis, jei analizuosime ne malūnininko pasaulėžiūrą, o elgseną. Svarbiausia malūnininko istorijoje ne tai, apie ką jis kalbėjo, o tai, kad jis kalbėjo, tai yra viešai dėstė savas, skirtingas nuo Bažnyčios mokymo pažiūras, nepaisydamas dėl to jam kylančio pavojaus.

Po pirmo tardymo inkvizicijos teisme jis buvo paleistas liepus išsižadėti savo pažiūrų, tačiau ir toliau jas skleidė „pirmam sutiktam“. Galiausiai jis buvo pakartotinai suimtas, nuteistas ir sudegintas. „Tiesa svarbiau už gyvybę“ – taip vienu sakiniu galima apibūdinti šio tipo žmonių pasaulėžiūrą; būtent ši nuostata didele dalimi lėmė Reformacijos sėkmę. Ir šiuo atveju visai nesvarbu, kad skirtingi Reformacijos atstovai tą tiesą suvokė labai skirtingai; vienijo juos *metančio iššūkį* archetipas. Reformacijos pradžia neretai siejama su 95 tezėmis, kurias dominikonų vienuolis Martinas Lutheris 1495 m. spalio 31 d. išsiuntė kompetentingiems, jo manymu, vyskupams. Šių tezių turinys buvo įdomus gal tik saujelei išsilavinusių to meto žmonių. Svarbiausia šiame poelgyje buvo tai, jog buvo mestas iššūkis oficialiam bažnyčios mokymui. *Metantis iššūkį* – žmogus, kuris, nepaisydamas pavojaus savo saugumui ir net gyvybei, meta iššūkį oficialiai pripažintiems mokymams, elgesiui, gyvenimo būdui. Vienas iš pirmųjų *metančių iššūkį* buvo nepaklūsęs dievų valiai Prometėjus, todėl jo figūra – viena iš labiausiai plėtojamų Vakarų mene. Būtent *metančių iššūkį* bendruomenės dėka atsiranda naujos religijos, filosofijos, moralės. *Metančiais iššūkius* buvo Budha, pranašas Mahometas, Kristus, Lutheris, Kalvinas. Buvo juo ir kuklus kaimo malūnininkas.

⁷⁰ Ten pat.

Prometėjas – skirtingai nuo realių istorinių asmenybių, tokių kaip Lutheris ar Menocchio – senovės graikų mito herojus. Kitas svarbus archetipų požymis – tai, kad, Jungo žodžiais tariant, „jie aptinkami žmogiškosios istorijos atminties šaltiniuose, tapatūs forma, bet ne turiniu, ir perteikiantys tą pačią prasmę“⁷¹. Tie šaltiniai – mitai, legendos, meno kūriniai. Šiuo atveju archetipinė asmenybė – asmenybė, kurios elgesys atitinka tam tikrus žmogiškos atminties šaltiniuose atspindėtus pavyzdžius. Visos šios asmenybės tam tikrose tipiškose situacijose elgėsi tam tikru tipišku būdu. Šios elgsenos priežastys – didvyriškumas, polinkis apgauti, mokyti, meilė tėvynei, neapykanta priešams, grožio suvokimas, – ir panašiai – ir yra šių asmenybių mentaliteto bruožai.

Išskirtinį vaidmenį identifikuojant kokią nors visuomenę sudariusias įsivaizduojamas bendruomenes atlieka menas. Iš meno kūrinių galime sužinoti, kokios tipiškos elgsenos formos egzistavo vienoje ar kitoje visuomenėje, kokie žmonės elgėsi vienu ar kitu būdu ir kokios priežastys skatino ar vertė juos elgtis tipiškai. Kitaip sakant, literatūra ir menas pateikia įsivaizduotų bendruomenių *tinklą*, kuriuo galima naudotis, atkuriant realiai gyvenusių žmonių mentalitetus. Pavyzdžiui, apie kokį nors realiai gyvenusį žmogų galima pasakyti, kad jis – *donkichotas*, *bebitas* ar *dharmos valkata*, ir priskirti jį atitinkamai įsivaizduojamai bendruomenei. Be to, literatūros herojai neretai būna tipiškais ar labai tipiškais asmenybėmis. Pavyzdžiui, Moljero Tartiufo – labai tipiškas įsivaizduojamos veidmainių bendruomenės atstovas, o Goethe'ės romano herojus Verteris tapo sektina asmenybe tiems, kurie žudėsi dėl nelaimingos meilės. Literatūrinių herojų vardai – etiketės, kurios suteikiamos tam tikro tipo elgsenai, jausenai, mąstymo formai pažymėti.

Taip istorija – tai ne tik tautų – prancūzų, vokiečių, ar indoneziečių, ne tik socialinių ar profesinių grupių – valstiečių, bajorų, kareivių, prekybininkų, darbininkų istorija; tai bendrų mentaliteto bruožų vienijamų žmonių – didvyrių ir balių, metančių iššūkį ir prisitaikėlių, kovotojų ir ieškančių ramybės, taip pat *oidipų*, *gobsekų*, *hamletų*, *bebitų*, *džiudžių nepastebimųjų*, *amžiaus sūnų* istorija; kai kurios šių bendruomenių, pavyzdžiui, veidmainių – egzistavo beveik visad ir visur, kai kurios – pavyzdžiui,

⁷¹ Carl Gustav Jung. The Philosophical Tree. CW, vol. 13, p. 273.

dharmos valkatų – tik tam tikrose tautose tam tikrais jų istorijos tarpsniais. Šių bendruomenių identifikavimas ir / ar įvardijimas – pagrindinis šios mentalitetų istorijos krypties uždavinys.

Identifikavus kokią nors bendruomenę, galima analizuoti jos vaidmenį istorijoje. Mokslinėje literatūroje nemažai archetipų vaidmenį individo ar visuomenės gyvenime analizuojančių darbų⁷², tačiau archetipų vienijamų bendruomenių vaidmuo analizuotas menkai.

Panagrinėsime tokį mentaliteto bruožą kaip Trockio paminėta užuojauta skriaudžiamiems ir pasipiktinimas neteisingumu. Kaip ir kada susiformavo šis mentaliteto bruožas kolektyvinėje caristinės Rusijos (ir ne tik) pašmonėje? Krikščionybėje yra artimo meilės archetipas, kuris skatina padėti kitiems („gailestingasis samarietis“). Kaip artimo meilė, skatinanti padėti kitiems, peraugo į užuojautą tam tikrai visuomenės daliai ir skatinanti kitos dalies žudymą? Kokiuose meno kūrinuose ar istoriniuose dokumentuose atspindėta ši transformacija? Kada ir kur susiformavo užuojautos ir pasipiktinimo vienijama įsivaizduojama bendruomenė? Kas buvo tipiškomis ir labai tipiškomis (archetipinėmis) šios bendruomenės asmenybėmis? Ar turėjo ši bendruomenė sektinas asmenybes, ir jei taip, kokias? Kokiuose istorijos įvykiuose dalyvavo ir kokį vaidmenį suvaidino šios bendruomenės nariai? Šiuos ir panašius klausimus galima kelti visų įsivaizduotų bendruomenių atžvilgiu.

⁷² Clift, Jean Dalby; Clift, Wallace *The Archetype of Pilgrimage: Outer Action With Inner Meaning*. The Paulist Press, 1996; Dohe, Carrie B. *Jung's Wandering Archetype: Race and Religion in Analytical Psychology*. London: Routledge, 2016.

„Pasaulį veda protas, bet iš labai toli“: mentalitetų kaitos bruožai

Pasąmonė ir kūryba

Pagrindinė mentalitetų kaitos priežastis – kūrybinė žmonių veikla. Kiekvienas mokslinis atradimas, nauja socialinė ar politinė teorija, meno kūrinys, keičia žmonių požiūrį į pasaulį, visuomenę, save kuria naujas elgsenos formas ir naujus mentalitetų bruožus. Kūrybos procesas, savo ruožtu, susideda iš dviejų dalių – sąmoningų kūrėjo pastangų ir tam tikrų nuo jo pastangų nepriklausomų jėgų. Santykis tarp šių dalių labai paprastas: kuo menkesnis kūrėjas, tuo labiau jis pasikliauja savo jėgomis. Praktiškai kiekvienas, mokantis rašyti, gali parašyti romaną, o pažįstantis natas sukurti muzikinį kūrinį, tačiau šie kūriniai bus įdomūs tik jam pačiam, geriausiu atveju – jo pažįstamiems ar draugams. Platonas, vienas pirmųjų išsamiau analizavęs meninės kūrybos problemas, teigė, jog poetai „kuria ne išmintimi, bet kažkokiu įgimtu gabumu, Dievo įkvėpti kaip ir pranašai ir tie, kurie *ripuote ripuoja* žiniuonių žosmę“⁷³. Analitinėje psichologijoje to „įgimto gabumo“ ar „dieviško įkvėpimo“ šaltinis įvardijamas kaip pasąmonė.

Kaip teigė Jungas, „pasąmonė – kolektyvinę psichinę linkmę, pagal savo charakterį kūrybiška.“⁷⁴ Ji „atgyja kūrybiškame žmoguje, pasirodo menininko vizijoje, mąstytojo įkvėpime, vidiniame mistiko patyrimo“⁷⁵. Pagrindinė kūrybos priemonė – vaizduotė. Kūrybinė vaizduotė skiriasi nuo kiekvieno individo galvoje knibždančių fantazijų tuo, jog objektyvuojasi ne kokiais nors padrikais, amorfiškais vaizdiniais, o kolektyvinės vaizduotės turiniais – archetipais. Kūrybos rezultatas – įsivaizduoti pasauliai. Mes dažnai kalbame apie įsivaizduotus menininkų pasaulius, bet ne mažiau tai teisinga ir įsivaizduotų religinių, moralinių, ideologinių pasaulių atžvilgiu.

⁷³ Platonas. *Sokrato apologija. Kritonas*. Vilnius: Aidai, 1995, p. 9.

⁷⁴ Carl Gustav Jung. *Yoga and West*. CW, vol. 11, p. 536.

⁷⁵ Carlas Gustavas Jungas. Pasąmonės vaidmuo, p. 387.

Įsivaizduojančios bendruomenės ir įsivaizduoti pasauliai

Pagrindinis struktūriniai įsivaizduotų pasaulių elementai – archetipai, simboliai, mitai. Archetipai – „fundamentinės vaizduotės struktūros“⁷⁶, savotiškas įsivaizduotų pasaulių karkasas. Mitai suteikia įsivaizduotiems pasauliams prasmę, įkomponuoja žmogaus gyvenimą į tam tikrą socialinį ar ontologinį kontekstą. Kaip teigia Rollo May, „mitus galima palyginti su namo perdengimais: jie nematomi iš išorės, bet tai pagrindinės konstrukcijos, kurių dėka žmonės gali name gyventi“⁷⁷. Ypač svarbų vaidmenį mitai atlieka visuomenės gyvenime. Kaip rašo Gintaras Beresnevičius, „valstybė privalo turėti savo mitologiją, piliečiai – deramus pavyzdžius sekti, ką puikiai suvokė romėnai, savo istoriją visiškai supynę su mitais. Kiekvienas imperatorius buvo Cezaris, o Cezaris, kaip ir Augustas, buvo Romulas, o visi piliečiai sekė praeities didvyrių pavyzdžiais, žinodami, kad valdžios vyrai taurumu ir sąžiningumu nenusileidžia legendiniams valstybės pionieriams. Tęstinumo savimonė yra būtina, ji teikia pilietinį komfortą, leidžia išlaikyti tvirtą valstybinę jauseną, žinoti, kad gyvenimiškoje realybėje, kurios ištakos tvirtos ir patikimos, nes glūdi paskutinėje, galutinėje ir neredukuojamoje realybėje – mite“⁷⁸.

Svarbų vaidmenį kaip žmonijos istorijoje, taip ir šiuolaikinėse visuomenėse atlieka politiniai mitai. Prancūzų tyrinėtojas Raoul Girardet analizuoja politinės vaizduotės ypatybes ir išskiria keturis pagrindinius politinius mitus: *sąmokslas, gelbėtojas, Aukso amžiaus, vienybės*⁷⁹. Būtent Aukso amžiaus mitas atliko lemiamą vaidmenį komunistinės idėjos atsiradime ir sklaidoje.

Kaip rašo Carlas Gustavas Jungas, „komunistinis pasaulis turi vieną didelį mitą (kurį mes vadiname iliuzija ir veltui viliamės, kad vertindami jį iš aukšto priversime išnykti). Tai laiko išbandymus pakėlusį archetipinę svajonę apie Aukso amžių (arba Rojų), kur kiekvienas turi visko iki valiai,

⁷⁶ James Hillman. *Archetypal Psychology: A Brief Account*. Putnam, CT: Spring Publications, 2004, p. 15.

⁷⁷ Rollo May. *The Cry for Myth*, New York: Norton. 1991, p. 34.

⁷⁸ Gintaras Beresnevičius. *Imperijos darymas: lietuviškos ideologijos metmenys. Europos Sąjungos ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmoje pusėje*. Vilnius: VU TSPMI, 2003, p. 56.

⁷⁹ Raoul Girardet. *Politiniai mitai ir mitologijos*. Vilnius: Apostrofa, 2007.

o didis, teisingas ir išmintingas vadas valdo žmonijos vaikystę. Šis galingas archetipas savo infantiliškuoju pavidalu pavergė žmones, ir jis niekada neišnyks iš žemės, nors ir kaip iš aukšto jį vertintume“⁸⁰.

Symbolon (gr.) – „sumesti kartu“⁸¹. Priklausomai nuo to, kas „sumetama kartu“, galima išskirti daug simbolio reiškinių ir prasmų. Mūsų analizuojamų problemų kontekste reikšmingiausios dvi. Pirmiausia simboliai gali būti suvokiami kaip ženklai. Pagrindinė tokių simbolių paplitimo sritis – mokslas. Tam, kad suvokti simbolį kaip ženklą, reikia žinoti jo reikšmę. Antru atveju simboliai išreiškia tam tikrus už jų slypinčius jausmus. Tai, naudojant Paulio Tillichio terminiją, „gyvieji simboliai“⁸². Tie patys jutiminiai objektai kažkam gali nereikšti nieko, kažkam tarnauti ženklu, o kažkam – simboliu. Pavyzdžiui, kas nors gali praeiti pro paminklą nacionaliniam didvyriui kaip pro negrabiai aptašytą akmens luitą, kažkam tai gali būti ženklu to, jog valstybei rūpi išsaugoti istorinę tautos atmintį; o dar kažkas, žiūrėdamas į šį paminklą, gali patirti tam tikrus archetipinius jausmus: pasididžiavimą savo tauta, šlovinga jos praeitimi, garbingais vyrais. Šiems žmonėms paminklas tėra stimulus, kurio dėka aktyvuojasi jų sąmonėje glūdintys archetipai. Šia prasme simboliai – įjutiminti archetipai.

Jei įsivaizduoti meniniai pasauliai gimsta individualios kūrybos rezultate, tai įsivaizduoti religiniai, moraliniai, mitologiniai pasauliai – kolektyvinės kūrybos rezultatas. To paties įsivaizduoto pasaulio kūrime ir palaikyme dalyvaujanti žmonių grupė – įsivaizduojanti bendruomenė. Įsivaizduojančios bendruomenės atlieka dvi pagrindines funkcijas: kuria ir tobulina įsivaizduotus pasaulius; formuoja sugebančių tuose pasauliuose gyventi žmonių mentalitetus.

Nors skirtingose teorinės ir praktinės veiklos srityse – moksle, politikoje, religijoje ar moralėje – egzistuojančios įsivaizduojančios bendruomenės labai skiriasi, visos jos siekia to paties tikslo: sukurti darnų, išbaigtą ir paveikų įsivaizduojamą pasaulį. Pavyzdžiui, įsivaizduotas katalikiškas pasaulis su savo dangumi ir pragaru, atgaila ir atpirkimu,

⁸⁰ Carlas Gustavas Jungas. *Žvelgiant į pasąmonę*, p. 90.

⁸¹ Prieiga per internetą: <https://lt.wikipedia.org/wiki/Simbolis>

⁸² Paul Tillich. *Theology of Culture*. Oxford University Press, 1959.

šventaisiais ir nusidėjėliais – ilgametės ir nenuilstamos įsivaizduojančios katalikų bendruomenės kūrybos rezultatas. Panašiai įsivaizduojanti bolševikų bendruomenė daug metų kūrė, dailino, tobulino būsimos komunistinės visuomenės modelį. Ir nors tikrovė pasirodė žymiai sudėtingesnė ir prieštaringesnė už rafinuočiausius jų modelius – be tų modelių studijos XX a. Rusijos, taip pat ir Lietuvos istorija bus skurdi ir ne visada suprantama.

Kita įsivaizduojančių bendruomenių funkcija – mentalitetų formavimas. Pagrindinė to priemonė – kartojimas. Kaip teigė Le Bon, „kartojami dalykai galų gale įsitvirtina pasąmonėje, iš kur ir kyla visų mūsų veiksmų motyvai.“⁸³ Teisinga tai ir archetipų atžvilgiu. „Archetipų yra tokia pat daugybė, kaip ir tipiškų gyvenimo situacijų. Begalę sykių kartodamosi, šios patirtys įsispaudė į žmogaus psichinę konstituciją ne kaip kokio nors turinio pripildyti vaizdai, o iš pradžių tik kaip *formas be turinio*, būtent kaip galimybės suvokti ir veikti tam tikru būdu. Kai gyvenime susiklosto archetipą atitinkančios aplinkybės, šis suaktyvėja ir pažadina neįveikiamą potraukį, kuris, kaip ir instinktyvi reakcija, įgyvendinamas nepaisant proto ir valios arba sukelia konfliktą, galintį virsti patologiniu, tai yra neuroze.“⁸⁴

Kaip matyti iš šios citatos, elgesys tipinėse situacijose riboja žmogaus pasirinkimo galimybes, panašiai kaip instinktai – gyvūnų. Kiekvienas gyvūnas gali rinktis, į kurią pusę jam eiti ieškoti maisto ar po kokiu medžiu atsigulti pailsėti, bet, susidarius tipinei situacijai – pamačius rujojančią Patelę ar netoliese esantį grobį – pradeda veikti instinktai, ir jis elgiasi tik tam tikru būdu. Panašiai žmogus daugeliu atveju gali elgtis, kaip nori, bet, atsidūręs tipinėje situacijoje, jis privalo elgtis vienaip, o ne kitaip, todėl klasifikuodami ir analizuodami kokioje nors visuomenėje egzistuojančias tipines situacijas, galime spręsti apie archetipų vaidmenį šios visuomenės narių gyvenime.

Archetipas susiformuoja kaip „begalę sykių kartojamų patirčių“ rezultatas, bet tik tuo atveju, jei šios kartojamos patirtys nenukrypsta nuo tam tikro pavyzdžio ar atliekami prisilaikant tam tikrų taisyklių. Šio tipo

⁸³ Gustav Le Bon. *Minios psichologija*. Vilnius: Vaga, 2011, p. 122.

⁸⁴ Carl Gustav Jung. *Archetipai ir kolektyvinė pasąmonė*, p. 62.

veiksmų apibūdinimui dažniausiai vartojama *ritualo* sąvoka. Įvairiose tautose ir įvairiais laikais egzistavę ar egzistuojantys ritualai – svarbi, neretai pagrindinė archetipų įtvirtinimo priemonė.

Šalia etaloninių veiksmų ar ritualų svarbų vaidmenį formuojantis archetipams atlieka mėgdžiotinos ar etaloninės asmenybės. Dažniausiai etaloninės asmenybės apibūdinimui naudojama sąvoka – „tikras“: tikras karys, tikras džentelmenas, tikras katalikas, tikras komunistas. Etaloninė asmenybė ir yra regimasis ar menamasis to pavyzdžio įsikūnijimas.

Tam tikra dalis etaloninius veiksmų ar etalonines asmenybių apibūdinimų gali egzistuoti tik žodinėje tradicijoje, bet dauguma iš jų užfiksuoti rašytiniuose šaltiniuose. Tekstus, kuriuose išdėstytos etaloninės elgesio formos ar pateikiami etaloninių asmenybių aprašymai, galima pavadinti etaloniniais tektais. Žinomiausi, didžiausią vaidmenį žmonijos istorijoje suvaidinę šio tipo tekstai – *Li Dzin* (ritualų knyga) senovės Kinijoje, *Manudharmasastra* (Manu įstatymų rinkinys) senovės Indijoje, žydų Įstatymas. Etaloninei literatūrai priskirtini ir pasaulėžiūrą bei pasaulėjautą, gyvenimo būdą formuojantys, vertybių hierarchiją nusakantys ar didžiausią, praktiškai nekvestionuojamą autoritetą turintys kūriniai. Marksistams tai Markso-Engelso (Lenino, Stalino, Trockio, Mao Tze Duno) kūriniai, krikščionims – evangelijos, Bažnyčios tėvų raštai, popiežių enciklikos.

Kiekvienas žmogus gali rinktis, kokiose tipiskose situacijose dalyvauti ar kokius jausmus patirti, tačiau visuomenės gyvenime svarbų vaidmenį atlieka socialiai ar politiškai reikšmingi jausmai, tokie kaip meilė Tėvynei ar neapykanta jos priešams. Pagrindinė kokioje nors visuomenėje prioritetinėmis laikomų vertybių įtvirtinimo priemonė – propaganda⁸⁵. Propaganda remiasi principu, kad nebūtina dalyvauti veiksmuose ar patirti jausmus pačiam – užtenka gyventi juos skatinančioje aplinkoje. Susiformuoti archetipams nebūtinės „begalę sykių kartojamos patirtys“ – vykusi propaganda gali suformuoti bendrus jausmus, mintis ar suvokimo formas, jei ne per metus, tai per dešimtmečius. Be to, kuo ilgiau, dažniau ir intensyviau diegiami kokie jausmai, tuo didesnė tikimybė, kad tų

⁸⁵ Žr. taip pat Gintautas Mažeikis. *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

jausmų nepatiriantis ir net nenorintis patirti žmogus jais užsikrės. Puiki to iliustracija – Georgo Orwello kūrinys 1984.

Romano herojus – totalitarinėje komunistinio tipo valstybėje gyvenantis disidentas. Realiose valstybėse tokie žmonės dažniausiai buvo arba sunaikinami arba izoliuojami. Tačiau egzistavo ir trečia – vadinamoji *perauklėjimo* galimybė. Perauklėjimas laikomas sėkmingu, kai herojaus sąmonė visiškai priskiriama visuomenėje vyraujančiam kompleksui, kai herojus ne tik elgiasi, kalba, mąsto, bet ir jaučia taip, *kaip reikia*. Būtent tai ir įvyksta su romano herojumi: jis palaipsniui persismelkia visuomenėje vyraujančiomis nuotaikomis, mintimis, jausmais ir romano pabaigoje jaučia, kad *myli Vyresnįjį brolių*⁸⁶.

Istorija – nuolatinė įsivaizduojančių bendruomenių ir jų kuriamų įsivaizduotų pasaulių kaita. Kol pavieniai žmonės ar net jų grupės kažką myli, kažko neapkenčia, apie kažką svajoja ar kažko stengiasi išvengti – jų vaidmuo istorijos procese nėra labai ryškus. Tačiau kai susiformuoja bendruomenė, patirianti tuos pačius jausmus tų pačių objektų ar vaizdinių atžvilgiu, – pavyzdžiui, užuojautą skriaudžiamiesiems, neapykantą skriaudėjams – ir, kai tų jausmų skatinami bendruomenės nariai pradeda veikti – archetipų vaidmuo išauga. Būtent dėl įsivaizduojančių bendruomenių archetipai nužengia į istoriją ir tampa svarbiais, o neretai lemiamais istorijos proceso veiksniais.

Taip kiekvienas žmogus gyvena kaip juslėmis suvokiamame, taip ir vaizduotės sukurtame pasaulyuose. Santykį tarp jų galima įsivaizduoti kaip santykį tarp namo projekto ir jo statybos darbų. Namo projektas nedalyvauja statyboje, bet yra visų namą statančių žmonių veiklos priežastis. Panašiai įsivaizduoti pasauliai egzistuoja tik vaizduotėje, bet yra visų šiuose pasaulyuose gyvenančių žmonių veiklos priežastimi. Įsivaizduoti pasauliai sukuria įtampą tarp to, kas yra, ir to, kas galėtų, ar turėtų būti, ir yra pagrindinis psichinės energijos šaltinis.

⁸⁶ Džordžas Orvelas. *Gyvulių ūkis. 1984-ieji*. Vilnius: Vyturys, 1991, p. 319.

Psichinė energija ir įtampos

Anot Jungo, psichinė energija – psichinių procesų pagrindas⁸⁷. Psichinės energijos šaltinis – įtampos, pagrindinė iš kurių Jungas laikė įtampą tarp instinktų ir archetipų. Jo žodžiais tariant, „archetipas ir instinktas yra poliariškiausios iš visų įsivaizduojamų opozicijų, ką lengviausią pastebėti, jei palyginti instinktyvių motyvų valdomus žmones su tais, kuriuos per-smelkė dvasia. Tačiau, kaip ir visų opozicijų atveju, čia egzistuoja tokie stiprūs ryšiai, kad neįmanoma įsivaizduoti kokią nors būseną be jai būdingo neigimo, todėl kad ir šiuo atveju *les extremes se touchent* (priešybės liečiasi – S. J.). Jos atitinka vienos kitas, ir tai liudija ne tik apie tai, kad vienos kyla iš kitų, bet ir kad jos egzistuoja kartu kaip ir atspindys mūsų prote veikiančios priešybių būklės, sudarančios visos psichinės energijos pagrindą. Žmogus jaučia, kad kažkokia jėga verčia jį veikti, tačiau tuo pačiu metu ir stabdo apmąstymams. Šis jo prigimties prieštaravimas neturi moralinės reikšmės, nes instinktas pats savaime ne toks jau blogas, kaip ir dvasia ne tokia jau gera. Abu gali būti ir geras, ir blogais; neigiamas krūvis toks pat geras, kaip ir teigiamas – kartu jie sukuria elektros srovę. Taip pat ir psichologines priešybes būtina vertinti moksliniu požiūriu. Tikros priešybės negali būti nesuderinamos; jei jos bus nesuderinamos, jos niekada netaps vienybe [...]. Nepaisant viso prieštaravimo, jos nuolat demonstruoja polinkį vienybei, ir Nikolajus Kuzietis patį Dievą apibrėžė kaip *complexio oppositorum*.“⁸⁸

Įvairūs autoriai išskiria ar akcentuoja skirtingas įtampas. Pavyzdžiui, Vytautas Kavolis išskiria dešimt civilizacijos ir kultūrų raidai pamatinių įtampų⁸⁹. Be jau minėtų, svarbesnį ar menkesnį vaidmenį ir individo, ir visuomenės gyvenime atlieka įtampa tarp idealo ir tikrovės, individo ir visuomenės, tradicijos ir novatoriškumo. Viena iš pastarosios atmainų – vadinamasis kartų konfliktas: vyresnės kartos žmonės, paprastai, stengiasi išsaugoti tradicijas, jaunesnės – jas sugriauti. Bet kuriuo atveju, įtampų egzistavimas – būtina kaip individo, taip ir visuomenės egzistavimo

⁸⁷ Carl Gustav Jung. On the Nature of the Psyche. CW, vol. 8, p. 247.

⁸⁸ Carl Gustav Jung. On the Nature of the Psyche, p. 206.

⁸⁹ Vytautas Kavolis. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 219–220.

sąlyga. Įtampų išnykimas – gyvenimo baigtis. Neatsitiktinai budizme „nirvana“ reiškia užgesimas.

Įtampų vaidmenį kaip individo, taip ir visuomenės gyvenime trumpai galima apibūdinti taip. Žmogus kaip biologinė būtybė gyvena instinktų pasaulyje. Nepatenkinti instinktai sukelia įtampą ar psichologinį, o neretai ir fiziologinį diskomfortą, todėl žmogus stengiasi instinktus patenkinti ir tuo sumažinti jų sukeliama įtampą. Šia prasme teisūs tie tyrėjai, kurie poreikių patenkinimą ir įtampų sumažinimą laiko pagrindiniais žmogiškosios veiklos tikslais⁹⁰.

Tačiau užsibaigus žmogaus kaip biologinės būtybės evoliucijai, prasidėjo vaizduotės evoliucija; žmogus kaip vaizduotę turinti būtybė privalo nuolatos kurti įtampas, nes įtampos – pagrindinis psichinės energijos šaltinis. Įvairiose teorinės ir praktinės veiklos srityse įtampa konkretizuojasi labai įvairiai, tačiau pats įtampų kūrimo procesas nesi- baigia niekada. Religijos daugiausia dėmesio skiria įtampai tarp laikino ir amžino gyvenimo, moralė – tarp gėrio ir blogio, socialinių gyvenimą valdo tarp įvairių klasių, luomų, partijų, grupuočių egzistuojančios įtampos. Labai gerai apie tai pasakė Ralfas Dahrendorfas: „Atrodo, kad visuomenių vaizduotė, kurianti jų įtampų bei antagonizmų išraiškas, yra beribė“⁹¹. Visuomenių vaizduotėje egzistavusius tikslus pasiekus, arba įsitikinus jų nerealumu, ši įtampos rūšis išnyksta; po to kažkieno vaizduotėje gimsta nauji turiniai, kurie objektyvuoja naujomis mitologijomis, religijomis, filosofijomis, kurios kuria naujus įsivaizduojamus pasaulius, kuriose formuojasi nauji mentalitetų bruožai, ir taip toliau, ir be galo. Pagrindinis šią kaitą reguliuojantis dėsnis – kompensacijos.

Kompensacijos vaidmuo

Bene lengviausia kompensacijos veikimą stebėti gamtoje. Jei kokiame nors regione pradeda dominuoti viena rūšis, gamta įjungia apsauginį mecha-

⁹⁰ Bernard Brown. Instints and tension reduction. Zeigler-Hill, Shackelford, T. K. (eds). *Encyklopedia of personal and individual differences*. Cham, Switzerland: Springer, 2020, p. 2271–2276.

⁹¹ Ralf Dahrendorf. *Modernusis socialinis konfliktas: esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, 1996, p. 242.

nizmą ir sukuria šios rūšies priešą, ar padidina jau egzistuojančių priešų skaičių. Pavyzdžiui, jei kur nors atsiranda daug graužikų, ten padidėja ir graužikais mintančių plėšrūnų skaičius. Panaši reguliacija vyksta ir žmogaus kūne, ir psichikoje⁹². Būtent kompensacija neleidžia pasaulyje įsivyravti vienai religijai, ideologijai ar filosofijai.

Kompensacijos sąvokos įvedimas į mentalitetų tyrimus naudingas dėl to, jog suteikia galimybę geriau suvokti mentalitetų kaitos procesą. Iš kur, pavyzdžiui, tokioje totalitarinėje valstybėje kaip Sovietų Sąjunga atsirado disidentai? Valdžia priešiškų egzistuojančiai pasauležiūrai mentalitetų atsiradimą ir paplitimą aiškino kaip priešiškos propagandos pasekmę, todėl visokeriopai trukdė Vakarų informacijai patekti į šalį; draudė įvežti knygas, slopino Vakarų radijo stotis ir pan. Dabar įsivaizduokim, kad geležinė uždanga buvo aklina, ir jokia Vakarų informacija nepasiekdavo Sovietų Sąjungos gyventojų. Ar tai reiškia, kad ši šalis būtų monolitinė visuomenė, kurioje neegzistų jokios alternatyvinės ir net priešiškos pažiūros? Jokių būdu ne. Pirmiausia atsirastų alternatyvūs proto sukurti visuomenės modeliai.

Milošas socialistinėse visuomenėse egzistavusių mąstymą pavadino „pavergtu protu“. Tai klaidinantis pavadinimas. Iš tikrųjų pavergtas gali būti kūnas, protas visada laisvas. Niekas niekada neuždraus protui kurti įvairius pasaulio, visuomenės raidos modelius. Totalitarinėje visuomenėje daugumas tokių modelių liktų kūrėjų stalčiuose, bet anksčiau ar vėliau atsirastų *metantis iššūkį*, kuris savo pažiūras paskelbtų viešai. Panašiai vaizduotė visada kuria alternatyvines elgsenos, jausenos ar suvokimo formas, ir visada atsiranda žmonės, kurie nepabijo apie tai paskelbti viešai. Kompensacijos dėsnis teigia, kad visuomenėje paplis toks modelis, kuris kompensuos esamos tvarkos trūkumus ir tokios elgsenos, jausenos formos, kurios kompensuos jau egzistuojančių trūkumus. Jei visuomenėje vyrauja malonumai, metantys iššūkį kvies prie idėjų, jei visuomenėje vyrauja idėjos, metantys iššūkį ragins daugiau dėmesio skirti jusliniams malonumams. Taip yra todėl, kad žmogus – ir biologinė, ir socialinė, būtybė, ir bet koks kraštutinis įjungia kompensacijos mechanizmą.

⁹² Carl Gustav Jung. *The Practical Use of Dream-Analysis*. CW, vol. 16, p. 153.

Kaip teigė Jungas, „per daug gyvuliškumo suardo civilizuotą žmogų, per daug civilizacijos sukuria sergančius gyvulius“⁹³

Įvykių vaidmuo

Norėdami įtampos sąvoką taikyti visuomenės raidos analizei, turėtume įvesti jos matą. Mūsų manymu, tokiu matu galėtų būti įvykis. Įvykis – pradžia ir pabaigą turintis vyksmas. Kai kurie istoriniai įvykiai – sąmoningų juos planavusių ir juose dalyvavusių žmonių pastangų rezultatas, tačiau tai greičiau išimtis, nei taisyklė. Kas, pavyzdžiui, suplanavo ir įvykdė Didžiąją prancūzų revoliuciją? Būtent tokie „stichiški“ įvykiai ir yra pagrindinis archetipinės mentalitetų istorijos objektas.

Taikydami įvykio sąvoką mentalitetų dinamikos tyrimuose, galima remtis prielaida, jog kuo didesnė įtampa tvyro visuomenėje, tuo daugiau energijos ji sukuria, o kuo daugiau energijos, tuo daugiau įvykių. Teisinga tai ir socialinio bei politinio gyvenimo atžvilgiu: kuo didesnės įtampos tvyro visuomenėje, tuo daugiau ir reikšmingesnių įvykių jos pagimdo.

Norėdami įvykio sąvoką taikyti įtampų matavimui, turime patikslinti *reikšmingumo* sąvoką. Mūsų manymu, reikšmingumo kriterijumi galėtų būti įvykio atspindys literatūroje ir mene. Dauguma praeities įvykių visiems laikams išnyko iš žmonių atminties, niekada nebuvo ir nebus istorinių tyrinėjimų objektai. Dalis įvykių išliko amžininkų prisiminimuose, kronikose. Apie kai kuriuos gi praeities įvykius sukurtos dainos, legendos, parašytos grožinės knygos, sukurti muzikos kūriniai ar kino filmai. Pagrindinė šios tyrimų krypties prielaida būtų tokia: kuo daugiau ir įvairesnių kūrinių sukurta apie kokį nors įvykį, tuo jis reikšmingesnis.

Įvykio sąvoką galima taikyti ir kompensacijos matavimui. Tam tikslinga išskirti konstruktyvius, destruktivius ir neutralius įvykius. Konstruktyvių įvykių tikslas – naujo kūrimas ar įtvirtinimas, destruktivių – esamos tvarkos griovimas. Neutralūs įvykiai praplečia ir pajvairina jau egzistuojančių tipiskų elgsenų, jausenų ar suvokimų

⁹³ Carl Gustav Jung. *The Eros Theory*. CW 7, p. 28.

repertuarą. Nagrinėjant santykį tarp kompensacijos ir įvykių galima remtis prielaida, jog kuo didesnis poreikis kompensuoti kokius nors esamos visuomenės trūkumus, tuo daugiau joje destruktivių įvykių.

Dar viena prielaida kuri gali būti naudinga mentalitetų dinamikos tyrimuose – tai, kad kai kurie įvykiai – pasąmonėje susikaupusios psichinės energijos rezultatas. Tai reiškia, kad pasąmonė atlieka savotiškos taupyklės vaidmenį, kurioje kaupiasi, o, laikui atėjus, išsiveržia į paviršių ilgai slopinti jausmai, norai, lūkesčiai ar viltys. Taip, viena iš prancūzų revoliucijos priežasčių – neteisingas, žeminantis aristokratų elgesys su pavaldiniais. Kaip, apibūdindamas padėtį Prancūzijoje revoliucijos išvakarėse rašė Thomas Carlyle, „nesąžiningumas kaupsis, kol pasieks tokį mastą, kad privalės trūkti“⁹⁴.

Panašūs procesai vyksta ir vyko visose, įskaitant socialistines, visuomenėse. Vaclavo Havelo teigimu, „tikrovėje *niekas neužmirštama*: kiekviena iškentėta baimė, kiekviena priverstinė veidmainystė, kiekviena nemaloni ir negarbinga klounada, ir gal labiausiai kiekvienas viešas kinkų padrebinimas, – visa tai nugula visuomenės sąmonės dugne, kaupiasi ir laukia savo valandos“⁹⁵. „Sąmonės dugnas“ ir yra pasąmonė. Be to, kaip teigia Jungas, „išorinės aplinkybės dažnai būna tiesiog proga išsiveržti ilgai pasąmonėje ruoštam naujam požiūriui į gyvenimą ar pasaulį“⁹⁶. Naujas požiūris visada gimdo naujus mentaliteto bruožus, naujas tipiškąs elgsenos formas, naujus įvykius.

Atsižvelgiant į aukščiau suformuluotas prielaidas, pagrindines šioje tyrimų kryptyje kylančias problemas galima suformuluoti taip. Kokie įvykiai liudija apie įtampų egzistavimą? Kokios bendruomenės kuria ir / ar palaiko vienas ar kitas įtampas? Kokie destruktivūs įvykiai būdingi analizuojamai visuomenei? Kokius tos visuomenės trūkumus siekė kompensuoti šie įvykiai? Ar yra faktų, liudijančių, jog vienas ar kitas įvykis buvo kolektyvinėje pasąmonėje vykusių procesų rezultatas?

⁹⁴ Tomas Karlailis. *Prancūzijos revoliucijos istorija*. Vilnius: Mintis, 1992, p. 48.

⁹⁵ Vaclav Havel. *Kas žmogaus galioje*. Vilnius: Vaga, 1994, p. 35–36.

⁹⁶ Carl Gustav Jung. *The psychological Foundations of Belief in Spirits*. CW, vol. 8, p. 314.

Jei taip, kokie? Kai kurie iš šių klausimų analizuoti Jungo, Allano Megilo darbuose⁹⁷, tačiau daugumas jų dar laukia savo tyrėjų.

Gamtos sąvoka

Kaip rašėme ankstesniame skyrelyje, archetipus susiformuoja „begalę sykių kartojamos patirtys“. O kas vertė žmones begalę sykių kartoti tas pačias patirtis? Kažokie kiti, „pirmieji“ archetipai? Kokia tokiu atveju jų kilmė? Kaip viename iš interviu ne be humoro pastebėjo Jungas, „manęs ten nebuvo, kai buvo kuriami pirmieji archetipai“⁹⁸. Iš tiesų mūsų nebuvo, nei tada, kai buvo kuriami pirmieji archetipai, nei kai buvo kuriamas pasaulis, bet mes galime bandyti kurti sąvokų sistemą, kuri šį procesą kažkaip paaiškintų.

Daugelyje pasaulio religijų, taip pat ir krikščionybėje, pagrindinė pasaulį ir žmogų sukūrusi jėga įvardijama kaip Dievas. Naujaisiais laikais Dievo sąvoką palaipsniui keičia gamtos. Genijus – tai žmogus, per kurį, Kanto žodžiais tariant, „gamta nustato meno taisyklę.“⁹⁹ Honore de Balzacas kalba apie *socialinę gamtą*, kurį „visuomet yra skystos lavos būklėje, užbaigdamą kiekvieną darbą, ji, rodos, sako sau: „Prie kito!“ kaip taria sau ir pati gamta“¹⁰⁰. Šios kūrybos rezultatas – „socialinės rūšys“, skirtumus tarp kurių, pasak Balzaco, galima palyginti su tarp įvairių gyvūnų rūšių egzistuojančiais skirtumais. Tai, ką Kantas ir kiti Naujųjų laikų filosofai vadino gamta, Balzacas – „socialine gamta“, Jungas įvardino kaip sąšamonę. „Sąšamonė – tai gamta, o gamta niekada nemeluoja.“¹⁰¹

Gamtos sąvokos įvedimas į mentalitetų tyrimus naudingas dėl to, jog suteikia galimybę geriau suvokti mentalitetų formavimo procesą. Sąšoningos išsivaizduojančios bendruomenės narių pastangos – svarbus,

⁹⁷ Allan Megill. History's unresolving tensions: reality and implications. *Rethinking History*, 23:3, 279–303.

⁹⁸ Jung C. G. interviewed by Richard Evans, of the University of Houston, filmed in Zurich in 1957; presented by the Analytic psychology Club of Los Angeles, Oct. 27, 1960.

⁹⁹ Kantas I. *Sprendimo galios kritika*. Vilnius: Mintis, 1991, p. 161.

¹⁰⁰ Honore de Balzac. *Auksakė mergaitė. Trylikos istorija*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963, p. 320.

¹⁰¹ Carl Gustav Jung. Tavistock lectures, p. 166.

bet ne vienintelis kolektyvinių sąmonės struktūrų formavimo šaltinis. Geriausias to įrodymas – nenusisekęs ar tik iš dalies nusisekęs naujo tipo žmogaus formavimo procesas kaip nacionalsocialistų, taip ir komunistų valdomose visuomenėse. Ideologinių kompleksų apsėsti žmonės gali daug, bet ne viską. Egzistuoja jėgos ar jėga, dalyvaujanti istorijoje ir veikianti kaip atskirų individų gyvenimus, taip ir tautų, regionų, žmonijos istoriją. Analitinėje psichologijoje ta jėga įvardijama kaip kolektyvinė sąmonė, ar gamta. Gamta – ribinė sąvoka, užbaigianti mentalitetų formavimąsi ir kaitą lemiančių priežasčių grandinę. Tai, naudojant Aristotelio terminiją, „pirmoji priežastis“.

Gamtos kūrybos rezultatas – įsivaizduojamos bendruomenės, ar, naudojant Balzaco terminiją, „socialinės rūšys“. Kai kurių bendruomenių nariais galima tapti sąmoningai, bet tai greičiau išimtis nei taisyklė. Niekas negali savo noru pradėti ar nustoti tikėti mitu, pamilti, ar, atvirkščiai, nustoti mylėti tėvynę ar staiga pradėti patirti šventą virpulį kokio nors religinio simbolio atžvilgiu. Tai reiškia, kad istorija nėra spektaklis, kuriame kiekvienas renkasi vaidmenį savo nuožiūra. Istorija – spektaklis, kurio režisierius – gamta. Gamta kūrybingų asmenybių pagalba sukuria įsivaizduotus pasaulius ir formuoja tuose pasauliuose gyvenančių žmonių mentalitetus: kažką paverčia tikrai tikinčiais, kažką – kovotojais, kažką – paklusniaisiais ir panašiai.

Gamtos sąvoka suteikia galimybę naujai pažvelgti ir į kai kurias tradicines istorijos filosofijos problemas. Trumpai paliesime dvi iš jų: kas yra varomoji istorijos jėga ir koks yra istorijos tikslas.

Remiantis aukščiau išdėstytais sąvokomis ir prielaidomis galima teigti, kad varomoji istorijos jėga – kolektyvinėje sąmonėje glūdinti kūrybinė energija ar gamta. Kūrybinė energija objektyvuojasi kūrybingų asmenybių psichikoje gimstančiais vaizduotės turiniais. Kai kurie vaizduotės turiniai tik papildė jau egzistuojančias suvokimo, mąstymo ar elgsenos formas, kai kurie – kaip Kristaus ar pranašo Mahometo atveju – perkeičia žmonijos istoriją.

Kodėl kai kurių žmonių psichikoje laikas nuo laiko gimsta tautų, regionų, civilizacijų istoriją perkeičiantys vaizduotės turiniai – į šį klausimą niekada neatsakysime. Gamta neklausia mūsų leidimo, kurti jai ar nekurti,

ir to ar kito žmogaus psichiką naudoti kokių nors vaizduotės turinių objektyvavimui – ji daro savo darbą, ir tiek. Sukūrusi varles, ji pradėjo kurti paukščius, sukūrusi krikščionis – pradėjo kurti musulmonus, ir taip toliau, ir be galo. Mes galime tik šį procesą stebėti, ir, kiek tai leidžia mūsų galimybės, bandyti aiškinti.

Kaip teigė Jungas, „archetipas yra ne kas kita, kaip jau antikos laikais vartotas terminas, sinonimiškas platoniškajai „idėjai“.¹⁰² Pagal Platoną, jutiminis pasaulis – amžinų nekintamų idėjų atspindys. Pasaulyje egzistuojantis grožis – grožio idėjos, gėris – gėrio idėjos atspindys. Pratešiant šią mintį, galima teigti, jog ir visos kitos tipiškos elgsenos, mąstymo, suvokimo, jausenos formos yra idėjų, ar archetipų atspindžiai. Naudojant matematinę terminiją galima pasakyti, jog archetipai – funkcijos, o individai – argumentai. Egzistuoja veiklos galimybės, ar funkcijos – didvyriškumas, bailumas, ištikimybė, išdavystė – kurios istorijos eigoje užsipildo įvairiais argumentais, tai yra individais. Tačiau, skirtingai nuo amžinų, nekintamų Platono idėjų archetipų pasaulis istoriškai kintamas. Norint tuo įsitikinti, užtenka palyginti senovės baltų ir dabarties lietuvių archetipus ir jų pagrindu kuriamus įsivaizduotus pasaulius.

Kita problema liečia istorijos tikslą. Ir taip, kokio tikslo siekia gamta? Jei kūrybiškumas – pagrindinis gamtos bruožas, tai tas pats, kas paklausti: kokių tikslų siekia savo kūryba menininkai? Be abejo, meno istorijoje nemažai atvejų, kai, menininkai siekė kokių nors praktinių tikslų, tačiau daugumas jų į šį klausimą atsakytų taip: kūrybos tikslas – sukurti kuo daugiau ir kuo geresnių kūrinių. Panašiai galima manyti, jog ir gamtos kūrybos tikslas – sukurti kuo daugiau ir įvairesnių žmonių rūšių.

Tam tikrame gamtos kūrybos etape atsiranda kaip istorijos procesą bendrai, taip ir tam tikrus jo fragmentus bandantys paaiškinti, interpretuoti ar bent jau aprašyti žmonės – istorikai. Priklausomai nuo to, kokie mentaliteto bruožai dominuoja istorikų psichikoje, jie kuria įvairias istorijos sampratas. Istorikai, kurių psichikoje dominuoja instinktai ar instinktyvios linkmės, akcentuoja biologinio prado viršenybę kaip indi-

¹⁰² Carl Gustav Jung. Psichologiniai motinos archetipo aspektai. *Archetipai ir kolektyvinė pasąmonė*, p. 95.

vidų gyvenime, taip ir istorijoje. Kaip teigė Freudas, „ligšiolinei žmogaus raidai nereikalingas joks kitoks aiškinimas nei gyvūnų raidai“¹⁰³.

Religingi istorikai – kaip, pavyzdžiui, Karlas Löwithas, – kuria teologines istorijos sampratas¹⁰⁴. Idėjinio tipo mąstytojai akcentuoja idėjų ar, siauresne prasme, archetipų vaidmenį kaip istorinių asmenybių gyvenimuose, taip ir istorijoje. Vienas ryškiausių to pavyzdžių – Thomas Carlyle¹⁰⁵. Hėgelio manymu, „protas viešpatavo ir viešpatauja tiek pasaulyje, tiek pasaulinėje istorijoje“¹⁰⁶. Tokia istorijos samprata patenkina racionalaus tipo žmones, bet, lyginant su religine ar idealistine, ji skurdi ir vienapusiška. Kaip rašė Le Bon, „protas veda pasaulį, bet iš labai toli“¹⁰⁷.

¹⁰³ Sigmund Freud. *Anapus malonumo principo*. Vilnius: Vyturys, 1999, p. 92.

¹⁰⁴ Karl Löwith, *The Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*, University of Chicago Press, 1949.

¹⁰⁵ Thomas Carlyle. *On Heroes, hero-worship & the heroic in history*. University of California Press, 1993 (1841).

¹⁰⁶ Georgas Hėgelis. *Istorijos filosofija*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 37.

¹⁰⁷ Gustav Le Bon. *Minios psichologija*. Vilnius: Vaga, 2011, p. 125.

„Valstybės, kuriose vyrauja racionalus materializmas, turi tendenciją virsti ne tiek kalėjimais, kiek beprotnamiais“:
mentalitetų kaitos tendencijos

Pitirimas Sorokinas istoriją traktavo kaip nenutrūkstamą, nors ir nereguliarių, švytavimą tarp dviejų pagrindinių kultūros ir atitinkamai mentalitetų formų: ideacinės ir juslinės. Jo manymu, XX amžiuje juslinė kultūra pasiekė savo apogėjų ir turėtų pradėti transformuotis – per idealistinę – į ideacinę¹⁰⁸. Tai – silpniausia Sorokino teorijos vieta. Nors nuo jo prognozių praėjo beveik aštuoniasdešimt metų, idealistinės, o juo labiau ideacinės kultūros atgimimo ženklų Vakaruose nematyti arba jie labai menki. Tai reiškia, kad būtina analizuoti ir kitus mentalitetų kaitos variantus.

Šiame skyrelyje pabandysime pagrįsti požiūrį, jog individo, tautos, o kai kuriais atvejais ir žmonijos mentalitetas gali kisti dviem pagrindinėmis kryptimis: kylančia ir besileidžiančia. Pagrindinis kylančios krypties požymis – kolektyvinių vaizduotės turinių gausėjimas ir jų vaidmens stiprėjimas. Besileidžiančioje fazėje vaizduotės vaidmuo kaip individų, taip ir tautų gyvenime silpnėja. Šis požiūris susisieja su Giambattista Vico cikline civilizacijų raidos teorija, pagal kurią pagrindinė Vakarų civilizacijos raidos tendencija – racionalizmo stiprėjimas vaizduotės sąskaita¹⁰⁹.

Kylančioje kultūros raidos fazėje vis didesnę vaidmenį kaip individų, taip ir visuomenės gyvenime atlieka kolektyviniai vaizduotės turiniai – archetipai. Priklausomai nuo to, kokie archetipai dominuoja vienoje ar kitoje kultūroje, galima kalbėti moraliniais, estetiniais, religiniais archetipais grindžiamus kultūros tipus.

Moraliniais archetipais grįstos kultūros pavyzdys – konfucionistinė Kinija, kurioje dominavo tokie mentaliteto bruožai kaip išmintis, kuklumas, tarnavimas tautai. Estetiniais archetipais grįstos kultūros pavyzdys – Hejano epochos Japonija. Pagrindinis šios epochos aristokratų bruožas, skiriantis juos nuo visų kitų laikų ir tautų žmonių – sugebėjimas

¹⁰⁸ Pitirim Sorokin. *Social and Cultural Dynamics*, p. 320–360.

¹⁰⁹ Donald Philip Verene and Isaiah Berlin. Vico's Philosophy of Imagination. *Social Research*, vol. 43, no. 3, The New School, 1976, p. 410–433.

matyti *liūdną daiktų žavesį (mono no aware)*. Vėliau japonų kultūroje į pirmą planą išeina tokios bendro suvokimo firmos kaip *yugen, sabi ir vabi*¹¹⁰, tačiau bet kuriuo atveju estetinis jausmas traktuojamas kaip pagrindinis žmogiškumo kriterijus. Ryškiausias religinės archetipinės kultūros pavyzdys – islamo kultūra. Klasikinėje islamo visuomenėje visas žmonių gyvenimas turėjo būti pavestas religiniams archetipams, kas labai ryškiai atspindėta fundamentiniame Hamido al Ghazali veikale „Religinių mokslų atgimimas“¹¹¹.

Didžiausias vaizduotės vaidmuo Vakaruose buvo senovės Graikijoje. Kolektyvinės vaizduotės turiniai – dievai – lėmė kaip kasdienybę, taip pat ir socialinį, politinį ar religinį gyvenimą. Faktiškai joks rimtesnis veiksmas nebuvo atliekamas neatsiklausus dievų valios, o nepaklusnumas jai buvo griežtai baudžiamas. Krikščioniškoje kultūroje, lyginant su antikine, tikėjimo vaidmuo silpnėja, o proto – stiprėja. Užuoat tikėjus kokiais nors vaizduotės turiniais, bandoma pagrįsti jų egzistavimą. Būtent tai lėmė, kad krikščionybė palyginti lengvai užleido savo pozicijas racionalistinei kultūrai. Savotiškas šio proceso apogėjus – bandymas įdiegti Proto dievybės kultą per Didžiąją prancūzų revoliuciją.

Prasidėjus industrializacijai, vis didesnė kūrybinės energijos dalis nukreipiama materialinės kultūros kūrimui. Bet pasiekimai vienoje – mokslo ir technologijų srityje – išsiliejo į praradimus kitoje – psichinio balanso srityje. Apibūdindamas dabartinės Vakarų visuomenės būklę vienas iš bendrosios sistemų teorijos kūrėjų Ludwigas von Bertalanfy rašo: „Kaip atsitiko, jog, nepaisant biologinių poreikių patenkinimo, seksualinių normų atlaisvinimo, naujausiais mokslo pasiekimais grindžiamo auklėjimo matome naujas psichinių sutrikimų formas, didėjančią nuovargį, polinkį į savižudybes ir panašiai, trumpai sakant – visus sergančios visuomenės požymius? Kažkas yra blogai iš esmės – ir mes turime išsiaiškinti to priežastis – ar žūti.“¹¹²

¹¹⁰ Antanas Andrijauskas. *Grožis ir menas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1995, p. 215–260.

¹¹¹ Abu Hamid Al-Ghazali. *The Book of Knowledge: Book 1 of The Revival of the Religious Sciences*. Fons Vitae, 2016.

¹¹² Ludwig von Bertalanfy. *Organismic Psychology and Systems Theory*. Worcester: Clark University Press, 1968, p. 11.

Siekiant išsiaiškinti psichinių deviacijų plitimo priežastis dabarties Vakarų visuomenėse galima taikyti įvairius metodus, tarp jų ne paskutinį vaidmenį atlieka *sisteminis* metodas. Vėlgi Bertalanfy žodžiais tariant, „ar, be praeities įvykių aprašymo, galima teorinė istorija? Jei taip, tai turi būti sistemų – visuomenių, kultūrų, civilizacijų, ar kitu tinkamu terminu apibūdinamų žmonių grupių – tyrimas“¹¹³. Mūsų analizuojamų problemų atveju toks *tinkamas terminas* – įsivaizduojamos bendruomenės. Visuomenė – sistema, kurioje įvairiais mentalitetų bruožais pasižyminčios įsivaizduojamos bendruomenės tam tikrose tipiškosose situacijose elgiasi, mąsto, jaučia tam tikru tipišku būdu. Paminėsime keletą esminių šios sistemos bruožų.

Mentalitetų sistemos bruožai

Mentalitetų sistema yra atvira sistema, nes sąveikauja su išoriniais faktoriais. Sistema keičiasi kaip šios sąveikos rezultatas. Jei atsiranda naujas mentaliteto bruožas, jis suponuoja naują tipiškos elgsenos, jausenos ar suvokimo formą ir formuojasi šio mentaliteto bruožo vienijama įsivaizduojama bendruomenė. Ir atvirkščiai – išnykus elgsenai, išnyksta ir ją sukėlęs mentaliteto bruožas ir išyra bendruomenė.

Mentalitetų sistema yra adaptacinė sistema. Adaptacinės mentalitetų sistemos specifika ta, kad žmogus priverstas taikytis ne tik prie nuolatos kintančių išorinių sąlygų: klimato kaitos, naujų komunikacijos priemonių atsiradimo, ekonominių bei finansinių krizių, bet ir prie nuolatos kintančių kolektyvinės vaizduotės turinių. Nori žmogus to ar nenori, patinka jam tai ar nepatinka, pasąmonė jam siunčia vis naujus vaizduotės turinius. Kai kurie praeina pro jo psichiką nepalikę jokio pėdsako, į kai kuriuos jis priverstas atsižvelgti savo kasdieninėje veikloje, dalis įsikūnija meno kūriniuose, dalis – filosofinėse, socialinėse politinėse teorijose. Šios teorijos suponuoja tam tikras tipiškas situacijas ir tipiškos elgsenos formas, skatina ar slopina tam tikrus mentaliteto bruožus.

Mentalitetų sistema yra hierarchinė sistema. Kuriant mentalitetų hierarchiją galima remtis prielaida, jog kokios nors įsivaizduojamos ben-

¹¹³ Ten pat, p. 59.

druomenės mentalitetas užima tuo aukštesnę padėtį šioje hierarchijoje, kuo jis sudėtingesnis. Sudėtingesnis šiuo atveju nereiškia „geresnis“; sliekai neblogiau, o daugeliu atžvilgiu geriau prisitaikę prie aplinkos nei, tarkim, paukščiai, bet adaptacinė paukščių sistema sudėtingesnė, nei sliekų, todėl mes laikome, kad paukščiai yra aukštesnėje biologinės evoliucijos pakopoje nei sliekai. Panašiai protu ir instinktais besivadovaujančių žmonių adaptacinė sistema yra sudėtingesnė nei besivadovaujančių tik instinktais, archetipais, protu ir instinktais – sudėtingesnė negu tik protu ir instinktais, o tikėjimu, archetipais, protu ir instinktais – sudėtingesnė, o tuo pačiu ir aukštesnė negu tik archetipais, protu ir instinktais.

Ir, pagaliau, mentalitetai, kaip ir psichika bendrai – save reguliuojanti sistema. Kaip rašo Jungas, „psichika – save reguliuojanti sistema, kuri palaiko pusiausvyrą panašiai kaip kūnas. Kiekvienas per toli pažengęs procesas iššaukia kompensaciją, be ko būtų neįmanomas nei normalus metabolizmas, nei normali psichiką“¹¹⁴. Pagrindinis kompensacijos pagalba vykstančios savireguliacijos tikslas – sistemos stabilumo palaikymas.

Stabili sistema – tokia, kurią ardančios jėgos neturi tendencijos augti. Tiriant mentalitetus galima remtis prielaida, kad sistema tuo stabilesnė, kuo daugiau energijos ją palaiko, o energijos tuo daugiau, kuo daugiau ir įvairesnių jos šaltinių. Psichinės energijos šaltinis – įtampa tarp įsivaizduoto ir realaus pasaulio. Skirtingi mentalitetai kuria skirtingus įsivaizduotus pasaulius, todėl mentalitetų sistema tuo stabilesnė, kuo daugiau ir įvairesnių mentalitetų ją sudaro.

Siekiant geriau suvokti mentalitetų sistemos dinamiką, įvesime mentaliteto apimties ir struktūros sąvokas. Mentaliteto apimtis – kokiam nors individui ar žmonių grupei būdingų mentaliteto bruožų *visuma*. Mentaliteto struktūra – mentaliteto bruožų išdėstymo tvarka. Analizuojant santykį tarp mentalitetų apimties ir struktūros galima remtis prielaida, jog kokio nors individo ar žmonių grupės mentaliteto apimtis – pastovus baigtinis dydis (tarkim, 1 arba 100%). Tai kyla iš to, jog žmogus – ribota laike būtybė. Kadangi para turi 24 valandas, o metai – 265 (6) dienas – tipiškos elgsenos diapazonas nėra beribis. Kiekviena elgsena vyksta kitų sąskaita. Jei koks nors žmogus dalyvauja pamaldose, neplaukioja tuo metu

¹¹⁴ Carl Gustav Jung. The Practical Use of Dream-Analysis. CW, vol. 16, p. 153.

baseine, jei žiūri televizorių – nedalyvauja politinėje manifestacijoje, ir taip toliau, ir panašiai. Kuo daugiau individas (ar visuomenė) skiria laiko kokiai nors vienai tipiškoms elgsenos rūšiai, tuo mažiau lieka kitoms. Tai reiškia, kad tipiškų elgsenų visuma nesikeičia, keičiasi tik jų struktūra. Kadangi tipiškos elgsenos priežastys – mentaliteto bruožai, teisinga tai ir mentaliteto bruožų atžvilgiu.

Iš šios prielaidos seka dvi svarbios išvados. Pirmiausia, tiriant mentalitetus, svarbu nustatyti ne tik koks mentaliteto bruožas buvo būdingas kokiam nors individui ar įsivaizduojamai bendruomenei, bet ir kokia šio mentaliteto bruožo svarba ar lyginamasis svoris mentaliteto struktūroje. Jei to nedarysime, galime gauti iškreiptą, klaidingą mentaliteto vaizdą. Bendriausią šioje srityje egzistuojantį dėsnį galima išreikšti taip: kuo daugiau mentaliteto bruožų būdinga individui ar bendruomenei, tuo mažesnė kurio nors vieno iš jų svarba.

Kita išvada būtų tokia: mentalitetų kaita tai visada struktūros kaita. Jei atsiranda nauji mentaliteto bruožai, jie išstumia senus, o jei kažkoks mentaliteto bruožas pradeda dominuoti, tai vyksta kitų bruožų sąskaita. Teisinga tai ir mentaliteto tipų atžvilgiu: kuo svarbesnis kokio nors mentaliteto tipo vaidmuo, tuo silpnesnis kitų tipų vaidmuo. Atsižvelgiant į tai, istorijos procesą galima įsivaizduoti kaip mentalitetų tipų kaitą, kurioje vienas ar kitas mentaliteto tipas jei ne dominuodavo, tai bent vaidino svarbesnį, lyginant su kitais, vaidmenį.

Mentalitetų teorijos požiūriu psichinius susirgimus galima traktuoti kaip suirusius mentalitetus, o savižudybes – save naikinančius mentalitetus. Tada Bertalanfy knygoje keliamą problemą galima suformuluoti taip: kokios dabartinės Vakarų visuomenės tendencijos veda vis didesnio suirusių ir save naikinančių mentalitetų skaičiaus link?

Dabartinės Vakarų visuomenės raidos bruožai

Mokslinėje literatūroje dažniausiai minimos dvi dabartinės Vakarų visuomenės raidos tendencijos – sekuliarizacija ir individuacija. Dėl sekuliarizacijos susilpnėjo tikėjimo, individuacijos – archetipų vaidmuo žmonių gyvenime. Kadangi mentalitetų apimtis – pastovus dydis, nyks-

tant žmonėms, kuriu gyvenime pagrindinį vaidmenį vaidino tikėjimas ir archetipai, jų vietą užima racionalaus ir instinktyvaus mentalitetų žmonės. Vartojimas tampa pagrindiniu visuomenės bruožu, o komfortabilus gyvenimas – pagrindiniu tikslu. Tai patvirtina kaip teoriniai tyrinėjimai¹¹⁵, taip ir sociologinių tyrimų rezultatai.

Aštuoniasdešimtais praeito šimtmečio metais Didžiojoje Britanijoje, o po to ir kitose Vakarų Europos valstybėse buvo atlikti tyrimai siekiant išsiaiškinti, kokios vertybės ar kokie gyvenimo tikslai jų gyventojams svarbiausi. Daugumas apklausoje dalyvavusių gyventojų atsakė, kad pagrindinis jų gyvenimo tikslas – laimė, suvokiama kaip saugi šeima, sveikata ir komfortabilus gyvenimas¹¹⁶. Tai grynai biologinė laimės samprata, nes, jei panašią apklausą atlikti tarp gyvulių, daugumas iš jų taip pat atsakytų, jog norėtų būti sveiki, augti saugiose šeimose, ir, pagal galimybes, gyventi komfortabiliai, tai yra būti ne bet kokį, o skanų maistą, gyventi ne bet kokiuose, o komfortabiliuose urvuose, lizduose ar guoliuose, ir pan.

Nykstant archetipų sukurtiems ir tikėjimo palaikomiems įsivaizduojamiems pasauliams, nyko ir jų sukurtos įtampos. Paskutiniai konvulsiški bandymai šioje srityje – komunizmas ir fašizmas. Abi šios ideologijos sukūrė didingus ir tam tikrai visuomenės daliai patrauklius įsivaizduotus pasaulius, tačiau jų įgyvendinimui naudojo fizinę prievartą, todėl nacistinė Vokietija ar Sovietų Sąjunga neretai ir pelnytai vadinamos valstybėmis-kalėjimais. Šiuolaikinės Vakarų valstybėse nėra ideologinės prievartos, tačiau įsivaizduotų pasaulių vaidmuo jų gyvenime labai menkas, tiksliau, šie pasauliai retai driekiasi toliau valgomojo ar miegamojo. Įtampoms silpnėjant ir nykstant, mentalitetų sistema pradeda irti. Psichiniai susirgimai ir savižudybės – natūrali to irimo pasekmė. Kaip rašo Jungas, „valstybės, kuriose vyrauja racionalus materializmas, turi tendenciją virsti ne tiek kalėjimais, kiek beprotnamiais“¹¹⁷.

¹¹⁵ Frank Trentmann. *Empire of Things: How We Became a World of Consumers*. Harper, 2016.

¹¹⁶ Stephen Harding, David Phillips. with Michael Fogarty. *Contrasting Values in Western Europe*. Hong Kong: Macmillan in Association with European Value Systems Study Group, 1986, p. 195.

¹¹⁷ Carl Gustav Jung. Aion. CW, Vol. 9.2, p. 181.

Sąlyginai galima išskirti keturis mentalitetų sistemos irimo etapus. Pirmame etape, nykstant įtampoms tarp įsivaizduotų ir joslėmis suvokiamų pasaulių, nyksta ir jų teikta energija. Vis didesnė visuomenės narių dalis pradeda jausti nuovargį. Didėja depresija sergančių žmonių skaičius. Jėgų nusilpimas ar psichinis išsekimas – vienas iš pagrindinių depresijos požymių.¹¹⁸

Antrame etape silpnėja kolektyvinės kūrybos vaidmuo ir didėja surisusių mentalitetų skaičius. Tradicinėse visuomenėse daugumas žmonių gyveno įsivaizduotuose religiniuose, moraliniuose, mitologiniuose, meniniuose, socialiniuose-politiniuose pasauliuose ir visokeriopai juos stiprino: dalyvavo apeigose, ritualuose bei kitose kolektyvinės kūrybos formose. Kolektyvinių įsivaizduotų pasaulių vaidmeniui žmonių gyvenime silpnėjant, kolektyvinės kūrybos vaidmuo taip pat silpnėjo. Individualizacijos stiprėjimas – geriausias to įrodymas. Kolektyvinės kūrybos vaidmeniui dar labiau silpnėjant, pasąmonė pradeda kurti individualius su kitais įsivaizduotais pasauliais labai mažai suderintus ar visai nesuderintus pasaulius, kitaip sakant – bepročius. Beprotiš – individualiame, tik jam vienam suprantamame įsivaizduotame pasaulyje gyvenantis žmogus.

Trečiame etape vis didesnė visuomenės narių dalis pradeda patirti psichologinį skausmą. Schneidmanas pagrindine savižudybių priežastimi laikė psichologinį skausmą, kuris, savo ruožtu, kyla dėl nepatenkintų poreikių¹¹⁹. Pasitelkiant šią teoriją, galima paaiškinti kai kuriuos individualius atvejus, bet ji visai netinka aiškinti tarp valstybių ar regionų egzistuojančius skirtumus. Sekant Schneidmano logiką, išeitų, jog Vakarų regiono gyventojai žymiai blogiau patenkina savo poreikius, negu, tarkim, islamiškų kraštų ar lotynų Amerikos gyventojai, kurie žudosi žymiai rečiau, ar kad vokiečiai keturis kartus blogiau patenkina savo poreikius negu graikai¹²⁰. Antra vertus, nebūtų nieko keisto manyti, jog graikų

¹¹⁸ Steven G. Targum & Maurizio Fava. *Fatigue as a Residual Symptom of Depression*. *Innov Clin Neurosci.*, 8, (10), 2011, pp. 40–43.

¹¹⁹ Edwin S. Schneidman. *Savižudžio sąmonė*. Vilnius: ALK, 2002.

¹²⁰ Žr. World Health Organisation Database. Prieiga per internetą: https://www.who.int/gho/mental_health/suicide_rates/en/

mentalitetų sistema yra žymiai sudėtingesnė, nei vokiečių, nes bent jau religijos vaidmuo graikų gyvenime žymiai didesnis.

Mūsų manymu ir fizinis, taip ir psichologinis, skausmas atlieka tą pačią funkciją. Tai pavojaus ženklas. Fizinis skausmas, reiškia, jog kilo pavojus kūnui, psichologinis – psichikai. Augantis psichologinį skausmą patiriančių žmonių skaičius visuomenėje rodo, jog šios visuomenės mentalitetų sistema yra pavojuje. Tai nereiškia, kad būtent patiriantis šį skausmą žmogus pasiekė kraštutinį, išnykimu gresiantį dezintegracijos laipsnį. Tai reiškia, jog jis gyvena visuomenėje, kurioje mentalitetų sistemos irimas pasiekė tokį laipsnį, kai žmogus kaip specifinė, skirtinga nuo gyvulio rūšis gali išnykti. Vis didesnė mokslo ir technikos pasiekimų dalis tarnauja rafinuotam instinktų tenkinimui, o visuomenė vis dažniau tampa tik instinktų valdoma ir įstatymų tramdoma banda.

Ketvirtame etape didėja savižudybių skaičius. Pagrindinis savižudžio mentaliteto bruožas – gyvenimo kaip nesėkmės suvokimas. Nesėkmė gali būti labai įvairi: kažkam nepavyko rasti gyvenimo prasmę, kažkas jaučiasi vienišas ir niekam nereikalingas, kažkas nuolatos patiria psichologinį ar fizinį skausmą. Šias ir panašias nesėkmes patiria visi žmonės, bet nusižudo tik nedidelė dalis. Nusižudo tie, kurie nesėkmę tam tikroje gyvenimo srityje traktuoja kaip gyvenimo nesėkmę, tai yra dalį traktuoja kaip visumą. Netekę, ar negavę dalies, jie atsisako visko. Šiuo atveju mentalitetų sistema nesuyra – ji net nesusiformuoja.

Verifikacijos problema

Atsižvelgiant į aukščiau suformuluotas prielaidas, pagrindines šioje tyrimų srityje kylančias hipotezes galima suformuluoti taip: kuo labiau sekuliarizuota visuomenė, tuo daugiau joje psichinių susirgimų ir savižudybių; savižudybių skaičius visuomenėje atvirkščiai proporcingas archetipų vaidmeniui joje. Pirmą hipotezę patvirtina Haroldo G. Koenigo, Andrew Wu, Jing-Yu ir Cun-Xian Jia¹²¹, E. M. Kleimano,

¹²¹ Andrew Wu, Jing-Yu and Cun-Xian Jia. *Religion and Completed Suicide: a Meta-Analysis*. PloS One, 2015, p. 10 (6).

R. T. Liu¹²² ir daugelio kitų autorių darbai, todėl jos verifikavimo galimybių plačiau nenagrinėsime.

Kita hipotezė savižudybių skaičių visuomenėje sieja su archetipų vaidmeniu joje. Archetipai – kolektyvinės vaizduotės turiniai. Kuo įvairesni, turtingesni įsivaizduojami pasauliai, tuo artimesni santykiai tarp juose gyvenančių žmonių. Žmonės gali sieti bendri mitai, simboliai, vertybės, tikėjimai, idealai. Išnykus kokiame nors vaizduotės turiniui, išnyksta ir to turinio saistytą bendruomenę. Žmonės siejančių ryšių irimas dažniausiai įvardijamas kaip socialinė dezintegracija.

Bene geriausiai socialinės dezintegracijos įtaka savižudybėms išnagrinėta klasikiniu tapusiu Durkheimo darbe¹²³. Antra vertus, egzistuoja ir šią įtaką kvestionuojantys darbai. Kushnerio ir Sterko manymu, „jei įdėmiai perskaitysime Durkheimą, tai pamatysime, jog jo pateikiami faktai (*evidens*) patvirtina priešingą nuomonę, o būtent – jog savidestrukcija, viena iš kurios formų ir yra savižudybės, žymiai dažnesnė tarp gerai socialiai integruotų žmonių¹²⁴. Kiek pagrįsta tokia nuomonė?

Viename iš šiai problematikai skirtų darbų analizavome santykį tarp socialinės dezintegracijos indekso ir savižudybių 28 Europos valstybėse. Šiuo atveju socialinę dezintegraciją traktavome kaip integracijos trūkumą, o socialinės dezintegracijos indeksą apskaičiavome kaip dydį, papildantį įvairių socialinės integracijos indikatorių vidurkį iki vieneto. Tyrimas patvirtino, jog egzistuoja koreliacija tarp socialinės dezintegracijos indekso ir savižudybių skaičiaus¹²⁵. Tai nereiškia, kad socialiai integruotos asmenybės nesižudo. Tai tik patvirtina nuomonę, jog socialiai dezintegruotose visuomenėse savižudybių skaičius didesnis.

¹²² Evin M. Kleiman, Richard T. Liu. *An examination of the prospective association between religious service attendance and suicide: Explanatory factors and period effects*. J Affect Disord, 2018 Jan. 1; 225: 616–623.

¹²³ Emile Durkheim. *Suicide. A Study in Sociology*. London: Routledge, 1952 (1897).

¹²⁴ Howard I. Kushner, Claire E. Sterk. The Limits of Social Capital: Durkheim, Suicide, and Social Cohesion. *American Journal of Public Health*, 95(7), 1139–1143 (2005).

¹²⁵ Stanislovas Juknevičius. Social Disintegration Index and Its Applications. In: Agarwal N., Sakalauskas L., Weber G.W. (eds) *Modeling and Simulation of Social-Behavioral Phenomena in Creative Societies*. MSBC 2019. *Communications in Computer and Information Science*, vol. 1079, Springer, Cham, 2019, pp. 3–11.

Tokiu būdu mentalitetų sistemos hierarchijos žlugimas veda prie įsivaizduojančių tikėjimo ir archetipų siejamų bendruomenių skaičiaus mažėjimo, šių bendruomenių skaičiaus mažėjimas veda prie socialinės dezintegracijos, o ši, savo ruožtu – prie savižudybių. Atsižvelgiant į tai, galimi du Vakarų visuomenės raidos scenarijai: žlugimo ir transformacijos. Žlugimo teorijos būdingos religiniams mąstytojams. Kitas variantas – transformacijos. Mentalitetų sistema – save reguliuojanti sistema. Jei gamta nenori atsikratyti žmonija, tiksliau, šiuo metu egzistuojančia jos rūšimi, ji ras būdų, kaip tai padaryti.

Pateikėme vieną iš galimų mentalitetų kaitos tyrimo schemų. Norint šią schemą užpildyti turiniu ir įrašyti į bendrą Vakarų, o juo labiau žmonijos raidos kontekstą, būtina atlikti nepalyginamai daugiau ir išsamesnių tyrimų. Jei Sorokinas, grįsdamas savo hipotezę, parašė keturių tomų veikalą, ne mažesnės apimties darbų reikėtų ir alternatyvių hipotezių pagrindimui.

„Seni, gąsdinę žmones dievai niekur nedingo, o tik pakeitė vardus ir dabar jie rimuojasi su „izmais“: archetipinė ir objektyvioji istorija

Kaip istoriją bendrai, taip ir atskirus jos fragmentus aiškina daug ir įvairių teorijų, ir visos jos turi savo privalumų ir trūkumų. Pagrindinis archetipinės mentalitetų istorijos privalumas – tai, kad ji aiškina, ar bent jau bando aiškinti kitų teorijų požiūriu nepaaiškinamus ar sunkiai paaiškinamus įvykius ir reiškinius. Pavyzdžiui, kaip populiarioje, taip mokslinėje literatūroje įprasta kaltinti vokiečius fašizmo valdymo metais masiniu pamišimu ar kvailumu¹²⁶. Panašiai Andreasas Breivikas, 2011 metais Osle ir Utøyes saloje nužudęs 77 žmones, dažniausiai apibūdinamas kaip beprotis („madmind“)¹²⁷. Tačiau jei kokį nors individą paskelbiame bepročiu, ar kokį nors politinį judėjimą traktuojame kaip masinį pamišimą, išnyksta tolesnės to individo ar judėjimo analizės būtinumas. Istoriko tikslas ir yra palikti istorijoje kuo mažiau vietos masiniam pamišimui, kvailumui ar beprotybei, atskleisti kolektyvinėje psichikoje glūdinčias iš pirmo žvilgsnio nepaaiškinamų reiškinių priežastis.

Nėra jokių abejonių, kad bet kokį istorinį įvykį ar reiškinį lemia daug ir įvairių priežasčių. Interpretuoti įvykį ar reiškinį reiškia sudaryti jį lemiančių priežasčių hierarchiją. Archetipinė mentalitetų istorija postuluoja, jog svarbų, o neretai lemiamą, vaidmenį šioje hierarchijoje atlieka kolektyviniai vaizduotės turiniai. Tokia prieiga suteikia galimybę pilniau, taip pat tiksliau atspindėti istorijos procesą. Norint paaiškinti nacional-socializmą, neužtenka analizuoti ekonomines, politines ar socialines jo atsiradimo sąlygas, būtina tyrinėti vokiečių mentalitetų pokyčius Vakarų visuomenėse vykusių procesų kontekste. Panašiai Andreas Breiviko mentalitetą būtina analizuoti kultūrinių kompleksų raidos kontekste. Kitaip sakant, mikroistorija yra tiek reikšminga, kiek ji yra makroistorijos dalis,

¹²⁶ Kaip rašo Česlovas Milošas, „nacizmas buvo masinis pamišimas“ (Milošas Č. *Pavergtas protas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 141); Michael Burleigh taigimu, vokiečių pralaimėjimas II Pasauliniame kare – „užmokestis už masinį kvailumą ir perdėtas ambicijas“ (Burleigh M. *The Third Reich: A new History*. PAN Books, 2000, p. 1).

¹²⁷ Richard Orange. *The mind of a madman*. A Kindle Single, 2012.

makroistorija gi gali pretenduoti į mokslą tiek kiek ji remiasi kokia nors teorija ir sugeba sukurti priežasčių hierarchiją.

Archetipinės istorijos interpretacijos ypatybės

Pradinis, o neretai pagrindinis istorinių tyrimų kryptis – tai, ką Jungas pavadino „objektyviąja istorija“. Objektyviosios istorijos tikslas – išsiaiškinti, kaip viskas vyko „iš tikrųjų“. Tas „iš tikrųjų“ gali liesti kaip įvykius, taip ir juose dalyvavusius žmones, taip pat istorijos šaltiniuose užfiksuotus tų žmonių mintis, jausmus bei kitas jų veiklą lėmusias paskatas. Galima visą gyvenimą tirti kokį nors objektyvios istorijos aspektą ir nekvaršinti sau galvos priežastimis, ryšiais ir kitomis empirinio stebėjimo ribas peržengiančiomis sąvokomis.

Kitas istorijos tyrinėjimų žingsnis – interpretacijos. Archetipinė istorijos interpretacija skiriasi nuo kitų interpretacijos rūšių dviem pagrindiniais bruožais. Pirmiausia, ji interpretuoja įvykius ir reiškinius atsižvelgdama į tai, kaip realūs įvykiai, reiškiniai ar žmonės buvo atspindėti mituose, legendose, mene, kitaip sakant, kūrybinės vaizduotės rezultatuose. Pagrindinę šioje tyrimų kryptyje kylančią problemą galima suformuluoti taip: koks santykis tarp objektyvios ir archetipinės istorijos, kitais žodžiais sakant, kokį vaidmenį archetipinė istorija vaidina tiriant realių žmonių mentalitetus, tai yra objektyvią istoriją?

Aristotelis teigė, jog poezija yra filosofiškesnė ir kilnesnė už istoriją, nes ji labiau atskleidžia bendruosius dėsningumus, o istorija – pavienius įvykius; tikrasis poeto uždavinys – papasakoti ne apie tai, kas vyko iš tikrųjų, bet apie tai, kas galėtų įvykti ir kas yra galima pagal tikimybę ir būtinybę¹²⁸. Iš čia kyla dvi problemos: iš kur menininkas žino, kaip vaizduoti istoriją, tai yra kaip viskas „galėjo, ar turėjo būti?“ Ir antra problema – kodėl istorijos atspindys poezijoje, ar platesne prasme, mene „filosofiškesnis ir kilnesnis“ už realiai gyvenusius žmonių ir objektyviai vykusius reiškinių ar įvykių aprašymą?

Pirmiausio, menininkas jei tik jis tikrai menininkas – niekada neklausia, kaip įvykiai galėjo ar turėjo būti, nes per jo kūryba savaime

¹²⁸ Aristotelis. *Poetika, Rinktinė*. Vilnius: Margi raštai, 2020, p. 303.

objektyvuojasi ne jo individualus vertinimas, o objektyvūs kolektyvinės vaizduotės turiniai, tai yra archetipai. Objektyvios istorijos veikėjai pasižymėjo labai įvairiais, dažnai nepavydėtinais bruožais. Drąsuoliai neretai išsigąsta, ištikimieji – išduoda, o tie, kas laikomi idealistai, pasielgia kaip paprasčiausi niekšai ar bailiai. Archetipinė istorija apvalo istoriją nuo šių antraeilių, neesminių bruožų ir pateikia idealią istoriją. Santykį tarp šių dviejų istorijos formų galima apibūdinti taip: realiai vykę įvykiai ir juose dalyvavę žmonės – istorijos juodraštis. Mituose, legendose, meno kūrinuose atspindėta istorija – istorijos švarraštis.

Tokiu būdu archetipinė mentalitetų istorija ieško už jutiminio pasaulio esančių ir jame vykstančius procesus lemiančių ar bent jau įtaką darančių priežasčių. Tokia interpretacija įmanoma todėl, jog ir kūrybinę vaizduotę, ir kasdieninę žmonių veiklą formuoja tie patys archetipai. Pavyzdžiui, drąsa apdainuota daugelyje meno kūrinių, bet drąsūs žmonės egzistavo ir realybėje, ar šurpius, bauginančius pragaro vaizdinius galima aptikti įvairiuose meno kūrinuose, tačiau ir realybėje egzistavo ir egzistuoja žmonės, kurie bijo pragaro, ir stengiasi gyventi taip, kad į jį nepatekti. Puikus archetipinės istorijos interpretacijos pavyzdys – Homero poemos „Iliada“ ir „Odiseja“. Šių poemų herojai dažnai elgėsi laisvai, bet kartais privalėjo paklusti tam tikroms nuo jų valios nepriklausomoms jėgoms. Pavyzdžiui, Odisejas po Trojos užkariavimo planavo sugrįžti į namus, bet „deivė Atėnė sumanė ką kitką“ – ir visos jo pastangos virto niekais¹²⁹.

Kolektyvinės vaizduotės turiniai istoriškai kintami. Senovės Graikijoje dominavo mitologiniai, krikščionybėje – religiniai, dabarties visuomenėse – socialiniai-politiniai kompleksai. Kaip rašė Jungas, „seni, gąsdinę žmones dievai niekur nedingo, o tik pakeitė vardus ir dabar jie rimuojasi su „izmais““¹³⁰.

Keičiantis vaizduotės turiniams, keitėsi ir bendravimo su jais formos. Pagrindinė šios kaitos kryptis – nuo išorinio patyrimo vidinio link. Senovės graikai apie dievų valią sužinodavo iš orakulų ar burdami. Krikščionybėje Dievo valia, viena vertus, suformuluota atitinkamuose

¹²⁹ Homeras. *Odiseja*. Vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979, p. 108.

¹³⁰ Carl Gustav Jung. *Essays on Contemporary Events*. London and New York: Routledge Classics, 2002, p. 95.

etaloniniuose tekstuose, nuolatos aiškinama ir interpretuojama tikrų ir tariamų tos srities žinovų, tačiau specifinis vidinis patyrimas – būtina priklausymo įsivaizduojančiai krikščionių bendruomenei sąlyga. Tikras krikščionis ne tik žino, kad „Dievas yra meilė“, bet ir stengiasi meilės jausmą ugdyti savyje, ne tik žino, kad nusidėti yra blogai, bet ir nusidėjęs patiria sąžinės graužimą ir atgailauja. Priklausymas socialinėms politinėms bendruomenėms beveik išimtinai paremtas vidiniu patyrimu. Norint sužinoti, priklauso ar nepriklauso koks nors individas įsivaizduojamai rasistų bendruomenei, jam nereikia klausti to pas orakulus ar ieškoti atsakymo knygoje – jis savaime patiria (ar nepatiria) kokios nors rasės atžvilgiu tam tikrus jausmus, elgiasi, mąsto, suvokia pasaulį ar kokį nors jo fragmentą tam tikru būdu. Kitaip sakant, archetipų poveikį patiriantys žmonės yra kompleksuoti, Kompleksai – savarankiškais psichiniais deriniais tapę įsivaizduoti pasauliai ar jų fragmentai.

Pagrindiniai dvidešimto amžiaus Vakarų istoriją formavę „izmai“ – liberalizmas, rasizmas, socializmas, komunizmas, totalitarizmas. Rasistinio kultūrinio komplekso veikimo specifiką kolektyvinėje vakariečių sąmonėje pailiustruosime dviem pavyzdžiais. Pirmame pabandysime atskleisti jo raiškos ypatybes nacistinėje Vokietijoje, antrame įtaką Andreaso Breiviko psichikai. Antras atvejis tuo pačiu bus ir archetipinės mentalitetų *mikroistorijos* pavyzdys.

Rasistinio komplekso bruožai

Rasizmas – neatsiejama Naujaisiais laikais pradėjusios formuotis sekuliarios pasaulėžiūros dalis. Tai, kad baltoji rasė pranašesnė už kitas, buvo toks savaime suprantamas dalykas, kad abejojantis tuo žmogus būtų paprasčiausiai išjuoktas – užtenka prisiminti prekybą vergais ar aborigenų išnaikinimą Tasmanijos saloje. Šalia ekonominiais motyvais paremto rasizmo vis platesnį mastą įgavo politinis – svetimų žemių grobimas, masinis Afrikos ir Azijos kolonizavimas. Visa ši veikla, taip pat ją lydintys ir pateisinantys jausmai bei grindžiančios teorijos suformavo vakariečių sąmonėje rasistinį kompleksą, veikusį ir veikiantį kaip atskirų žmonių, taip ir grupių, o kartais ištisu tautų psichikas.

Vienas iš pirmųjų rasistiniam kompleksui, ar, kaip tai dažniausiai buvo įvardijama, „rasės sielai“ skirtų darbų – G. Le Bono „Psichologiniai tautų evoliucijos dėsniai“. Kaip pratarėję rašė autorius: „šio darbo tikslas yra aprašyti psichologines charakteristikas, kurios sudaro rasės sielą, ir parodyti, kaip šios charakteristikos lemia tautų istorijas ir civilizacijas.“¹³¹ Pagrindinės rasės sielos charakteristikos: bendri jausmai, bendri interesai ir bendri tikėjimai, o taip pat idėjos ir tradicijos“¹³².

Rasės siela – viena iš pagrindinių nacių ideologo Alfredo Rozenbergo knygos sąvokų¹³³. Ir net labai nuosaikūs autorius, kaip Burleigh rašo, jog „ignoruoti tokią esminę sąvoką kaip „rasės siela“ yra labai klaidinga“¹³⁴.

Būdingas rasistinio komplekso sklaidos bruožas – tai, kad didžiausią reikšmę jis įgavo ne rasizmo klestėjimo laikotarpiu, o prasidėjus jo nuosmukiui¹³⁵. Kol baltieji viešpatavo, jų pranašumo įrodinėti nereikėjo. Kai baltosios rasės vaidmuo pasaulyje pradėjo blėsti, atsirado jos vaidmenį istorijoje grindžiantys veikalai. Pirmiausia čia minėtini Arturo Gobino ir Huston Stewart Chamberlaino darbai, tačiau didžiausią vaidmenį Vakarų rasizmo istorijoje suvaidino Madisono Grant 1916 metais pasirodžiusi knyga „Didžiosios rasės nuosmukis, ar Europos istorijos rasiniai pagrindai“¹³⁶. Nauja šioje knygoje buvo tai, kad autorius ne tik deklaravo „Šiaurės rasės“ pranašumą, bet ir to pranašumo išsaugojimui ir įtvirtinimui siūlė griežtą eugenistinę programą. Knyga buvo ypač populiari JAV, kur tik iki 1937 metų buvo parduota 1 600 000 jos egzempliorių. Būtent šią knygą Hitleris vadino „mano Biblija.“¹³⁷

¹³¹ Gustav Le Bon. *The Psychology of People*. New York: The MacMillan C., 1898, p. XVII.

¹³² Ten pat, p. 13.

¹³³ Alfred Rosenberg. *The Myth of the Twentieth Century: An Evaluation of the Spiritual-Intellectual Confrontations of Our Age*. Invictur Book, 2011 (1930).

¹³⁴ Michael Burleigh. *The Third Reich: A New History*. London: Pan Books, 2001, p. 254.

¹³⁵ Stanislovas Juknevičius. Fašizmas – baltosios rasės agonija. *Metai*, 2011, Nr. 6, p. 128–138.

¹³⁶ Madison Grant. *The Passing of the Great Race: Or, The Racial Basis of European History*. New York: Charles Scribner's Sons, 1916.

¹³⁷ Žr. Spiro J. P. *Defending the Master Race: Conservation, Eugenics, and the Legacy of Madison Grant*. Univ. of Vermont Press. Prieiga per internetą: <http://books.google.com/books?id=4NoE2Vyfn70C&pg=PA357> [Žiūrėta 2020 11 14].

Nacistinėje Vokietijoje rasizmas tampriai persipynė su nacionalsocializmu. Viena iš psichologinių nacionalsocialistinio komplekso susiformavimo priežasčių – Versalio sutarties rezultate vokiečių patirtas pažeminimas. Vokietija prarado teritorijų dalį, turėjo sumokėti milžinišką kontribuciją, ženkliai sumažinti kariuomenę. Michaelio Burleigh žodžiais tariant, „baisi, nedovanotina Europos valstybių klaida buvo elgtis su Vokietija taip, kaip jie įprato elgtis užjūriuose, ir nusikaltimų nusikaltimas buvo įvesti kolonijinę kariuomenę į Reino sritį, tai yra traktuoti Vokietiją taip, tarsi tai būtų Alžyras ar Senegalas“¹³⁸. Pagal kompensacijos dėsni, pažeminimas kompensuojamas išaukštinimu. Sąjungininkų bandymai padaryti Vokietiją antrarūšę valstybę pagimdė „Didžiosios Vokietijos“ idėją.

Kaip rašo Joachimas Festas, svarbias nacionalsocialistų mentaliteto bruožais buvo tikėjimas autoritetu, politinis iracionalizmas, praeities kultas, bėgimas nuo realybės į vidinę „ne šio pasaulio“ realybę, mistinis pasirengimas mirti ir, be abejo, antisemitizmas¹³⁹. Antisemitizmą formavo labai įvairios priežastys, iš kurių paminėsime dvi. Pirmą būdingos įvairių tautų atstovams, antra atspindi specifinį kai kurių vokiečių mentalitetą nacių valdymo metais.

Viena iš pagrindinių antisemitizmo priežasčių šešėlio ekstrapoliacija. Kai kurie vokiečiai nuoširdžiai manė, kad žydai kalti dėl daugelio vokiečių bėdų, pirmiausia – dėl pralaimėjimo I Pasauliniame kare. 1916 metais, viešosios nuomonės spaudžiama, Vokietijos Karo ministerija atliko vadinamąją „žydų apskaitą“. Tyrimo rezultatai paneigė mitą apie herojiškai fronte kovojančius vokiečius ir begėdiškai iš karo besipelnančius žydus, tačiau pats tokios apskaitos faktas gerai atspindi to meto Vokietijoje vyravusias nuotaikas¹⁴⁰.

Jungas svarbia fašizmo psichologijos dalimi laikė „kovą su šešėliu“. Šešėlis – sąmoningai nesuvokiamų ir paprastai neigiamų asmenybės bruožų visuma. Šešėlius turi visi žmonės, tačiau toli gražu ne visi tai suvokia ir pripažįsta. Egzistuoja du pagrindiniai išsivadavimo nuo šešėlio būdai.

¹³⁸ Michael Burleigh. *The Third Reich: A New History*, p. 268.

¹³⁹ Joachim Fest. *The Face of the Third Reich*, p. 99; 234.

¹⁴⁰ žr. Michael Burleigh. *The Third Reich: A New History*, p. 30.

Pirmiausia šešėlį galima integruoti į sąmonę ir bent dalinai neutralizuoti destruktivų jo pobūdį. Jei koks nors žmogus yra piktas ir suvokia toks esąs, jo santykiai su aplinkiniais žmonėmis dažniausiai neperžengia padorumo ribų. Kitas, žymiai dažniau pasitaikantis variantas – ekstrapoliuoti šešėlį į kitus, priskirti jiems neigiamus sau patiems būdingus bruožus. Toks ekstrapoliavimas būdingas ne tik pavieniams individams, bet ir žmonių grupėms, o kartais net ištisoms tautoms. Būtent tai ir įvyko fašistinėje Vokietijoje¹⁴¹.

Nors antisemitizmas buvo neatsiejama nacių ideologijos dalis, jo paplitimas įvairiuose Vokietijos regionuose buvo skirtingas. Kaip parodė jau pokaryje atlikti tyrimai, tuose regionuose, kur buvo alternatyvūs neapykantos objektai – pavyzdžiui, danai ar lenkai – antisemitizmas buvo minimalus¹⁴². Daugumai žmonių svarbu neapkęsti, nesvarbu ką. Tai reiškia, kad kova su šešėliu buvo svarbi, bet ne vienintelė nacių antisemitizmo priežastis. Tarp kitų ši reiškinį formavusių psichologinių priežasčių būtina paminėti vaizduotę.

Įsivaizduotas priešas

Žydas Karlas Marksas sukūrė mokymą apie neišvengiamą proletarinės revoliucijos pergalę visame pasaulyje. Realiose XX a. pradžioje vykusiose revoliucijose didesnę ar mažesnę vaidmenį atliko žydai. Šiais ir panašiais faktais grindė savo samprotavimus tarptautinio bolševikų ir žydų sąmokslų teorijos šalininkai. Būtina pabrėžti, jog faktai buvo įtikinantys tik jau tikintiems tokio sąmokslų egzistavimu. Šiuo atveju veikė panašus dėsningumas kaip racionalių Dievo buvimo įrodymų atžvilgiu: tikintiems Dievą šie įrodymai pakankami ir aiškūs, ateistų gi jie neįtikina.

Nors faktų aiškiai nepakako, kad būtų įrodytas bolševikų ir žydų sąmokslų egzistavimas, bet pakako peno vaizduotei. Vaizduotei nereikia racionalių pagrindimų – ji vystosi pagal savo tik jai pačiai suprantamus ir žinomus dėsnius. Vos girdimo šlamesio krūmuose užtenka, kad vaiz-

¹⁴¹ Carl Gustav Jung. *The Fight with the Shadow*. CW, vol. 10, p. 218–226.

¹⁴² žr. Odet Heilbronner. *The Role of the Antisemitism in the Nazi Party's Activity and Propaganda*. *Leo Baeck Institute Yearbook*. 1990, N 35, p. 396ff.

duotė sukurtų baisaus artyn sėlinančio žvėries paveikslą, ar išsiblaškiusio mylimo žmogaus žvilgsnio – tam, kad vaizduotė sukurtų klastingo viskam pasirengusio varžovo įvaizdį (užtenka prisiminti Otelio kančias, pamačius pas Kasijų Dezdemonos nosinaitę). Ne menkesnis vaizduotės vaidmuo ir politikoje, ir šlykščiausioje jos apraiškoje – karuose. Kaip rašo Jamesas Hillmanas, „svarbiausia kare ne mums grasinantis priešas, o vaizduotė. Tai vaizduotė yra varomoji jėga, ypač jei ji jau paruošta medių, auklėjimo ir religijos, gausiai maitinama agresyviais švilpimais ir patetinėmis valstybės tiradomis. Įsivaizduojamas fantomas auga ir užgožia horizontą, ir mes jau nematom nieko išskyrus jį. Archetipinė idėja įgyja bruožus. Kai tik priešas įsivaizduotas, mes jau esame karo būklėje. Kai tik priešas įvardytas, karas jau paskelbtas, ir faktinis jo paskelbimas tampa neesminiu, grynai juridiniu dalyku“¹⁴³.

Vaizduotė formuojant fašistinį pasaulėvaizdį suvaidino dvejopą vaidmenį. Pirmiausia vaizduotės egzistavimas – būtina bet kokios kūrybos sąlyga. Politinės vaizduotės prigimtis artima mokslinei, tačiau jei moksle tam tikri faktai gali ne tik patvirtinti, bet ir paneigti teoriją, politinė vaizduotė visus faktus interpretuoja tik savo sukurtos teorijos šviesoje, nepaisydama jokių racionalių argumentų ar įrodymų. Pailiustruosime tai tik požiūriu į II Pasaulinio karo priežastis pavyzdžiu.

Bent jau kai kurių anglų ir prancūzų politikų logiką II Pasaulinio karo išvakarėse trumpai galima suformuluoti taip: „Gali būti, kad kai kurie Versalio sutarties punktai Vokietijos atžvilgiu buvo nevysiškai korektiški, todėl mes ilgai nuolaidžiavome Hitleriui – leidome susigrąžinti Reino sritį, prisijungti Austriją, suskaldyti ir paimiti savo globon Čekoslovakiją, bet vieną kartą tam reikia padaryti galą, kitaip šį valstybė visiškai praras saiką ir anksčiau ar vėliau atsigręš prieš mus. Prieita paskutinė riba, todėl jei Hitleris, nepaisydamas mūsų įspėjimų, užpuls Lenkiją, gaus atkirtį“.

Hitlerio manymu, lenkų, prancūzų ir anglų vyriausybės tebuvo tarptautinės finansinės žydų organizacijos marionetėmis ir iš to kilo jų nenoras konstruktyviai spręsti Dancigo koridoriaus problemą. 1939 m. sausio

¹⁴³ James Hillman. *A terrible love of war*. Penguin Books, 2004, p. 25.

30 d. – atėjimo į valdžią šeštųjų metinių proga pasakytoje kalboje jis teigė: „Jei tarptautinė finansinė žydiya vėl įvėls tautas į pasaulinį karą, rezultatas bus ne visos žemės bolševizavimas, o tuo pačiu ir žydų pergalė, bet žydų rasės Europoje sunaikinimas.“¹⁴⁴ Būdamas visiškoje rasistinio komplekso valdžioje, Hitleris jau negalėjo realiai vertinti situaciją, suvokti savo oponentų logikos, argumentų, galų gale jų pateikiamų faktų. Fantomas užgožė horizontą, ir jis jau nematė nieko, išskyrus savo vaizduotės sukurtą priešą.

Antra vertus, vaizduotės egzistavimas – būtina ne tik kūrybos, bet ir normalaus psichikos funkcionavimo sąlyga. Įtampa tarp realybės ir vaizduotės sukuria psichinę energiją, ir kuo didesnė ta įtampa, tuo daugiau energijos ji pagamina. Grandioziniai nacių planai reikalavo grandiozinio priešo. Būtent tokio vaizduotės sukurtos galingo, gudraus ir klastingo priešo vaidmuo ir teko žydams. Žydai tarsi užbaigė nacistinio pasaulėvaizdžio formavimą. Pirmiausia buvo rastas ir įvardytas „tikrasis“ Vokietijos pralaimėjimo I Pasauliniame kare kaltininkas; kita vertus, vokiečių kovai buvo suteikta herojiškai mesianistinė prasmė. Kaip teigė Göringas, „šis karas nėra II Pasaulinis karas. Tai Didysis karas tarp rasių. Sprendžiamas klausimas, ar dominuos vokiečiai ir arijai, ar pasaulį valdys žydai; štai dėl ko mes kovojam“¹⁴⁵.

Keli milijonai aršiausių nacionalsocialistinio komplekso atstovų ir gynėjų žuvo mūsų laukuose. Dalies tikėjimas nacių idėjų teisingumu susvyravo, kai kas nacistinės ideologijos atsisakė ir tapo aktyviais antifašistinės kompanijos dalyviais. Nemaitinami energija, kompleksai silpsta ir – anksčiau ar vėliau – miršta. Nacionalsocialistinio komplekso vaidmuo dabarties pasaulyje palyginti menkas, tačiau to negalima pasakyti apie rasistinį kompleksą bendrai. Per daug ilgai baltosios rasės pranašumo mitas vyravo vakariečių sąmonėje, kad jo sukaupta energija išsisklaidytų per kelis dešimtmečius; kažkokia šios energijos dalelė pateko ir į Breiviko psichiką.

¹⁴⁴ Cit. iš Michael Burleigh. *The Third Reich: A New History*, p. 341.

¹⁴⁵ Cit. iš Jost Dülffer. *Deutsche Geschichte 1933–1945*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1992, S. 125.

Rasizmo recidyvas: Andreasas Breivikas

Analizuojant Breiviko atvejį pirmiausia krinta į akis tai, jog jis gyveno įsivaizduojamame pasaulyje ir laikė save įsivaizduojamos bendruomenės – tamplierių riterių ordino – nariu. Įsivaizduotas jo pasaulis buvo toks savotiškas, kad pirmieji Breiviką tyrę psichiatrai pripažino jį psichiškai nesveiku. Tačiau vėlesnės ekspertizės šią diagnozę paneigė. Breivikas buvo psichiškai sveikas, nors įsivaizduotas jo pasaulis ir padiktavo jam sveikam protui sunkiai suvokiamus veiksmus. Kada ir kaip įsivaizduotas pasaulis paverčia žmogų žudiku? Tai – pagrindinė šiame skyrelyje svarstoma problema.

Nepaisant to, kad Breivikas ne kartą atsiribojo nuo Hitlerio ir nacionalsocializmo, rasistinės ideologijos vaidmuo įsivaizduojamame Breiviko pasaulyje labai ryškus. Breiviką ir vokiečių fašistus pirmiausiai vienija panašus požiūris į baltosios rasės vaidmenį Vakarų istorijoje, tik jei nacionalsocializmo atveju kalba ejo apie baltosios rasės dominavimą, tai Breiviko atveju – išlikimą. Programinis Breiviko kūrinys „Manifestas 2083“ – tai įbauginto vakariečio vaizduotės vaisius, kurio tikslas – parodyti, kad jei imigracijos srityje nebus imtasi radikalių priemonių, vietiniai gyventojai taps žeminama, niekinama, persekiojama mažuma¹⁴⁶.

Panašiai, kaip naciai, Breivikas suvokė ir įsivaizduojamą priešą. Nacių atžvilgiu tai „bolševikai-žydai“, Breiviko – *kultūriniai marksistai / multikultūrininkai*. Prieš juos ir buvo nukreipta Breiviko ataka. Viena iš pagrindinių „Manifesto“ idėjų – tai, kad „mes, laisvi išdidūs Europos piliečiai, skelbiame prevencinį karą visai kultūrinių marksistų / multikultūralistų elitai Vakarų Europoje“¹⁴⁷.

Savo ataką prieš civilius gyventojus Breivikas grindė dar dviem argumentų grupėmis. Pirmiausia jis stengėsi įrodyti, jog civilių žudymas – šiuolaikinio karo norma. Ir šiuo atveju Breivikas vadovavosi panašia logika kaip krematoriumus įrenginėję naciai – mažas blogis vardan

¹⁴⁶ Seymour R. 2083: Breivik's 21st-century fascist manifesto. In: Hunphrys E., Rundle G. and Tietze T. (editors). *On Utøya: Anders Breivik, wright terror, racism and Europe*. Elguta Press, 2011.

¹⁴⁷ Richard Orange. *The mind of a madman*. Kindle ed., loc. 239.

didelio gėrio. Breiviko manymu, ta pačia logika – pragmatizmu – vadovavosi ir amerikiečiai, numesdami atominės bombas ant Hirošimos ir Nagasakio. Kaip jis pareiškė ji tyrusiems psichiatriams per pirmą vizitą, „amerikiečiai vadovavosi pragmatiniais motyvais. Geriau nužudyti 300 000, bet išgelbėti milijonus“¹⁴⁸.

Kita argumentų grupė išplaukė iš rytietiško mentaliteto specifikos. Jei Vakaruose išdavikų baudimas suvokiamas kaip politinis, kartais – teisinis aktas (prisiminkime po II Pasaulinio karo daugelyje valstybių vykusius kolaborantų su nacių režimu teismus), tai kai kuriose Rytų šalyse, pirmiausia Japonijoje, per taiką vykdomas tikrų ar tariamų tautos interesų išdavikų žudymas neretai traktuojamas kaip patriotizmo ir heroizmo apraiška. Bene geriausiai tokio tipo žmonių psichologija aprašyta Yukio Mishima romane „Bėgantys žirgai“. Todėl nenuostabu, jog teismo proceso metu Breivikas bandė įrodyti, jog „mano atstovaujama ideologija yra normali Japonijoje ar Pietų Korėjoje“¹⁴⁹.

Apie kieno nors pasąmonėje glūdinčius jausmus geriausia spręsti pagal spontaniškus, nekontroliuojamus jų proveržius. Kaip žudynių metu, taip ir teismo procese Breivikas savo jausmus dažniausiai kontroliavo. „Tie, kurie matė žudiko veidą, apibūdino jį kaip sukaupą ir keistai bejausmį“¹⁵⁰. Ir tik kai vieno iš teismo posėdžių metu suskambėjo viduramžių dainavimą imituojanti melodija iš kompiuterinio žaidimo „Konono amžius“, Breivikas staiga pravirko. „Tai dėl to, kad mano šalis miršta... Tai gailėstis, matant, kaip mano šalis... naikinama“¹⁵¹ – paaiškino jis vėliau.

Dideli nusikaltimai neretai daromi iš didelės meilės – užtenka prisiminti savo vaikus žudančią Medėją. Kažin ar Hitleris labai veidmainiavo, kai testamente rašė, jog paskutinius trisdešimt metų meilė ir ištikimybė tautai valdė visas jo mintis, veiksmus ir gyvenimą¹⁵². Breiviko atveju muzika pažadino archetipinį jausmą – meilę Norvegijai, rūpestį dėl jos

¹⁴⁸ Ten pat, loc. 439.

¹⁴⁹ Ten pat, loc. 814.

¹⁵⁰ Ten pat, loc. 46.

¹⁵¹ Ten pat, loc. 1028.

¹⁵² *The private and political testament of Hitler, April 29, 1945*. Prieiga per internetą: www.ibiblio.org/pha/policy/1945/450429a/html [Žiūrėta 2016 11 22].

ateities – ir tas jausmas – nepaisant sąmoningų Breiviko pastangų – išsiveržė į paviršių.

Gali kilti klausimas: jei Breivikas pergyveno dėl Norvegijos, kodėl nejautė gailėsčio ir užuojautos savo aukoms? Paprasčiausiai į šį klausimą galima atsakyti taip: todėl, kad rasistinis kompleksas visiškai užvaldė jo protą, jausmus ir net transformavo juslinį suvokimą. Kaip rašo Hannah Arendt, „ideologinis mąstymas išsivaduoja nuo realybės, kokią mes suvokiame penkiomis joslėmis, ir teigia „tikresnės“ realybės egzistavimą, kurios suvokimas reikalauja šešto pojūčio ir kuri iš savo slaptingos vietos lemia joslėmis suvokiamą realybę“¹⁵³. Rasistinės ideologijos persmelkta me įsivaizduotame Breiviko pasaulyje nebuvo realių tėvų ir realių vaikų, o buvo valdančios Darbo partijos – partijos, jo manymu atsakingos už Norvegijos islamizaciją – atstovai, ir elgesį su jais diktavo žiaurūs, negailastingi rasinės kovos įstatymai.

Praktiškai visi ultradešinieji nepatenkinti Vakarų vyriausybių vykdoma imigracijos politika, bet kažin ar kas iš jų tiki, kad šioje srityje galimi esminiai pakitimai. Didžiausias Breiviko skirtumas nuo tų, jo žodžiais tariant, „klaviatūros generolų“ tame, kad kaž kuriame savo gyvenimo etape jis patikėjo, kad Vakarų islamizacijos galima išvengti ir grįžti prie etniškai vienalyčių valstybių. Šis tikėjimas ir nulėmė tolesnius jo veiksmus¹⁵⁴. Tai, kad tai buvo išskirtinio žiaurumo veiksmai tik parodo, kokia maža buvo tikimybė, kad jo viltis galėtų išsipildyti. Terorizmas – nevilties politika. Jo griebiamasi tada, kai išbandytos visos kitos tikslo pasiekimo priemonės, ar kai iš anksto aišku, kad jos bus neveiksmingos.

Taip didžioji Breiviko ego dalis buvo integruota į rasistinį kompleksą ir veikė pagal to komplekso diktuojamas taisykles. Jis nebuvo apsėsta-

¹⁵³ Hanna Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973, p. 470–471.

¹⁵⁴ Breiviko kompiuterio Twitter paskyroje policija aptiko britų politinio filosofo Johno Stuardo Millo citatos parafrazę: „Vienos tikinčios asmenybės jėga yra verta tiek, kiek 100,000 tų, kurie vadovaujasi tik interesais“ (Orange R. op. cit., loc. 144). Originale ši citata skamba taip: „Vienos tikinčios asmenybės skleidžiama socialinė jėga prilygsta devyniasdešimt devynioms tų, kurios vadovaujasi tik interesais“. Tai, kad Millio citatoje esanti skaičių 99 Breivikas pakeitė 100 000, rodo, kad tikėjimui jis teikė nepalyginamai didesnę reikšmę, nei Millis, jau nekalbant apie tuos, kurie „vadovaujasi tik interesais“.

sis, nes gerai suvokė antisocialinį savo veiksmų pobūdį. Breivikas buvo pašauktasis – žmogus, suvokęs, bet labai klaidingai interpretavęs kolektyvinėje pasąmonėje vykstančius procesus. Jo vietoje lengva įsivaizduoti kokią nors SS karininką – ramiai, metodiškai atliekantį nemalonų, bet, jo manymu, reikalingą darbą. Kaip baigiamoje kalboje sakė Breiviko advokatas „jis suprato, kokie žiaurūs jo veiksmai, bet manė, kad jie būtini“¹⁵⁵.

Tinklaveikos įtaka

Praėję po II Pasaulinio karo dešimtmečiai gerokai transformavo vakariečių pasąmonę. Vis didesnė Vakarų gyventojų dalis de integruojasi nuo socialinės aplinkos ir integruojasi į virtualią realybę. Neaplenkė šis procesas ir Breiviko, juo labiau kad didelę laiko dalį jis leido virtualioje erdvėje, ir net būdamas kalėjime dažnai žaisdavo kompiuterinį žaidimą *Civilizacija*¹⁵⁶.

Kuo didesnė psichikos dalis pajungta tinklaveikai, tuo labiau ir realiame pasaulyje individas veikia pagal virtualaus pasaulio taisykles ir dėsnius. Virtualioje realybėje laikas, jei taip galima pasakyti, yra „suspaustas“. Procesai, kurie realybėje vyksta šimtmečiais, tūkstantmečiais, virtualioje realybėje įvykdomi per minutes, valandas, savaites. Breivikas gyveno įsivaizduojamam civilizacijų gimimo ir nykimo pasaulyje.

Šiame fone ypač paaštrėjo Vakarų civilizacijos laikinumas; imigrantų skaičiaus didėjimas ir baltosios rasės atstovų mažėjimas atrodė ne kaip ilgalaikis ir ne nenumaldomas procesas, o kaip dešimtmečių, kone metų klausimas. Teismo proceso metu ne kartą buvo parodyta, jog Breivikas iškreipia oficialią statistiką ir klaidingai interpretuoja žinomų politologų ar politikų mintis. Kai kurie Vakarų šalių lyderiai savo pasisakymuose suabejojo multikultūralizmo sėkme, Breiviko tvirtino, kad jie ją neigia. Breiviko teigimu, 2070 metais Anglijoje ir Norvegijoje gyvens apie 38 proc., o Prancūzijoje – 70 proc. musulmonų¹⁵⁷, nors daugumas demografų pateikia žymiai mažesnius skaičius. Bet reikalas tas, kad Vakarų islami-

¹⁵⁵ Richard Orange. *The mind of a madman*, loc. 206.

¹⁵⁶ Richard Orange. *The mind of a madman*, loc. 941.

¹⁵⁷ Ten pat, loc. 316–317.

zacija vyksta, Breiviko vaizduotė šį procesą tiesiog pagreitino ir, jei taip galima pasakyti, sutirštino spalvas. Jis susikūrė savo civilizaciją su savo personažais ir žaidimo taisyklėmis, gyveno ir veikė joje.

Įsivaizduojama vieno nario bendruomenė

Įsivaizduojamos bendruomenės egzistavimas – būtina įsivaizduojamo pasaulio sklaidos, įtvirtinimo priemonė. Be tokios bendruomenės Breivikas, geriausiu atveju, tampa „vienišu vilku“, blogiausiu – psichiniu ligoniu. Todėl teismo proceso eigoje, faktų spaudžiamas, jis atsisakė daugelio ankstesnių savo parodymų. „Vienintelis dalykas, kurio jis neatsisakė – tai, kad po visu tuo buvo antiislamiškas tinklas“¹⁵⁸.

Kurdamas įsivaizduojamą bendruomenę – tamplierių ordiną – kurios kunigaikščiu ir faktiškai vieninteliu nariu jis buvo – Breivikas naudojosi tam tikromis istorinėmis analogijomis. Iš pradžių jis sukūrė šiai bendruomenei būdingą atributiką. Šiuo atveju jis elgėsi panašiai kaip skautų organizacijos įkūrėjas Robertas Badenas-Powellas, kuris sukūrė uniformas, sveikinimus, apdovanojimus, ir tik po to – organizaciją. Tačiau kai tik Breivikas suprato, kad, vilkėdamas paties pagamintą uniformą ir medalius jis atrodo greičiau juokingai nei iškilingai – tuoj pat to atsisakė¹⁵⁹.

Breivikui nepavyko sukurti įsivaizduojančios ar bent įsivaizduojamos bendruomenės – jam pritrūko valios – valios ne kaip asmeninių pastangų, o valios kaip kolektyvinės psichinės energijos. Tai reiškia, jog jis atspindėjo kolektyvinėje sąmonėje vykstančius procesus, bet priešingai, nei pats manė. Breivikas tikėjosi, jog jo atakos bus „pirmi didelį štormą pranašaujančio vandens lašai“¹⁶⁰. Faktiškai tai ne pirmieji būsimo štormo, o paskutiniai kažkada virš Europos praūžusios audros lašai Baltoji rasė atliko savo istorinę misiją ir – patinka tai kam nors ar nepatinka – traukiasi nuo pasaulio scenos.

¹⁵⁸ Ten pat, loc. 827.

¹⁵⁹ Ten pat, loc. 757, 921.

¹⁶⁰ Ten pat, loc. 1076.

Ar galima buvo išvengti Breiviko teroristinių aktų? Jei kalbėti apie konkretų asmenį, be abejo, taip. Kaip jau minėjome, Breivikas nebuvo apsėstasis ir iki paskutinės akimirkos abejojo savo poelgio tikslingumu¹⁶¹. Pasąmonėje vykstančių procesų slopinimas dažniausiai baigiasi neuroze¹⁶². Ši gal ne geriausia jo artimiesiems išeitis, būtų tikra palaima visuomenei. Pavienių asmenų neurozė – būtina sveikos visuomenės sąlyga. Asocialios asmenybės turi užslopinti savyje destruktivius polinkius, norus, veiksmus, kitaip – kaip tai ir atsitiko Breiviko atveju – pasekmės gali būti katastrofiškos.

Kitaip yra, jei Breiviką analizuotume kolektyvinėje pasąmonėje vykstančių procesų kontekste. Kai kolektyvinėje pasąmonėje susikaučia tam tikras destruktivios energijos kiekis, anksčiau ar vėliau ji turi prasiveržti. Pavyzdžiui, jei kokioje nors visuomenėje daugelis žmonių neapkenčia kitos rasės atstovų, visada atsiras žmogus, kuriame ši neapykanta didžiausia, ir kuris anksčiau ar vėliau nuo žodžių pereis prie veiksmų. Nepasitenkinimas imigrantų iš islamiškų kraštų skaičiaus didėjimu Vakarų valstybėse būdingas tam tikrai gyventojų daliai, vieniems – daugiau, kitiems – mažiau. Ten, kur yra „daugiau-mažiau“, yra ir „daugiausiai“. Per Breiviko psichiką prasiveržė didžiausias ir žiauriausias rasizmui būdingos psichinės energijos kiekis.

Kolektyvinė pasąmonė – nepavaldi laikui ir erdvei psichikos sritis. Kažkada suformuotos kolektyvinės psichikos struktūros gali prasiveržti per kažkieno sąmonę po daugelio metų ir geografiškai tolimoje nuo kilmės vietos šalyje. Viena iš kolektyvinio rasistinio komplekso skeveldrų pateko į Breiviko psichiką ir aktyvavo kūrybinį procesą. Šioje kūryboje Breivikas kažką naudojo iš istorijos, kažką – iš kitų teroristinių grupių ideologijos, kažką – iš virtualios realybės. Sukurtas iš dalies sąmoningų, dalinai iš pasąmonės kylančių, net jo paties ne visada suvokiamų jėgų, įsivaizduojamas Breiviko pasaulis pavergė jo ego ir privertė mesti į rasizmo aukurą dar viena partiją aukų. Tačiau nei tautos, nei rasės nėra amžinos.

¹⁶¹ „Privalau aš tai padaryti ar ne? Ateitis, jis galvojo, priklauso nuo jo. Jei jis nieko nepadarys, jo šalis bus prarasta amžiams. To užteko, kad būtų peržengtas barjeras, – aiškino jis policijai“. Orange R. *The mind of a madman*. Loc. 528.

¹⁶² Carl Gustav Jung. *Archetipai ir kolektyvinė pasąmonė*, p. 62.

Jei vokišką fašizmą galima pavadinti baltosios rasės agonija, tai dešperatiškos Breiviko ir kitų ultradešiniųjų akcijos – priešmirtiniai traukuliai.

Dabartinė Vakarų visuomenė – daugelio įsivaizduojamų ir įsivaizduojančių, kuriančių ir griaušančių bendruomenių derinys, ir kiekvienos bendruomenės narių gyvenime sąmonė ir pasąmonė atlieka skirtingą vaidmenį. Išoriškai skirtingų kompleksų valdžioje esantys žmonės nesiskiria. Sužinoti apie tai ar „po avies kailiu nesislepia vilkas“ galima tik pagal jų veiksmus. Tai reiškia, kad išvengti agresyvių kompleksų valdžioje esančių žmonių atakų neįmanoma: kaip einantis į džiungles žmogus turi būti pasiruošęs, kad jam gali iškelti nuodingą gyvatę, ar besimaudantis šiltoje jūroje poilsiautojas – kad gali tapti rykliaus auka, taip ir šiuolaikinės Vakarų visuomenės gyventojas gali bet kada tapti teroristų, rasistų, narkomanų ar gangsterių auka.

Iš čia kyla mokslinių pasąmonės tyrinėjimų svarba. Kolektyvinės pasąmonės tyrimai suteikia galimybę geriau pažinti psichikos gelmėse glūdinčias ir iš ten kaip atskirų individų, taip žmonių grupių veiklą lemiančias jėgas, sudaryti savotišką pasąmonės kartografiją. Kaip einantis į džiungles žmogus ne visada gali išvengti gyvatės įkandimo, bet visada turi žinoti, kokios gyvatės jame gyvena, taip ir gyvenantis dabarties visuomenėje žmogus turi žinoti, ko galima tikėtis iš įvairių kompleksų valdžioje esančių žmonių. Be to, analizuodami kolektyvinėje pasąmonėje vykstančius procesus, mokslininkai mažina destruktivaus jų proveržio galimybes. Kaip rašė Jungas, „apmąstydami nesąmoningumą, mes išsivaizduojame nuo jo dominavimo“¹⁶³.

¹⁶³ Carl Gustav Jung. Commentary on „The Secret of Golden Flower“. CW, vol. 13, p. 44.

Išvados

Priklausomai nuo to, kokių tikslų siekia ir kokius uždavinius sau kelia vienas ar kitas tyrėjas, galima išskirti keturis mentalitetų tyrimo etapus. Pirmame etape tyrėjas pasirenka ar sukuria kokią nors mentaliteto sampratą ir, nuosekliai jos prisilaikydamas, tiria vieną ar kitą istorijos aspektą. Knygoje remiamasi prielaida, jog mentalitetas – kokio nors žmogaus ar grupės žmonių psichiką sudarančių psichinių turinių – nuostatų, tikėjimų, jausmų, nesąmoningų prielaidų, racionalių samprotavimų – visuma. Knygoje šios visumos apibūdinimui naudojama psichinės konstitucijos sąvoka. Svarbus psichinės konstitucijos elementas – mentaliteto bruožas. Tais pačiais mentaliteto bruožais pasižyminčios žmonių grupės sudaro įsivaizduojamas bendruomenes. Tokiu atveju įsivaizduojamos bendruomenės tampa pagrindiniu mentalitetų istorijos objektu. Identifikavus ir / ar įvardijus kokią nors įsivaizduojamą bendruomenę, galima tirti jos narių nuostatas, vertybes, mąstymo ypatybes, vaidmenį istorijoje ar atskiruose įvykiuose ir t. t.

Kitas mentalitetų tyrimo etapas – mentalitetų klasifikacija. Paprasčiausia mentalitetus klasifikuoti pagal tai, kokiais mentaliteto bruožais pasižymi vienos ar kitos įsivaizduojamos bendruomenės nariai. Tokiu atveju galėsime kalbėti apie *drąsuolio*, *bailio*, *organizatoriaus* mentalitetą. Jei įsivaizduojamas bendruomenės įvardinsime literatūrinių herojų vardais, galėsime kalbėti apie karaliaus Edipo, Hamleto, tėtušio Gorižo mentalitetų tipą. Visų šių mentalitetų žmonės pasižymėjo tam tikra tipiška elgsena tipiškose situacijose. Tais atvejais, kai galima surasti bendras kokios nors tipiškos elgsenos, tipiško mąstymo ar jausenos priežastis, galime kalbėti apie mentalitetų tipus. Knygoje šiek tiek plačiau aptariami keturi mentalitetų tipai: instinktyvus, racionalus, idėjinis ir grįstas tikėjimu.

Trečias mentalitetų tyrimo etapas – dinamikos tyrimai. Knygoje remiamasi prielaida, jog pagrindinė mentalitetų kaitos priežastis – kūrybinė žmonių veikla. Kūrybos rezultatai – įsivaizduoti religiniai, moraliniai, meniniai, moksliniai pasauliai. Pagrindiniai struktūriniai įsivaizduotų

pasaulių elementai: archetipai, simboliai, mitai. Archetipai gimsta individualiose psichikose, bet paskleidžiami, įtvirtinami sąmoningomis įsivaizduojančių bendruomenių narių pastangomis. Archetipai formuojasi tipinėse situacijose atliekant tipinius veiksmus, patiriant bendrus jausmus, ugdant bendras suvokimo formas. Visa tai atliekama atsižvelgiant į etalonines asmenybes, tekstus, veiksmus.

Be to, svarbų vaidmenį įsivaizduojamų pasaulių kūrime atlieka protas. Jis racionaliai pagrindžia kolektyvinės sąmonės pagimdytus vaizduotės turinius. Pagrindinė santykį tarp įsivaizduoto ir jausmų suvokiamo pasaulio apibūdinanti sąvoka – įtampos sąvoka. Įtampa – pagrindinis psichinės energijos šaltinis. Įsivaizduoti pasauliai keičia vieni kitus, nes visuomenei reikalingi vis nauji energijos šaltiniai. Be to, nauji įsivaizduoti pasauliai kompensuoja vienus ar kitus esamų pasaulių trūkumus. Norint, kad tokia kompensacija būtų įmanoma, kolektyvinėje sąmonėje turi susikaupti tam tikras destruktuvios energijos kiekis. Įvykis – pagrindinis kaip konstruktyvus, taip destruktuvios energijos kiekio matas.

Knygoje bandoma pagrįsti hipotezę, jog pagrindinė Vakarų mentalitetų kaitos tendencija – tikėjimu grįstų ir idealistinių mentalitetų vaidmens silpnėjimas. Analizuojant šiuolaikiniuose Vakarų visuomenėse vykstančius procesus, taikomos kai kurios sistemų teorijos sąvokos. Savivaidybės ir psichiniai susirgimai traktuojami kaip mentalitetų sistemos irimo pasekmė. Šiek tiek plačiau knygoje analizuojamas vienas irimo aspektas: bendroje veikloje dalyvaujančių žmonių skaičiaus mažėjimas.

Ketvirtame etape bandoma kurti mentalitetų kaitą aiškinančias teorijas. Šioje knygoje plėtojamą teoriją labai trumpai galima apibūdinti taip. Visuomenės istorija – gamtos kūrybos tęsinys; kūrybinė gamtos galia visuomenėje reiškiasi tuo, kad gamta kuria vis naujas žmonių rūšis; pagrindiniai skirtumai tarp įvairių žmonių rūšių glūdi mentalitetų srityje; pagrindinės mentalitetų sudedamosios dalys – sąmonė ir pasąmonė; sąmonei priklauso psichiniai turiniai, kuriuos individas gali kontroliuoti, pasąmonei – tie, kurių kontroliuoti negali, ar kurių kontrolės galimybės ribotos.

Daugelis istorinių įvykių ar tipiškos elgsenos variantų – sąmoningo juose dalyvaujančių žmonių apsisprendimo rezultatas, bet tai nepaneigia

fakto, kad didesnę ar mažesnę vaidmenį istorijos procese atlieka nuo individualių pastangų ar norų nepriklausomi kolektyvinės vaizduotės turiniai. Tai reiškia, kad norėdami turėti bent kiek visapusiškesnę istorijos vaizdą, turime atsižvelgti į abi šias sudedamąsias dalis.

Pagrindinė sąmonės raiškos forma – protas. Protas – pirmas ir tam tikra prasme pagrindinis žmogų nuo gyvulio skiriantis bruožas. Neatsitiktinai žmogaus kaip racionalaus gyvulio samprata viena iš seniausių ir, bent jau Vakarų kultūrinėje intelektualinėje tradicijoje, gajausių. Tik instinktų valdoma būtybė – gyvulys. Būtent protas paverčia tam tikrą būtybių rūšį žmonėmis. Tos būtybės gali nepatirti jokių jausmų, nieko nežinoti apie idėjas ar archetipus, niekuo netikėti, bet jei ji turi bent krislelį proto – ji jau žmogus. Be to, protas – pagrindinė sąmonės pažinimo ir joje vykstančių procesų aiškinimo priemonė.

Pašąmonė savo ruožtu susideda iš dviejų dalių – individualios ir kolektyvinės. Jeigu tirsime tik individualios pašąmonės vaidmenį istorijos procese, gausime tokį skurdų istorijos paveikslą, apie kurį neverta net kalbėti. Kolektyvinė pašąmonė, savo ruožtu, susideda iš instinktų ir archetipų. Kolektyvinės pašąmonės vaidmuo kūrybos procese pirmiausia reiškiasi tuo, jog reikšmingiausios, didžiausią vaidmenį žmonijos istorijoje atlikę teorijos buvo sukurtos ne sąmoningomis kažkieno pastangomis, o kaip apreiškimų, įkvėpimų, įžvalgų rezultatas. Visais laikais ir visose tautose buvo žmonių, kurių vaizduotėse gimdavo geresnio, tobulesnės pasaulio ar jo fragmento vaizdiniai. Kova už šių vaizdinių įgyvendinimą ir yra varomoji istorijos jėga.

Tokiu būdu archetipinė istorijos samprata yra grynai idealistinė. Skirtingai nei marksistinė teorija, teigianti, jog būtis lemia sąmonę, ir net nuo modernistinės koncepcijos, teigiančios, jog lemiamą vaidmenį istorijos procese atlieka mokslas ir technologijos, ji traktuoja istorijos procesą kaip žmonių psichikoje gimstančių idėjų (archetipų) sklaidą ir kaitą. Krikščioniškąją visuomenę ir kultūrą formavo Danguos karalystės, atpirkimo, nuodėmės idėjos, Švietimo epochą – proto, pažangos, šiuolaikinės Vakarų visuomenės – laisvės, liberaliosios demokratijos, teisinės valstybės. Kiekvienai iš šių idėjų atstovavo ar atstovauja įsivaizduotos ar įsivaizduojančios bendruomenės. Visuomenės sudarančių bendruomenių

mentalitetų struktūros, kaitos, vaidmens istorijoje tyrimai ir yra pagrindinis mentalitetų istorijos uždavinys.

Archetipinė mentalitetų istorija – istorijos kryptis, todėl gali taikyti visus tradicinius istorijos mokslo metodus. Iš specifinių šioje tyrimų kryptyje taikytinų metodų skyriuje šiek tiek plačiau analizuojami du: įsi-vaizduotų bendruomenių identifikavimas ir / ar įvardijimas ir sisteminis metodas. Galima, be abejo, apsiriboti tradicinėmis mentalitetų istorijos sąvokomis ir metodais ar apsisistoti bet kuriame iš aukščiau išvardintų archetipinės mentalitetų istorijos tyrimo etapų, bet kuo visapusiškiau, taip pat ir tiksliau norėsime atspindėti istorijos procesą, tuo daugiau sąvokų turėsime naudoti, ir tuo sudėtingesnius metodus taikyti.

Antras skyrius

KOMUNISTINIO AUKSO AMŽIAUS MITO SKLAIDOS YPATYBĖS RUSIJOJE

Išvadas

Komunistinio aukso amžiaus mito populiarumą Vakaruose lėmė daug priežasčių, ne paskutinį vaidmenį tarp kurių atliko sekuliarizacija. Daug šimtmečių krikščionybė buvo pagrindinė, o neretai vienintelė kolektyvinę Vakarų pasaulį formuojanti jėga. Žmogus žinojo, kuo tikėti ir ko tikėtis, kaip elgtis, ko bijoti, ką mylėti, į ką kreiptis užtarimo ar pagalbos sudėtingose gyvenimo situacijose. Pasaulis skleidėsi kaip paslaptis, kartais grėsminga, kartais palanki, bet atvira pažinimui visuma. Naujaisiais laikais prasidėjusi sekuliarizacija atvėrė egzistencinį vakuumą, grasinusi sugriauti pačius Vakarų civilizacijos pagrindus. Kaip rašė Friedrichas Nietzsche, „religijos vandenys slūgsta, palikdami pelkes ir maurynus; tautos persipykusios vėl skaidosi ir grasina viena kitą iškersti. Niekada pasaulis nebuvo toks žemiškas, niekada nebuvo taip sumenkėjusi meilė ir dvasia. Mokslo žmonės nebėra šviesuliai ir prieglobsčio tiekėjai... viskas tarnauja artėjančiam barbariškumui, taip pat dabarties menas ir mokslas. Turintys išsilavinimą išsigimė, virsdami švietimo priešais, nes neigia visuotinę ligą ir stengiasi trukdyti gydytojams...“¹⁶⁴.

Praėjus dar šimtui metų – tarkim, XX a. pabaigoje – religijos nykimo pasekmės jau nebuvo tokios dramatiškos, o kultūros būklė tokia grėsminga. Vakariečių pasaulį galutinai sekuliarizavosi, beprasmybė tapo gyvenimo norma. Tačiau XIX a. tradicinės religijos ir moralės suformuotų pasaulio struktūrų vaidmuo buvo dar palyginti stiprus. Daugelis žmonių jautė savotišką idealų ilgesį, ieškojo jei ne absoliučių, tai bent ilgaamžių vertybių, suteikiančių jų gyvenimui už kasdienybės

¹⁶⁴ Cit. iš Walter Nigg. *Friedrich Nietzsche. Regėtojas, šventasis, pranašas*. Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 89.

ribų išeinančią prasmę. Kai kurie žmonės tokią prasmę rasdavo naujuose religiniuose judėjimuose, kai kurie – visuomenei naudingame darbe, dar kažkas – liberalizme, anarchizme tačiau visa tai buvo palyginti nedidelės žmonių grupės apimantys judėjimai. Rasizmas ir iš jo išsivystęs nacionalsocializmas bei marksizmas buvo daugiausia šalininkų susilaukę ir labiausiai XX a. istorijai įtaką darę judėjimai. Abu šie judėjimai siekė sukurti naujus dvasinius Vakarų kultūros, Vakarų civilizacijos pagrindus, o tai savo ruožtu reiškė naujų įsivaizduotų pasaulių, naujų kultūrinių kompleksų, naujų psichologinės įtampos šaltinių kūrimą.

Nykstant įtampai tarp amžinybės ir laikino gyvenimo, Dangaus karalystė nuolatos tolo, o žemiškasis rojus atrodė vis lengviau pasiekiamas. Bene geriausiai kolektyvinėje vakariečių pašamonėje įvykusį lūžį iliustruoja Heinricho Heinė's poemos „Vokietija. Žiemos pasaka“ eilutės: „Naują dainą, geresnę dainą, / Draugai, aš jums sukursiu. / Mes norime jau žemėj, čia, / Įkurti Dangaus karalystę.“¹⁶⁵

Kitame šios poemos posmelyje nurodoma ir pagrindinė tai padaryti trukdanti jėga: „Mes norime žemėje laimingi būti / Nenorime daugiau vergauti. / Neturi tingus pilvas suryti / Ką sukuria darbščios rankos.“¹⁶⁶ Taip Dangaus karalystės žemėje neleidžia įkurti „tingus pilvas“, suryjantis „darbščių rankų“ darbo vaisius. Priešprieša tarp turtingų ir vargšų, išnaudotojų ir išnaudojamųjų – marksistinės istorijos sampratos šerdis.

Komunistinio aukso amžiaus mito problematikai skirtus darbus galima suskirstyti į dvi pagrindines dalis. Pirmoje iš jų atskleidžiama konkrečių archetipų vaidmuo komunistinio aukso amžiaus mito susiformavime ir sklaidoje. Taip, Hansas Gunteris analizuoja Didvyrio, Didžiosios šeimos, Tėvo¹⁶⁷, Markas Lipovetsky – apgaviko (*trickster*)¹⁶⁸,

¹⁶⁵ Heinrich Heine. Deutschland. Ein Wintermärchen, *Heines Werke in fünf Bänden, zweiter Band*. Weimar: Volksverlag, 1959, S. 99.

¹⁶⁶ Ten pat.

¹⁶⁷ Hans Gunther. *Der sozialistische Übermensch. M. Gor'kij und d sowjetische Heldenmythos*. J. B. Metzler Verlag, 1993; Father Stalin and his Family in Soviet Union. In Thomas Lahusen, Evgenii Dobrenko (eds.). *Socialist Realism Without Shores*. Duke University Press, 1997.

¹⁶⁸ Mark Lipovetsky. *Charms of the Cynical Reason: The Trickster's Transformations in Soviet and Post-Soviet Culture*. Academic Studies Press, 2011.

Jelena Ščepanovskaja – pradinio kūrimo (*iznacalnoje tvorenije*), nenugalimo kario, piemens / vedlio archetipas¹⁶⁹.

Kita šią problematiką analizuojančių darbų dalis skirta Aukso amžiaus mito vaidmens istorijoje bendrai ir socializmo konkrečiai analizei. Be jau cituotos Raulio Girardet knygos čia minėtini Thomo Linen¹⁷⁰ bei Aleksandro Dugino¹⁷¹ darbai. Pastarasis mokslininkas išskiria dvi istorijos proceso dalis: kolektyvinį sąmoningumą (Emilis Durkheimas) ir nesąmoningumą (Jungas). Atitinkamai marksizmą formavo loginė (Markso teorija) ir mitologinė („Aukso amžiaus“ motyvai) dalys. Veikdamos išvien, šios jėgos kuriam laikui sutelkė visuomenės jėgas neregėtam ekonominiam ir pramoniniam proveržiui. Pagrindinė Sovietų Sąjungos žlugimo priežastis – mito *susidėvėjimas*. Kaip rašo Duginas, „bandymas sujungti rusišką mitą su marksistiniu logu baigėsi kolapsu“¹⁷².

Nepaisant tariamo sklandumo ir originalumo, Dugino koncepcija stokoja metodologinio nuoseklumo. Pirmiausia tam, kad kalbėti apie mito *susidėvėjimą*, būtina atskleisti mito struktūrą ir atskirų jo dalių dinamiką, ko Dugino darbuose ir nerandame. Be to, teisingiau būtų Markso teoriją traktuoti ne kaip savarankišką logą, o kaip bandymą racionaliai pagrįsti Aukso amžiaus mitą. Pagrindinė socializmo, taip pat ir Sovietų Sąjungos žlugimo priežastis ne ta, jog nepavyko sujungti rusiškojo mito su marksistiniu logu – šis mitas yra rusiškas ne daugiau nei suomiškas ar indonezietiškas – o ta, kad Aukso amžiaus mitą buvo pabandyta įgyvendinti praktikoje. Politiniai mitai gyvybingi tol, kol jie išlieka mitais ir egzistuoja kaip kolektyvinės svajonės ar prisiminimai. Pabandžius mitą įgyvendinti, jis nustoja būti mitu ir žlunga, o kartu su juo žlunga ir jį įgyvendinti bandžiusi visuomenė. Kai kurie šio proceso aspektai ir analizuojami skyriuje.

¹⁶⁹ Jelena Ščepanovskaja. Archetipy Rossii. Matriali XXVI meždunarodnoj naučnoj konferencii. Sankt-Peterburg, 2009, s. 58–64.

¹⁷⁰ Thomas Linen. Socialist Utopian Modernism: The Myths of the Kingdom and the Golden Age. *Modernism and British Socialism*. Palgrave Macmillan, 2012, p. 43–64.

¹⁷¹ Aleksandr Dugin. *Logos i Mythos*. Moskva: Ast- Reflekt buk, 2010; *Sociologija voobrazhenia. Vvedenie v strukturnuju sociologiu*. Moskva: Akademicheskij proekt, 2010.

¹⁷² Aleksandr Dugin. *Sociologia voobrazenia*, s. 82.

„Mes norime jau čia, žemėj, įkurti Dangaus karalystę“: marksizmas ir marksistai

Marksistinio mito struktūra

Marksistiniame Dangaus karalystės variante susivienijo visi pagrindiniai įsivaizduotų pasaulių elementai: mitai, archetipai, simboliai, tačiau pirmiausia marksizmas tai besiremiantis tam tikromis prielaidomis ir tam tikras sąvokas naudojantis mąstymo tipas ar, platesne prasme, socialinė, politinė, filosofinė teorija. Pagrindinės marksizme naudotos sąvokos – bazė (gamybinių jėgų ir santykių visuma), *antstatas* (ideologinės institucijos), socialinės ekonominės farmacijos (pirmykštė, vergovinė, feodalinė, kapitalistinė ir komunistinė), klasių kova. Josepho Weidemayerio paprašytas trumpai apibūdinti savo įnašą į socialinių-ekonominių teorijų raidą, Marksas parašė: „Mano įnašas toks: 1) parodyti, jog klasės egzistuoja tik tam tikrose istorinėse gamybos išsivystymo fazėse; 2) kad klasių kova neišvengiamai veda proletariato diktatūros link; 3) kad ši diktatūra yra ne kas kitą kaip perėjimas į klasių panaikinimą ir beklasę visuomenę“¹⁷³. *Ši naujo tipo beklasė visuomenė ir turėjo būti komunizmas.*

Plėtodamas komunizmo idėją, Marksas išskyrė dvi būsimos visuomenės raidos fazes: žemesnę, vėliau pavadintą socializmu, ir aukštesnę, komunistinę. Pagrindinis skirtumas tarp jų liečia gėrybių paskirstymą. Jei žemesnėje fazėje vyraus principas „kiekvienas pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal darbą“, tai „aukščiausioje komunistinės visuomenės fazėje, po to, kai išnyks žmogų pavergias jo pajungimas darbo pasidalijimui; kai išnyks kartu ne tik protinio ir fizinio darbo priešingumas; kai darbas liausis buvęs tik priemone pragyventi, o pats taps pirmąją gyvenimo reikme; kai kartu su visapusišku individo išvystymu išaugs ir gamybinės jėgos ir visi visuomeninio turto šaltiniai ims lieti pilna srove, – tik tada tebus galima visiškai įveikti siaurą buržuazinės teisės akiratį, ir visuome-

¹⁷³ Karl Marx. To J. Weidemayer. *Marx & Engels Collected Works. Volume 39: Letters 1825–55*. Progress Publishers, p. 62.

nė galės savo vėliavoje įrašyti: kiekvienas pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal reikmes!“¹⁷⁴

Svarbu, jog vėliau pagrindinis dėmesys marksizmo teorijoje buvo skiriamas ne konkrečių komunistinės visuomenės bruožų analizei, o jo būtinumo pagrindimui. Kaip praėjus keletui metų po bolševikų perversmo „Komunizmo abėcėlėje“ rašė žymūs to meto marksizmo teoretikai Nikolajus Bukharinas ir Eugenijus Preobraženskis, „vienintelė žmonijos išeitis yra komunizmas. Kadangi komunizmą gali įgyvendinti tik proletariatas, tai mūsų laikais proletariatas yra ištis visos žmonijos gelbėtojas nuo kapitalizmo baisių, nuo barbariškos eksploatacijos, kolonialinės politikos, karų, bado, sulaukėjimo ir sužvėrėjimo, kuriuos atneša su savimi finansinis kapitalas ir imperializmas“¹⁷⁵. Uoliausi Lietuvos marksistai taip pat įnešė savo indėlį į komunizmo sampratą. Justo Paleckio manymu, „komunizmas – ne tik materialinė gerovė. Komunizmas – tai didelis dvasinis kilimas. Nauja sąmonė, komunistinė pažiūra į darbą, į discipliną. Aukštos moralinės žmogaus savybės. Atpuls visa, kas žema, šlykštu iš visuomenės, jos ydos, melagystės, pataikavimas, savanaudiškumas, nesąžiningumas“¹⁷⁶.

Svarbų vaidmenį būsimoje komunistinėje visuomenėje turėjo atlikti laisvės, lygybės ir brolybės archetipai. Marksistų manymu, buržuazinės revoliucijos – kurioms jie priskyrė ir Didžiąją prancūzų revoliuciją – siekė, bet nepasiekė savo pačių suformuluotų tikslų. Kapitalistinėje visuomenėje daugiau laisvių, negu feodalinėje, bet naudotis jomis gali tik nedidelė gyventojų dalis – buržuazija. Didžioji gyventojų dalis – proletarai – liko užguita, beteise visuomenės dalimi. Be to, laisvė buržuazinėje visuomenėje pirmiausia reiškia laisvę išnaudoti kitus, naudotis jų darbo vaisiais, todėl, marksistų požiūriu, nepriimtina. Kaip teigė Leninas, „tikrai sąmoningas ir organizuotas proletariatas gali iškovoti liaudžiai tikrą, nesuklastotą laisvę“¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Karlas Marksas. *Gotos programos kritika*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953, p. 16.

¹⁷⁵ Nikolaj Bukharin, Evgenij Preobrazenskij. *Azbuka kommunizma*, Izdaniye Objedinio- noj Kommynisticheskoy partii Ameriki, 1921, s. 91–92.

¹⁷⁶ Justas Paleckis. *Už geresnį pasaulį*. Vilnius: Vaga, 1987, p. 630.

¹⁷⁷ Vladimiras Leninas, Gegužės pirmoji. *Pilnas raštų rinkinys*, t. 8. Versta iš penkto rusiš- ko leidimo. Vilnius: Mintis, 1978, p. 179.

Išnaudojimu paremtoje visuomenėje negali būti ir lygybės, nes egzistuoja milžiniški skirtumai tarp turtingų ir vargšų. Panaikinti šia nelygybę pirmiausia ir siekė marksizmo teoretikai bei praktikai. Kaip rašė Leninas, „mes norime sukurti geresnę socialinę tvarką; šioje naujoje, geresnėje visuomenėje nebus nei turtingų, nei vargšų; visi privalės dirbti. Ne saujelė turtingųjų, o visi darbo žmonės mėgausis bendro darbo vaisiais“¹⁷⁸.

Ir, pagaliau, buržuazinėje visuomenėje, marksistų manymu, negali būti ir brolybės, nes skirtingos klasės vadovaujasi visiškai skirtingais interesais ir siekia skirtingų tikslų. Tam, kad santykiai tarp žmonių radikaliai pasikeistų, proletarai turi susivienyti ir nuversti išnaudotojų interesus ginančias vyriausybes. „Visų šalių proletarai, vienykitės“ – baigiamieji ir, tam tikra prasme esmingiausieji Komunistų partijos manifesto žodžiai.

Antras svarbus archetipų raiškos aspektas – bendros suvokimo formos. Taip, bolševikai-staliniečiai tarėsi sugeba *matyti, jausti, užuosti* klasinius priešus ar bent jau stengėsi savyje šias savybes ugdyti. Kaip prisiminimuose rašo vienas iš artimiausių Stalino bendražygių Nikita Khrushchiovas, „mes save kaltinom, kad mes neregiai, nematom ir nejaučiam priešų, nėra pas mus politinės uoslės, nėra gilaus klasinės kovos suvokimo, nesugebame demaskuoti klasinius priešus taip, kaip tai daro draugas Stalinas“¹⁷⁹.

Trečia svarbi archetipų raiškos forma – tam tikrų reiškinių ar objektų atžvilgių patiriami jausmai. Michailo Bulgakovo apysakoje „Šuns širdis“ yra epizodas, kai senos rusų inteligentijos atstovas profesorius Preobraženskis piktinasi, jog pastato, kuriame jis gyveno, pirmame aukšte įsikūrusios namų valdybos darbuotojai, komjaunuoliai ir komunistai, užuot sprendę gausybę prieš juos iškilusių praktinių uždavinių, nuolat dainuoja¹⁸⁰. Faktiškai čia nebuvo nieko keisto. Menas – archetipų pasaulis, realybė – daugiau ar mažiau blankus jų atspindys. Dainuodami naujos visuomenės kūrėjai patirdavo tam tikrus jausmus, prisiliesdavo

¹⁷⁸ Vladimir Lenin. To the Rural Poor. *Collected Works*, vol. 6, p. 366.

¹⁷⁹ Nikita Khrushchiov. *Vospominaniya*. Moskva: NIK „Moskovskie novosti“, 1999, p. 254–255.

¹⁸⁰ Michailas Bulgakovas. *Šuns širdis*. Vilnius: Vyturis, 1997, p. 47–48.

prie reikšmingiausių savo laikmečio archetipų, kurių fone kasdieniniai rūpesčiai ir darbai atrodė menki ir bereikšmiai.

Archetipiniai jausmai – svarbi, o neretai lemiamą politinių mitų veiksmingumo sąlyga. Kodėl, pavyzdžiui, Platono tobulo visuomenės koncepcija įdomi tik socialinės politinės minties tyrėjams, o Markso teorija tūkstančiams žmonių tapo praktinės veiklos orientyrų, paplito įvairiausiose visuomenėse ir tautose ir jei ne sudrebino, tai bent sujudino Vakarų visuomenių pagrindus? Pagrindinis skirtumas tarp jų glūdi įsivaizduojamų pasaulių struktūroje. Platono teoriją pagimdė tik protas, Markso – ir protas, ir jausmai. Platono teorija išmąstyta, Markso – išskentėta. Pro Markso ir jo pasekėjų sąmonę prasiveržė šimtmečiais kauptas daugelio žmonių nepasitenkinimas, neapykanta, įniršis dėl savo padėties visuomenėje ar kitų žmonių elgesio su jais, ir tai nulėmė jo populiarumą ne tik Rusijoje, bet ir daugelyje kitų pasaulio šalių, taip pat ir Lietuvoje.

Įsivaizduojančios XIX a. Rusijos bendruomenės

Antroje XIX a. pusėje Rusijoje susiformavo nauja tipiška elgsena: kai kurie jauni žmonės atsisakydavo įprasto savo aplinkoje gyvenimo būdo ir tapdavo revoliucionieriais. Norėdami sužinoti, kokios aplinkybės, ar kokie mentaliteto bruožai lėmė jų apsisprendimą, turime studijuoti šių žmonių dienoraščius, laiškus, prisiminimus¹⁸¹. Šių šaltinių studija duoda pagrindo teigti, jog bent kai kurių būsimų revoliucionierių apsisprendimą lėmė Trockio minėta „užuojauta kenčiantiems ir pasipiktinimas neteisingumu“. Apie tai, jog tai nebuvo tik saujelei inteligentų būdingas mentaliteto bruožas, o kolektyvinėje caristinės Rusijos sąmonėje besiformuojantis ar jau susiformavęs archetipas, liudija jo atspindžiai to meto literatūroje. Pirmiausiai čia minėtinas Fiodoro Dostojevskio romanas „Pažemintieji ir nuskriaustieji“ bei Nikolajaus Nekrasovo poezija.

Pasirinkusiems revoliucionieriaus kelią atsiverdavo naujos tipiškos elgsenos galimybės: dalyvavimas pagrindinių organizacijų susirinkimuose,

¹⁸¹ Puikus tokios studijos pavyzdys – Ben Eklof, Tatiana Saburova. *A Generation of Revolutionaries: Nikolai Charushin and Russian Populism from the Great Reforms to Perestroika*. Indiana University Press, 2017.

nelegalios literatūros (proklamacijų) rašymas, spausdinimas ir platinimas, teroro aktai. Jokia kova neįmanoma be aukų, todėl gedėjimas dėl kovoje žuvusių bendražygių ir pasididžiavimas jų darbais – svarbus revoliucionierių mentaliteto bruožas. Per demonstracijas, susirinkimus buvo nuolatos dainuojamos dainos, kurių vienas iš leitmotyvų – „kovoje jūs žuvot, narsieji draugai“¹⁸². Konkretizavosi ir priešo archetipas. Priešai – tai „parazitai... tamsiosios jėgos... carai-plutokratai“¹⁸³. Ir, svarbiausia, gyvenimas vardan šviesios ateities, kaip tai kviečiama daryti populiariame tarp to meto rusų inteligentų Nikolajaus Černyševskio romane „Kas daryti“: „Ateitis šviesi ir puiki. Mylėkite ją, veržkitės į ją, dirbkite jai, artinkite ją, atkelkite iš jos į dabartį, kiek galite atkelti: tiek bus šviesus ir geras, gausus džiaugsmų ir malonumų jūsų gyvenimas, kiek jūs mokėsite atkelti į ją ateities.“¹⁸⁴

Pagal marksizmo teoriją, socialistinė revoliucija turėjo nugalėti jei ne visame pasaulyje, tai bent ekonomiškai labiausiai išsivysčiusių šalių grupėje¹⁸⁵. XX a. pradžioje Rusijos ekonomika vystėsi palyginti sparčiai, bet iki pirmaujančių Vakarų valstybių – Anglijos, Vokietijos – jai buvo labai toli. Nepaisant to, revoliucija nugalėjo būtent Rusijoje, ir socialistinė santvarka praegzistavo joje daugiau kaip septyniasdešimt metų. Tai reiškia, jog socialistinės revoliucijos pergalės priežasčių reikia ieškoti ne tik ir ne tiek ekonomikos vystymosi dėsningumuose, specifinėje Rusijoje susiklosčiusioje politinėje, socialinėje, karinėje situacijoje, bet ir rusų mentalitetų ypatumuose. Psichologiniu požiūriu Rusija buvo labiausiai revoliucijoms pasiruošusi šalis, joje buvo daugiausiai radikalių permainų trokštančių įsivaizduojamų bendruomenių. Paminėsime keletą.

Pirmiausia tai svajotojai. Jei daugumos Vakarų valstybių gyventojų krikščionybės nykimą priėmė jei ne džiaugsmingai, tai abejingai, nemaža rusų inteligentijos dalis nenorėjo taikstytis su dėl Dievo mirties atsiradusia tuštuma. Ruso siela – svajotojo siela, ir jai nyku tuščioje, pilkoje kasdienybėje. Ypač tai ryšku Antono Čechovo kūryboje. Kai kurie jo kūrinių herojai paprasčiausiai kankinasi kasdienybės rutinoje, kai kurie –

¹⁸² Daina „Jūs kritot aukomis lemtingoj kovoj“. Žodžiai A. Archangelskio.

¹⁸³ Daina „Varšuvietė“. Rusiškas tekstas G. Križižanovskio.

¹⁸⁴ Nikolajus Černyševskis. *Kas daryti*. Vilnius: Vaga, 1976, p. 343.

¹⁸⁵ Žr. Friedrichas Engelsas. *Komunizmo principai*. Kaunas: Vilnis, 1926.

kiek tai leidžia jų jėgos – dirba visuomenei naudingą darbą, kai kurių gi lūpose geresnio, prasmingesnio, gražesnio gyvenimo troškimas išsilieja savotiška ilgesiu persmelkta malda, kaip garsiname pjesės „Trys seserys“ herojės Olgos monologe: „Prabėgs laikas, ir mes išeisim amžinai, žmonės mus užmirš, užmirš mūsų veidus, balsus, kiek buvo mūsų, bet mūsų kančios taps džiaugsmas tiems, kas gyvens po mūsų, žemėje stos taika ir sandora, ir geru žodžiu bus minimi ir palaiminti tie, kas gyvena dabar.“¹⁸⁶

Kita įsivaizduojanti bendruomenė – *tarnautojai*. Šiai bendruomenei priklausančius žmones vienijo poreikis tarnauti visuomenei, dirbti ne sau, o žmonijos, ar bent jau tautos labui. Vladimiras Nabokovas Gogoliui skirtame esė pažymi, jog noras dirbti visiems buvo svarbus rusų inteligentų bruožas¹⁸⁷. Būtent šio tipo žmonės – inteligentai – nuėjo tarnauti bolševikams. Daugumas iš jų puikiai suprato, kas tai per valdžia, bet jie nematė kito kelio būti naudingais savo tautai. Tarnaudami bolševikams, jie manėsi tarnaujant tautai. Vienas iš ryškiausių tokio tarnavimo pavyzdžių – poeto ir rašytojo Konstantino Simonovo gyvenimas¹⁸⁸.

Trečią bendruomenę sudarė ne tik dirbti bendram labui, bet pasiaukoti pasiryžę žmonės. Bene ryškiausias to pavyzdys – vadinamasis ėjimas į laudį, kai tik 1864 metais daugiau kaip 2000 inteligentų išėjo gyventi tarp valstiečių, dalytis jų rūpesčiais, džiaugsmams ir skleisti revoliucines idėjas. Be abejo, dalis iš jų prasigėrė, dalis vedė storas bukas valstietes, kankinosi su jomis patys ir kankino jas, kai kurie nusižudė, bet tai nė kiek nesumenkina jų poelgio kilnumo¹⁸⁹.

Su pasiaukojimu artimai susietas dar vienas svarbus rusų mentaliteto bruožas – kančios poreikis. Kaip jau minėjome, pagrindinis psichikos veiklą reguliuojantis dėsnis – kompensacijos dėsnis. Jei pasaulyje yra hedonistai, jame turi būti ir mazochistai. Stiprėjant hedonistinėms Vakarų kultūros tendencijoms, kažkur turėjo kauptis, ieškoti kelių ir galų gale prasiveržti kolektyvinėje pašamonėje besikaupianti kančia. Rusija ir tapo šiuo kančios poligonu. Kaip rašė Dostojevskis, „kančios poreikis – esmin-

¹⁸⁶ Antonas Čechovas. *Žuvėdra. Pjesės*. Vilnius: Vaga, 1985, p. 298.

¹⁸⁷ Vladimir Nabokov. *Nikolai Gogol*. New Directions Publishing, 1969 (1944).

¹⁸⁸ Žr. Orlando Figes. *Kasdieninis gyvenimas Stalinistinėje Rusijoje*, p. 34.

¹⁸⁹ Žr., pvz., Aleksandr Ivanchin-Pisarev. *Khozhdzenie v narod*. Molodaia gvardia, 1929.

giausias ruso bruožas¹⁹⁰. Todėl XX a. rusų tautą užgriuvusius negandas ir kančias ji sutiko kaip reta nuolankiai.

Svarią rusų inteligentijos dalį sudarė kovotojai-romantikai. Tai žmonės, kurių gyvenimo kredo – Aleksandro Bloko eilėraščio „Kulikovo lauke“ eilutės „ir amžina kova, ramybė mums tik sapnuojasi“¹⁹¹. Nemaža dalis romantikų tapo revoliucionieriais-anarchistais ir užsiėmė „praktine veikla“. Teorija jų gyvenime atliko palyginti menką vaidmenį. Kokia turi būti teisinga visuomenė? Kaip laisvė nuo išnaudojimo, nuo įstatymų, nuo valstybės – vardan kurios liejamas kraujas – susiderins su teise, socialine tvarka, atsakomybe? Eiliniams revoliucionieriams tai buvo nesvarbu. Jiems svarbiausia – ne kurti, o naikinti, konkrečiai, nužudyti kuo daugiau ir kuo aukštesnius rangus užimančių valdininkų. Kai caro valdžia nuskęs kraujo jūroje, galima bus pagalvoti ir apie naujos santvarkos kūrimą, o kol kas – žudyti, žudyti ir žudyti. Paskaičiuota, jog 1897–1917 metais Rusijoje teroro aukomis tapo apie 17 000 žmonių¹⁹². Raktiniai „Anarchistų himno“ žodžiai – „sugriaušim“ ir „paskandinsim kraujuje“¹⁹³

Skirtingai nuo jų, didžioji vėliau į bolševikus transformavusių socialdemokratų energijos dalis buvo skiriama kovai, bet ne ginkluotai, o teorinei. Kadangi vyraujanti to meto socialinė-politinė mintis su marksizmu ar socialdemokratija rimtai nepolemizavo, jie kovojo tarpusavyje – su savo buvusiais, esamais ar būsimais bendražygiais. Kaip likus metams iki Spalio perversmo teigė Leninas, „štai jis, mano likimas. Viena karinė kampanija po kitos – prieš politines kvailystes, banalybes, oportunistą. Tai nuo 1893 m.“¹⁹⁴

Neretai bolševikais tapdavo racionalaus tipo žmonės, kurių gyvenimo patyrimą, pasaulio matymą patvirtino Markso teorija. Simptomatiškas šiuo požiūriu Lenino pokalbis su žymiu prancūzų socialistinio judėjimo

¹⁹⁰ Fiodor Dostoevsky. *Iskanija I pazмышlenia*. Moskva: Sovetskaja Rossia, 1983, p. 235.

¹⁹¹ Aleksandr Blok. *Sobranie sochinenij*, t. 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo khudozhestvennoj literaturi, 1960, s. 249.

¹⁹² Orlando Figes. *A People's Tragedy: The Russian revolution, 1891–1924*. New York: Penguin, 1996, p. 138.

¹⁹³ Vasily Golovanov. *Tachanka s yuga*. Moskva: „Mart“, 1997, s. 229–230.

¹⁹⁴ Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. *Podlinnaja istorija RSDRP-RKPb-VKPb*. Piter, 2010, p. 285.

atstovu Poliu Lafargu. Kai Lafargas pareiškė, kad Prancūzijoje po dvidešimties metų socialistinio judėjimo Markso nieks neskaito ir nesupranta, Leninai pareiškė: „O pas mus skaito.“¹⁹⁵ Iš tikrųjų rusų darbininkai nebuvo labiau išprusę nei prancūzų – jie neskaitė Markso. Bet Leninui reikėjo, kad jie būtų kitokie. Įsivaizduotame jo pasaulyje darbininkai skaitę, aptarinėjo, būrėsi į kuopeles, kaip tai aprašyta jo labai aukštai vertintame Maksimo Gorkio romane „Motina“. Būtent sugebėjimas interpretuoti gyvenimą palankioje jiems šviesoje ir buvo stipriausia jų pusė. Nuoseklus marksizmas negalėjo nugalėti ir nenugalėjo nė vienoje pasaulio valstybėje. Realistiškiausi ir nuosekliausiai bandę pritaikyti Markso teoriją Rusijoje vykstančių procesų analizei – kaip Georgijus Plechanovas ar Julius Martovs – iš praktinės kovos pasitraukė, ar buvo išstumti. Liko fanatiškiausi. Jų įsivaizduojamas pasaulis buvo nuosekliausias ir išbaigčiausias, todėl ir tvirčiausias. Ir jie nugalėjo.

Psichologinės bolševikų pergalės Rusijoje priežastys

1917 metais vasario mėnesį Rusijoje vykusią revoliuciją ir po to sekusį bolševikų perversmą sukėlė daug politinių, ekonominių, socialinių priežasčių, ne paskutinį vaidmenį tarp kurių suvaidino ir psichologinės. Paminėsime keletą svarbiausių.

Bolševikai nugalėjo pirmiausiai todėl, kad jų gretose buvo daugiausiai nesavanaudiškų idealistų, sugebančių kalbėti liaudžiai suprantama kalba. Pateiksime pavyzdį.

Vienas iš kritinių perversmo Peterburge epizodų – mitingas šarvuočių pulke, į kurį savo atstovus atsiuntė visos pagrindinės tuo metu Rusijoje egzistavusios partijos. Kaip rašo tų įvykių liudininkas, „šarvuočiai buvo padėties viešpačiai: už ką buvo šarvuočiai, tas turėjo savo rankose visą miestą“¹⁹⁶. Sveikas protas, šį kartą atstovaujamas *menševikų*, reikalavo, kad, kol valdžios klausimas neišspręstas teisinėmis ar kitomis civilizuotoje visuomenėje priimtoms formoms – šarvuočiai liktų neutralūs. Bet į tribūną užlipo „keturias paras nemiegojęs ir vos ant kojų pastovintis“ bolševikas

¹⁹⁵ Ten pat, p. 73.

¹⁹⁶ Džonas Ridas. *Šimtas dienų, kurios sukrėtė pasaulį*. Vilnius: Mintis, 1987, p. 153.

Krylenko – ir daugumas mitingo dalyvių nubalsavo už bolševikus. Kaip rašo Ridas, „įsivaizduokite, kad tokia pat kova vyko kiekvienose kareivinėse visuose miestuose, visose apygardose, visame fronte, visoje Rusijoje! Įsivaizduokite tuos nemigo nukankintus *krylenkas*, budinčius kiekviename pulke, skubančius iš vietos į vietą, įkalbinėjančius, besiginčijančius ir grasinančius! Ir dar įsivaizduokite, kad tas pats vyko visų profsąjungų patalpose, fabrikuose ir gamyklose, kaimuose, toli išblaškytų Rusijos karo laivynų koviniuose laivuose; pagalvokite apie šimtus tūkstančių Rusijos žmonių, rijusių akimis kalbėtojus visoje didžiulėje Rusijoje, apie darbininkus, valstiečius, kareivius, jūreivius, dedančius kankinančias pastangas suprasti ir nuspręsti, įtemptai mąstančius ir pagaliau neregėtai vieningai nusprendžiančius. Tokia buvo Rusijos revoliucija!...“¹⁹⁷

Kita bolševikų pergalės priežastis – jų sugebėjimas kovoje dėl valdžios išnaudoti liaudies masių nuotaikas. Ginče dėl valdžios nugalėjo ne tie, kurie žadėjo demokratiją, žodžio laisvę ar socialinę teisingumą. Masėms nereikėjo nei demokratijos, nei teisingumo. Joms reikėjo taikos ir žemės. Daugumas karo nualintų karių nori taikos – pirmas vadinamosios sovietų valdžios dekretas – dėl taikos. Daugumas kariuomenėje tarnaujančių valstiečių bežemiai ar mažazemiai – jiems pažadama žemė. Ir nesvarbu, kad dekretas dėl žemės – amžinų jų oponentų – eserų programos dalis. Kaip ciniškai pareiškė Leninas, „Jie mus kaltina, kad mes pavogėme jų žemės programą... jei tai iš tiesų taip ir yra, mes jiems lenkiame. Tai mums tinka“¹⁹⁸. Taip bolševikų perversme susivienijo idealizmas ir materializmas, saujelės idealistų noras užgriebti valdžią ir sukurti naujo tipo visuomenę ir didžiąjai valstiečių masei būdingas savisaugos instinktas bei noras gyventi gerai, t. y. turėti savo žemės.

Ir pagaliau bolševikų pergalė buvo neįmanoma be fizinio priešų naikinimo. Ši „baudžiančio revoliucijos kalavijo“ vaidmenį dažniausiai atlikdavo žmonės, kurių instinktyvi linkmė – griauti, naikinti, žudyti. Tų įvykių amžininko ir aktyvaus dalyvio Šulgino žodžiais tariant, tai buvo „ateiviai iš kitos planetos... skitai... gauruotomis širdimis“¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Ten pat, p. 156.

¹⁹⁸ Ten pat, p. 198.

¹⁹⁹ Vasilii Šulgin. *Dni. 1920*. Moskva: Sovremennik, 1989, p. 210.

„Mes gimėme, kad pasaką paverstume tikrove“: didieji lūkesčiai

Įsivaizduojančios pirmo socializmo raidos etapo bendruomenės

V RSDRP suvažiavime buvo priimta programa, kurį susidėjo iš dviejų dalių: minimalaus ir maksimalaus. Programos minimalus tikslas – socialistinė revoliucija, maksimalus – komunistinės visuomenės sukūrimas. Užgrobęs valdžią, minimali programa buvo įvykdyta. Beliko sukurti komunistinę visuomenę, t. t. realizuoti maksimalią programą. Kuriant šią visuomenę dalyvavo daug bendruomenių, tačiau lemiamą vaidmenį atliko keturios: kovotojų, tikrai tikinčiųjų, vadovų, paklusniųjų.

Žmonės, kurių didžioji dalis psichinės energijos skiriama kovai su egzistuojančiomis socialinėmis, politinėmis struktūromis, su daugumos ar daugelio išpažįstama morale ar religinėmis normomis, priklauso įsivaizduojamai kovotojų bendruomenei. Religinėje visuomenėje ši energija nukreipta kovai prieš nuodėmes, moralinėje – prieš ydas. Religijos ir moralės vaidmeniui Vakarų visuomenėje silpnėjant, ši energija nukrypo socialinių struktūrų griovimui, tačiau pagrindinis šio tipo žmonių mentaliteto bruožas išliko tas pats. Kaip teigė Marksas, „laimė – tai kova“²⁰⁰.

Kovotojai už komunistinius idealus gyveno jų vaizduotės sukurtame pasaulyje. Istorija buvo suvokiama kaip nuolatinė klasių kova. Senovės Romoje ir Graikijoje tai kova tarp vergų ir vergvaldžių. Spartakas – vienas iš populiariausių sovietinės istorijos herojų, ir net dabartinėje Rusijoje jo vardu pavadintas vienas iš populiariausių sporto klubų. Viduramžiais tai kova tarp valstiečių ir žemvaldžių, kurios simboliais Rusijoje buvo Jemeljanas Pugačiovas ir Stepanas Razinas. Naujaisiais laikais tai buržuazijos kova su feodalais, kurios viršūnė – Didžioji prancūzų revoliucija.

Ypač bolševikams imponavo šios revoliucijos metu siautėjęs jakobinų teroras. Neatsitiktinai Leninas dažnai lygino savo partiją, o neretai ją tiesiog įvardindavo kaip jakobinų. „Dabarties socialdemokratijos ja-

²⁰⁰ Karl Marx. Confessions. Prieiga per internetą: www.marxists.org/archive/marx/works/1865/04/01/htm [Žiūrėta 2021 12 10].

kobinai, – bolševikai... nori, kad liaudis, t. y. proletariatas ir valstietija, susidorotų su monarchija ir aristokratija plebėjiškai, negailestingai naikindama laisvės priešus, jėga slopindama jų pasipriešinimą, nedarydama jokių nuolaidų prakeiktajam baudžios, azijietiško, pasityčiojimo iš žmogaus palikimui“²⁰¹ Devynioliktas amžius – tai proletariato kova su buržuazija, kurios viršūnė – Paryžiaus komuna. Reakcijos durtuvais išniekintą klasių kovos vėliava pakėlė bolševikai – šis, Stalino žodžiais tariant, „karinis religinis ordinas“²⁰²

Pagrindiniai kovotojų bruožai – idėjiškumas ir asketizmas. Tuo jie skyrėsi nuo tiesiog naikinimo aistros apimtų žmonių, kurių taip pat apstu visose visuomenės. Kaip rašė vienas iš komunistų partijos veteranų, „stodamas į partiją, aš nesiečiau sau jokios naudos... Aš nuoširdžiai troškau tarnauti savo liaudžiai, troškau apginti ją nuo neteisybės, palengvinti jos sunkų, be prošvaisčių, gyvenimą. Aš buvau giliai įsitikinęs, kad bolševikų partija ir yra tą vienintelę visagalę jėgą, kuri gali ir siekia šiuos uždavinius išspręsti. Aš nebuvau išimtis: pirmais revoliucijos metais buvo šimtai tūkstančių ir milijonai žmonių, kurie mąstė ir veikė, kaip aš. Ir taip mąstė ne tiktai rimto išsilavinimo neturintys darbininkai, bet ir labai inteligentiški, sąžiningi ir pasiaukoti pasiruošę revoliucionieriai, kurių buvo nemažai bolševikų partijoje“²⁰³

Kitas svarbus kovotojų bruožas – asketiškumas, ar bent jau nesavanaudiškumas. Kovotojai – vėlgi skirtingai nuo visose visuomenėse egzistuojančių plėšikų – niekada nesiekia naudos sau. Kaip prisimena aukšto rango kariškio dukra Liudmila Eliašova, „mes gyvenome labai kukliai. Mūsų baldai buvo pigūs – visi oficialiai įsigyti iš valdžios. Valgėme prastai, mūsų drabužiai buvo kuklūs. Niekada nemačiau tėvo vilkint ką nors kitą, tik savo karinę uniformą, švarką ir tuos pačius batus. Mama turėjo savo „ypatinguosius drabužius“ teatrui ir dar vieną ar dvi sukneles, bet daugiau nieko...“²⁰⁴. Kaip teigia Stalino įsūnis, po diktatoriaus mirties

²⁰¹ Vladimiras Leninas. *Pilnas raštų rinkinys*, t. 9, p. 325.

²⁰² Simonas Montefiore. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 121.

²⁰³ Ivan Pavlov. *1920-ųjų. Revoliucija ir biurokratija. Zapiski opozicionera*. Sankt-Peterburg: Iskra Research – „Peterburg XXI vek“, 2001, s. 28.

²⁰⁴ Orlando Figes. *Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje*, p. 49.

jo namuose nebuvo rasta nė vieno nesulopytų marškinių, ir laidotuvėms teko pirkti naujus²⁰⁵.

Kovotojų gretose buvo nemažai žmogiškumo nepraradusių revoliucionierių-romantikų, tačiau daugumai jų kova už naują visuomenę pirmiausia reiškė kovą su jos priešais, ir toje kovoje nebuvo vengiama jokių priemonių. Tam tikra jų dalis buvo paprasčiausi „skitai gauruotomis širdimis“, kai kurie gi savo veiklą dangstė istorine būtinybe. Kaip teigė Stalinas, „teroras – šventas. Jis kyla iš bolševikų paskirties – gelbėti pasaulį“²⁰⁶.

Kovos dvasia buvo būdinga ne tik partiniam elitui, bet diegiama, skleidžiama masėse. Tam tarnavo naujai kuriamos tipinės situacijos, etaloninės asmenybės ir tekstai. Tipinė šios rūšies situacija – kai prieš išsirikiavusi pionierių būrį išsina vadovė (-as) ir skelbia: „Kovai už komunistų partijos reikalą būk pasiryžęs!“ Ir pionieriai saliotuoja ir choru atsako: „Visada pasiryžęs!“ Išskirtinį vaidmenį tarp etaloninių asmenybių atliko Nikolajaus Ostrovskio romano „Kaip grūdinosi plienas“ herojus Pavlas Korčiaginas, etaloninis tekstas – jo gyvenimo kredo išreiškiantys žodžiai: „Brangiausia, ką turi žmogus – gyvenimas. Jis duodamas jam vieną kartą, ir nugyventi jį reikia taip, kad nebūtų geliamai skaudu dėl tuščiai gyventų metų, kad nedegintų gėda dėl niekšiškos ir smulkmeniškos praeities ir kad mirdamas galėtum pasakyti: visas gyvenimas ir visos jėgos buvo atiduotos tam, kas gražiausia pasaulyje, – kovai dėl žmonijos išvadavimo“²⁰⁷. Sovietmečio mokyklose – bent jau toje, kurioje mokėsi šių eilučių autorius – šiuos žodžius reikėjo mokytis mintinai.

Tikėjimas – būtina kovotojo savybė. Vienu iš Stalino myriop nuteistų buvusių bendražygių mestų kaltinimų buvo tai, kad jie galbūt prarado tikėjimą²⁰⁸. Ir žmonės tikėjo – tikėjo į komunizmą, Staliną, komunistų partiją – tikėjo paprasčiausiai todėl, kad tikėjimas buvo svarbus, o neretai pagrindinis jų mentaliteto bruožas. Aleksandro Solženycino knygoje

²⁰⁵ Artem Sergeev, Elena Gkushik. *Kak zhil, rabotal i vospitival detei J. V. Stalin*. Moskva: Krimskij most–9D Forum, 2011, s. 153–154.

²⁰⁶ Simonas Montefiore. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*, p. 291.

²⁰⁷ Nikolajus Ostrovskis. *Kaip grūdinosi plienas*. Vilnius: Vaga, 1977, p. 213.

²⁰⁸ Simonas Montefiore. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*, p. 252.

yra pavyzdžių, kai net lageriuose žmonės, su kuriais buvo pasielgta žiauriai ir neteisingai, atvirumo valandėlę prisipažindavo, kad „tikėjo, tiki ir tikės“²⁰⁹.

Sugriovus senas religines, moralines ar socialines struktūras, prasideda naujų kūrimas. Šiame procese pagrindinis vaidmuo tenka įsivaizduojančiai *vadovų* bendruomenei. Siekis vadovauti neretai susijęs su valdžios siekimo kompleksu, todėl dažniausiai vadovų vaidmens imasi valdžioje esantys žmonės. Neretai tai ciniški pragmatikai, kartais – romantizmo ūkuose plaukiojantys svajotojai. Kaip kažkada rašė vienas iš artimiausių Lenino bendražygių Grigorijus Zinovjevas, „randuoti bolševikai po šlovingomis vėliavomis, pramuštomis kulkomis ir sudraskytomis durtuvais, eina visų priešakyje... visiems vadovauja“²¹⁰. Ilgainiui randai užsitraukė, vėliavos nubluko, bet komunistų noras visiems ir viskam vadovauti išliko²¹¹.

Kovotojo, tikrai tikinčiojo, vadovo (vedlio) archetipai būdingi praktiškai visoms tautoms, skyrėsi tik jų raiškos būdai, tai yra archetipiniai vaizdiniai. Tačiau totalitarinės visuomenės pagimdė keletą naujų tik joms būdingų vaizduotės turinių ir jų vienijamų įsivaizduojančių bendruomenių. Pirmiausia tai *entuziastai*.

Entheos (gr.) – (*en* ir *theos*) – esantys Dievuje, Dievo įkvėpti. Totalitarinėse visuomenėse šiuo terminu buvo įvardijami žmonės, visas savo jėgas skiriantys socialiai reikšmingų tikslų įgyvendinimui. Nuo tiesiog sąžiningai dirbančių žmonių jie skyrėsi tuo, jog sėmėsi jėgų iš tarp įsivaizduoto ir realaus pasaulio egzistuojančios įtampos. Šio tipo žmonių mentalitetai gerai atspindėti tokiuose kūriniuose kaip Valentino Katajevo „Laike, pirmyn“²¹² ir, be abejo, „Entuziastų marše“²¹³. Tarp jų buvo kompleksuotų, buvo apsėstųjų, tačiau daugelis, jei ne daugumas jautėsi esą pašauktais sukurti pasakišką gyvenimą sau ir visoms ateinančioms kartoms. Kaip

²⁰⁹ Aleksandr Solženycin. *Gulago archipelagas*. T. 2. Vilnius: Žara, 2009, p. 297.

²¹⁰ Nikolai Bucharin. *Zheleznaja kogorta pevoliucii*, Moskva: Politizdat, 1988, s. 35, 38.

²¹¹ Vadovaujantis komunistų partijos vaidmuo buvo įtvirtintas Sovietų Sąjungos konstitucijoje (6 straipsnis).

²¹² Valentin Katajev. *Vremia, vpered*. Juzhno-uralskoe knizhnoe izdatelstvo, 1979 (1932).

²¹³ *Marsh entuziastov*. Muzika Isako Dunajevskio, žodžiai Anatolijaus D. Aktilio.

buvo dainuojame kitame prieškario Rusijoje populiariame marše, „mes gimėme, kad pasaką paverstume tikrove...“²¹⁴

Kita totalitarinėse visuomenėse suvešėjusi įsivaizduojanti bendruomenė – vadinamieji „aktyvistai“. Kaip rašo Aleksandras Zinovjevas, „žmonių masė iš esmės pasyvi. Norint palaikyti ją įtampoje ir priversti judėti reikiama kryptimi, joje reikia išskirti palyginti nedidelę aktyvią dalį... Ir visose įstaigose susikūrė neoficialios aktyvistų grupės, kurios faktiškai sekė ir kontroliavo visą kolektyvo ir jo narių gyvenimą“²¹⁵. Ši kontrolė buvo labai įvairi – pradedant žemesnėse valdymo grandyse knibždančių ir socializmo statybai kenkiančių „biurokratų“ ar „konservatorių“ kritika, baigiant atvirais skundimais. Komunizmo idealams tolstant ir blankstant, už jų įgyvendinimą kovojančių aktyvistų skaičius mažėjo, kol neišnyko visai. Kontrolės funkcijas perėmė partija.

Svarbų vaidmenį kuriant socializmą atliko įsivaizduojama *paklusniųjų* bendruomenė. Neretai paklusnumas – epizodinis reiškinyss žmonių gyvenime: kažkas paklūsta aplinkybėms, kažkas kitiems žmonėms. Paklusnumas kaip archetipas reiškiasi tais atvejais, kai paklusnumas tampa dominante, ar, naudojant Jungo terminiją, „instinktyvia linkme“. Puiki to iliustracija pateikta Trockio knygoje. Kai jaunas Levas Trockis (tada dar Bronšteinas), kritikuoja gimnazijos direktorių, jo pašnekovas – iš kaimo kilęs gimnazistas – atsako: „Bet juk jis mūsų viršininkas! Jei tau viršininkas įsakytų net ant galvos vaikščioti – tu privalai tai daryti, o ne jį kritikuoti!“²¹⁶

Įsivaizduojama Sovietų Sąjungos *paklusniųjų* bendruomenė buvo labai marga. Pirmiausia tam tikrą dalį sudarė tie, kurie pritarė socializmo idėjoms ir nuoširdžiai manė, kad Sovietų Sąjunga, nepaisant kartais pasitaikančių trūkumų ar nesklandumų – tobuliausia valstybė pasaulyje. Pamaloninti tariamai nemokamo išsilavinimo, medicininio aptarnavimo, simbolinių komunalinių paslaugų mokesčio, pritariantieji džiaugsmingai dalyvavo demonstracijose, stropiai dirbo šeštadienio talkose, entuziastingai balsavo susirinkimuose, smerkdami tikrus ir tariamus liaudies priešus.

²¹⁴ *Marsh aviatorov*. Muzika Julijaus Chaito, žodžiai Pavelo Germano.

²¹⁵ Aleksandr Zinovjev. *Ispoved otshchepenca*. Moskva: Vagrius, 2005, s. 257–258.

²¹⁶ Leo Trotsky. *My life*, p. 68.

Ir pagaliau buvo jokių dvasinių interesų neturintys, o įsakymus, nurodymus, instrukcijas vykdantys žmonės. Ryškiausias tokių žmonių pavyzdys – vadinamieji „praktiniai darbuotojai“ – kalėjimų, lagerių prižiūrėtojai. Jų dvasinis pasaulis nesidriekia toliau šeimos ir tarnybos. Paklusnumas garantavo jiems palyginti ramų, saugų gyvenimą, tam tikras materialines privilegijas, ir jie jomis naudojasi. Solženycino manymu, jie sudarė naują biologinę rūšį, savo psichinėmis savybėmis artimesnę orangutangams nei žmonėms: „Jie dar vadinosi rusais ir dar šiaip taip įstengė paprastesnes rusiškas frazes, pavyzdžiui, „galima įeiti?“, „galima kreiptis?“ Bet kai jie sėdėjo va šitaip, už ilgo stalo, atgręžę į mus savo vienodus, be jokios išraiškos, baltus nupenėtus žvilgančius snukius, – buvo aišku kaip dieną, kad jie visi išsigimę į atskirą biologinį tipą, kad paskutinis žodinis ryšys tarp mūsų beviltiškai nutrūkęs ir besieja mus vien kulka“²¹⁷.

Abejingieji

Komunistinei ideologijai abejingų žmonių, kurie labiau rūpinosi savo asmeniniais, o ne visuomeniniais interesais atžvilgiu sovietmečiu buvo taikoma smerkiančiai paniekinanti *miesščionio* sąvoka. Negalima sakyti, kad miesščionys neturėjo jokių aukštesnių siekių ar tikslų, tik jų siekiai ir tikslai retai peržengdavo komunalinių butų sienas. Susigrūdę ankštuose kambariukuose, nuolatinėse eilėse prie viryklių, vonių ar tualetų, jie leido laiką apkalbose, smulkiuose vaiduose, intrigose, tai ką rusai vadina *skloka*. Būtent tai suteikė jo gyvenimui prasmę ir kryptingumą. Kažkur vyko didžiosios socializmo statybos, industrializacija ir kolektyvizacija, kažkur žmonės sėdėjo kalėjimuose ar sodino į juos kitus, o jie gyveno savo mažuose, trapiuose pasauliuose su savo herojais, intrigomis, pergalėmis ir nesėkmėmis. Smulkūs buitiniai vaidai ir buvo socialistinio masės žmogaus filosofija, religija ir sportas²¹⁸.

Jei vaidai lėmė, formavo tarpasmeninius santykius, tai vidiniame prisitaikėlių pasaulyje vyravo baimė. Baimės jausmas buvo praktiškai nežinomas kovotojams ir tikrai tikintiems – netgi suimti ir kankinami,

²¹⁷ Aleksandr Solženycin. *Gulago archipelagas*. T. 3, p. 263.

²¹⁸ Šio tipo žmonių psichologija puikiai atspindėta Michailo Zoščenkos apsakymuose.

jie buvo įsitikinę, kad įvyko klaida, ir jie bus paleisti. Neypatingai bijojo ir paklusnieji – jie manė, kad savo paklusnumu jie užsitarnaus malonę ir išvengs susidorojimo. Dažniausiai taip ir būdavo. Ir tik abejingieji socializmo idealams miesčionys jautėsi visiškai bejėgiai jiems nesuprantamų ir nepavaldžių jėgų žaidime. Būtent jų gyvenime baimė vaidino lemiamą vaidmenį – baimė iracionali ir kone jutimiškai suvokiama, baimė ne kaip individualus jausmas, o kaip kažkas bendro visai visuomenei. Kaip rašo prisiminimuose Liliana Lungina, baimė – tai jausmas, su kuriu gyveno visi miestų gyventojai. Kaip vėliau paaiškėjo, kaimų – taip pat²¹⁹.

Priklausomai nuo to, kiek pavyksta kovotojams palenkti į savo pusę abejingųjų, neretai priklauso judėjimų likimas. Todėl Sovietų Sąjungoje buvo stengiamasi tikrai tikinčius paversti kovotojais, paklusniusius – tikrai tikinčiais, o abejinguosius – paklusniaisiais. Tam tarnavo galinga ir negailestinga valstybės mašina, milžiniškas propagandos aparatas, kryptinga ir tendencinga auklėjimo sistema.

Vadinamo naujo, komunistinio žmogaus formavimas buvo visų pirma naujos kolektyvinės sąmonės formavimas. Siekiant šio tikslo, buvo sukurtos naujos tipinės situacijos (revoliucinių švenčių šventimas, lenininės šeštadienio talkos, politinės valandėlės, „draugiški teismai“), etaloniniai tekstai (be marksizmo klasikų veikalų jiems priklausė komunistų partijos suvažiavimų medžiagos, Centro komiteto plenumų nutarimai, rekomendacijos, direktyvos), etaloninės asmenybės (Pavlas Korčiaginas, Pavlikas Morozovas, Aleksejus Stachanovas, ir, be abejo, Vladimiras Leninas ir ištikimas jo mokinys bei pasekėjas Josifas Stalinas), nauji simboliai (neišardomą darbininkų ir valstiečių sąjungą turėjęs simbolizuoti kūjis ir pjautuvas, pergalės prieš Vokietiją simbolis paminklas Volgograde „Motinai tėvynei“, Vokietijos, taip pat ir Europos išvadavimą nuo nacistų turėjęs simbolizuoti paminklas kariui-išvadautojui Treptovo parke Berlyne, ir panašiai.

Šalia auklėjimo, svarbų vaidmenį formuojant naujo tipo žmogų turėjo atlikti perauklėjimas. Šiame procese, svarbų vaidmenį, šalia propagandos, atliko priverstinis darbas lageriuose. Sovietų Sąjungoje egzistavusi lagerių sistema („Gulago archipelagas“) sprendė du pagrindinius uždavinius:

²¹⁹ Liliana Lungina. *Podstrochnik*. Moskva: Astrel; CORPUS, 2010, p. 100; 262.

ekonominę ir socialinę. Ekonominė lagerių sistemos nauda kažin ar kam kelia abejonių. Industrializacija įvykdyta didele dalimi nemokamo kalinių darbo dėka. Kitas, nemažiau svarbus uždavinys – naujo žmogaus auklėjimas. Atėjusiems į valdžią bolševikams buvo akivaizdu, kad caristinėje Rusijoje užaugę žmonės nelabai galės gyventi komunistinėje visuomenėje, todėl bent jau labiausiai netinkami bus sunaikinti. Didelė – jei ne didžioji gyventojų dalis priims komunistinius idealus džiaugsmingai ir įsijungs į naujos visuomenės kūrimą. Ką daryti su likusiais? Perauklėti. Būtent tai ir buvo siekiama pademonstruoti vadinamų didžiųjų socializmo statybų, tokių kaip Belomoro kanalo, pavyzdžiu. Į kanalo atidarymą buvo pasiūsta ne ekonomistų, o rašytojų – pagal populiarių to meto apibūdinimą, „sielos inžinierių“ brigada. Jie turėjo patvirtinti, kad tegul ir priverstinio darbo pagalba, bet perauklėti kalinius pavyko – jei ne visus, tai bent nemažą jų dalį. Tos brigados nariai – žinomiausi to meto sovietinės Rusijos rašytojai – kas ir kaip sugebėdami – tą faktą ir patvirtino, ar bent jau viešai jo nepaneigė.²²⁰

Žiauri, negailestinga, kryptingai vykdoma komunistinio auklėjimo ir perauklėjimo sistema davė savo vaisių. Prasidėjus karui su Vokietija, nemažai žmonių pasirodė tikrai tikintys – pasiruošę paaukoti ir paaukoję savo gyvenimus gindami pirmą pasaulyje socialistinę valstybę. Tačiau vyko ir priešingas procesas. Kovotojai ir tikrai tikintys tapdavo paklusniaisiais, o neretai net abejingai socializmo ir komunizmo idealams žmonėmis. Jei su Stalino vardu lūpose mirė šimtai, į nelaisvę pasidavinėjo – ypač pirmais karo mėnesiais – šimtai tūkstančių. Tai reiškia, kad pagrindinei Sovietų Sąjungos gyventojų daliai komunistiniai idealai buvo ir liko svetimi, ir kad, nepaisant bauginimų, grasinimų ir vilionių, didžiąją kolektyvinės sąmonės dalį sudarė instinktyvūs polinkiai – noras išlikti, o išlikus – jaustis ramiai, saugiai, ir, pagal galimybes, gyventi komfortabili.

²²⁰ *Belomorsko-Baltiiskij kanal imeni Stalina: istorija stroitelstva 1931–1934 g.g.* Moskva: Ogiz, 1934.

„Vaikai mes irgi baisiųjų Rusijos metų“: iliuzijų žlugimas

Pirmųjų sovietinė valstybės egzistavimo dešimtmečių ideologijos raida – tai laipsniškas perėjimas nuo tarptautinių, internacionalinių aspiracijų prie nacionalistinių. Kaip rašė Fridrichas Engelsas, „komunistinė revoliucija, dėl to, visai nebus tautiška, bet bus revoliucija, kuri tuo pačiu metu vyksta visose civilizuose valstybėse“²²¹. Tad nenuostabu, jog rusų bolševikai savo įvykdytą perversmą traktavo kaip pirmą pasaulinės revoliucijos etapą. Praėjus trims metams po valdžios užgrobimo Leninas sakė, jog „mūsų pergalė bus tvirta pergalė tik tada, kai mūsų idėjos laimės visame pasaulyje, nes mes savo darbą ir pradėjome vien tikėdamiesi pasaulinės revoliucijos“²²².

Rusijoje išplieskusio pilietinio karo kibirkštys pasiekė ir kitas šalis: 1919 metais buvusioje Austro-Vengrijos imperijos teritorijoje paskelbiama Vengrijos sovietų respublika, Vokietijos teritorijoje – Brėmeno ir Bavarijos sovietinės respublikos, Lietuvos ir Baltarusijos teritorijoje – Lietuvos-Baltarusijos sovietų socialistinė respublika. Tačiau tai buvo trumpalaikiai politiniai deriniai, netapę pirmąją jei ne per visą pasaulį, tai bent per Europą turėjusių persiristi revoliucijų banga. Tada prasidėjo kitas sovietinės valstybės raidos etapas – pirmos pasaulyje socialistinės valstybės virtimas nacionalistine. Lemiamą vaidmenį čia atliko Josifas Stalinas.

Neretai manoma, jog pagrindine, jei ne vienintele Stalino aistra buvo valdžios troškimas²²³. Faktiškai Stalino susidorojimas su buvusiais bendražygiais – tai ne tik ir ne tiek kova dėl valdžios, tai esminių ideologinių nuostatų kaita. Pagrindiniai perversmą įvykdžiusių bolševikų teoretikai – Levas Trockis, Levas Kamenevas, Grigorijus Zinovjevas,

²²¹ Fridrichas Engelsas. *Komunizmo principai*, p. 38–39.

²²² Vladimiras Leninas. Kalba iškilmingame Maskvos darbininkų, valstiečių ir raudonarmiečių deputatų tarybos, RKP(b) MK ir MMST plenumo posėdyje, skirtame 3-iesiems Spalio revoliucijos metinėms, 1920 m. lapkričio 6 d. *Pilnas raštų rinkinys*, t. 42. Vilnius: Mintis, 1988, p. 1.

²²³ Boris Bažanov. *Ja bil sekretariom Stalina*, p. 141.

Nikolajus Bucharinas – buvo nuoseklūs marksistai ir kliedėjo apie pasaulinę revoliuciją. Stalinas buvo pragmatikas. Jis gana greitai suprato, kad bolševikų pergalė – tai pirmiausia vienos politinės partijos pergalė prieš kitas, ir elgtis ši partija turi ne kaip priešakinis visos žmonijos būrys, o kaip eilinė siekianti įsitvirtinti valdžioje jėga: naikinti priešus, realizuoti politinius, ekonominius, socialinius tikslus. Juo labiau kad dėl tų tikslų kilnumo Stalinas, kaip ir daugumas bolševikų, neabejojo niekad: jų manymu, vietoj eksploatacija, vieno žmogaus išnaudojimo kitu paremtos vargšų ir turtingų visuomenės turėjo būti sukurta beklasė laisvų žmonių visuomenė, kurioje „žmogus žmogui – draugas, bičiulis, brolis“.

O kaip su pasauline revoliucija? Galbūt kada nors ateity. Ir vykti ši revoliucija turėtų ne eksportuojant revoliuciją, o – ir čia Stalinas buvo žymiai nuoseklesnis marksistas, nei Kamenevas, Leninas ar Trockis – o vidinių procesų rezultate, procesų, ne paskutinį vaidmenį kuriuose turėtų atlikti įkvepiantys pirmos socialistinės valstybės pasiekimai. Simptomatiškas šiuo požiūriu Stalino pokalbis su sūnum Vasilijum. Kai oficialios ideologijos vis dar neatmestos pasaulinės revoliucijos idėjų įtakoje esantis sūnus Vasilijus prabilo apie tai, kad užaugęs taps kariškiu, revoliucionieriumi ir surengs pasaulinę revoliuciją, Stalinas pasakė: „O tavęs to prašė? Pradžioje pas save reikia padaryti, kad būtų gerai. Ir jei kitiems patiks, ir jie paprašys“²²⁴.

Kai ilgainiui pasirodė, kad „kitiems“ Rusijoje vykstantys procesai nepatinka, ir jie kažin ar kada „paprašys“, nuo proletarinio ekumenizmo buvo pereita prie nacionalizmo. Esminis lūžis šioje srityje įvyko 1943–1944 metais, kai buvo paleistas Kominternas, oficialiu šalies himnu buvęs „Internacionalas“ pakeistas Sovietų Sąjungos himnu, grįžta prie carinės Rusijos karo uniformų, įvesti žymių Rusijos karvedžių – Aleksandro Nevskio, Michailo Kutuzovo, Aleksandro Suvorovo vardo ordinai. Stalino vadovaujama Sovietų Sąjunga neatsisakė ekspansijos, tačiau elgėsi ji jau ne kaip visos žmonijos avangardas, o kaip carinės, imperialistinės Rusijos užsienio politikos įpėdinė; tokia ji ir liko iki savo žlugimo.

²²⁴ Artem Sergeev, Elena Gkushik. *Kak zhil, rabotal i vospitival detei J. V. Stalin*, p. 150.

Lygiagrečiai su ideologijos transformacija vyko įsivaizduojamų bendruomenių transformacija. Pirmiausia kovotojai ir tikrai tikintys transformavosi į nomenklatūrą²²⁵. Teoriškai nomenklatūra buvo formuojamas iš geriausių organizacinių sugebėjimų turinčių įvairių sričių specialistų, praktiškai – pagal principą „savas-svetimas“. Tai reiškė, kad žmogus, norintis užimti kažkokį postą partinėje biurokratinėje sistemoje, pirmiausiai turi būti „savas“, tai yra elgtis, mąstyti ir jausti kaip priimta toje aplinkoje; pavyzdžiai, jei kokioje nors respublikoje vadovai mėgsta medžioklę, suomiškas pirtis ir orgijas – turi taip pat tai mėgti, ir ne apsimestinai, o nuoširdžiai, kitaip nebūsi savas ir geriausiu atveju būsi toleruojamas, ir pirmai progai pasitaikius, nuleistas į žemesnį rangą, ar išmestas iš sistemos visai. Kitą sąlyga – būti ne tik „savu“, bet ir priklausyti vienam iš toje partinėje terpėje egzistuojančių klanų; kadangi postų visada buvo mažiau, negu norinčių juos užimti, sėkmės galėjo tikėtis tik tas, ką palaikė tam tikra grupė žmonių, ar klanas. Pavyzdžiui, Michailo Gorbačiovo sėkmę didele dalimi lėmė tai, kad jis laiku prisijungė prie vyraujančio Brežnevo – Andropovo, o ne mažumoje buvusio Kosygino klanu²²⁶.

Kovotojams transformuojantis į nomenklatūrą, asketizmą pradėjo keisti hedonizmas. Bene geriausiai tai atsispindi Gorbačiovo knygoje pateikiamame anekdote apie Brežnevą. Kalbama, jog aplankyti Brežnevo atvyko mama. Brežnevas su pasididžiavimu aprodė jai savo prabangų butą, vilą, garažą su daugeliu užsienietiškų jam padovanotų mašinų, žmonos papuošalus ir brangenybes. Motina, visa tai apžiūrėjusi, paklausė: „Sakyk, sūnau, o kur dėsi visą tą turtą, jeigu į valdžią vėl ateis komunistai?“²²⁷.

Panaši transformacija ištiko ir idėjiškumą. Ideologija vis labiau tolo nuo realių problemų sprendimo ir virto „stiklo karoliukų žaidi-

²²⁵ Michail Voslenskij. *Nomenklatura. Gospodstvujuščij klas Sovetskogo Sojuza*. Moskva: Sovetskaja Rossija, 1991.

²²⁶ Kaip tik pradėjusį Politiniame biure dirbti Gorbačiovą mokė Andropovas, „palaikyk Generalinį sekretorių. O tai žiūriu: tave šiltai šypsodamas sveikina Kosyginas“ (žr. Gorbačiovas, M. *Vienui vienas*, p. 217).

²²⁷ Ten pat, p. 230.

mu“. Pagrindinis dėmesys buvo skiriamas ne neatitikimo tarp teorijos ir praktikos, tarp įsivaizduojamo ir realaus pasaulio aiškinimui, o įsivaizduojamo pasaulio tobulinimui. Pavyzdžiui, viena iš pagrindinių paskutiniaisi Sovietų Sąjungos egzistavimo dešimtmečiais svarstomų problemų buvo tokia: ar socializmas Rusijoje ir vadinamos socialistinės stovyklos šalyse nugalėjo tik galutinai, ar galutinai ir negrižtamai. Viena vertus, apie galutinę socializmo pergalę buvo paskelbta dar 1937 metais, kai eksploatatorių klasė buvo sunaikinta fiziškai; apie tai gi, kad pagyvenę socializmo rojuje žmonės norėtų sugrįžti į kapitalizmo pragarą, negalėjo būti nė kalbos. Antra vertus, kol „taikios“ socialistinės valstybės gyveno kapitalistinių apsuptyje, egzistavo – bent jau teoriškai – galimybė, jog kapitalistinės valstybės pabandys jas nukariauti ir jėga restauruoti viso pasaulio darbo žmonių neapkenčiamą kapitalistinę santvarką, todėl socializmas nugalėjo galutinai, bet ne negrižtamai. Svarstant šią problemą buvo parašyta šimtai straipsnių ir dešimtys knygų.²²⁸ Ir kai tik diskusijos šia tema praktiškai baigėsi, kai buvo įrodyta, kad socializmas nugalėjo ne tik galutinai, bet ir negrižtamai, jis žlugo.

Tikrai tikinčiųjų psichologija beveik nesikeitė – paprasčiausiai jų skaičius visuomenėje nuolatos mažėjo. Didėjant atotrūkiui tarp įsivaizduojamo ir realaus pasaulio, tikėti į šviesią visos žmonijos ateitį darėsi vis sunkiau. Kaip rašė pirmas Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas, „Viskas galėjo susiklostyti kitaip, jei žmonės nebūtų praradę tikėjimo skelbiamais šūkiais ir raginimais“²²⁹.

Paklusniųjų psichologija keitėsi – jie tapo inertiški. Žmonės ėjo į demonstracijas, dalyvavo šeštadienio talkose, bet greičiau iš inercijos, „dėl šventos ramybės“, nei iš įsitikinimų. Keitėsi ir požiūris į darbą. „Jie apsimeta, kad moka atlyginimus, mes – kad dirbame“. Dalis pradėjo gerti. Dalis bandė susikurti „komunizmą atskirai paimtiems žmonėms“. Sustiprėjo kombinavimas, vagystės.

Keitėsi ir miesčionių psichologiją. Pirmiausia jų gyvenime susilpnėjo, beveik dingo baimė. Jei valdant Stalinui žmogų galima buvo suimti ką

²²⁸ Žr. pvz., Semion Levitin. *Polnaja i okončatel'naja pobeda socializma v SSSR – triumf marksizma-leninizma*. Moskva: Sovetskaja Rossija, 1960.

²²⁹ Borisas Jelcinas. *Išpažintis pasiūlyta tema*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 121.

nori ir už ką nori, tai dabar reikėjo daugiau ar mažiau rimtų argumentų. Bijojo – tiksliau, galėjo bijoti disidentai, bet ir jie nebijojo – nes disidentais tapdavo būtent nebijantys persekiojimų žmonės. Susilpnėjus baimei, miesčionys išėjo iš pagrindžio ir pareiškė teises į gerą gyvenimą.

Antra vertus, vis didesnei visuomenės daliai aiškėjo, jog materialinėje plotmėje socializmo trūkumai viršijo jo privalumus. Žmonės gyveno nuolatinio deficito sąlygomis; trūko elementariausių buities dalykų, ir pastangos, eikvojamos kažko gavimui, viršijo to gavimo rezultate patirta džiaugsmą; be to, materialinio gyvenimo gerinimas turėjo aiškias ribas; netgi turtingiausi to laikotarpio žmonės gerai suvokė, kad, nepaisant visų savo pastangų, jie niekad negyvens taip kaip Vakarų turtuoliai: neturės savo jachtų, vilų, ir niekada per visą savo gyvenimą nepernakvos penkių žvaigždučių viešbutyje. Ypač padėtį paaštrino prasidėjusi gerontokratija, net oficialios propagandos vėliau pavadinta sąstingio metais. Mintis, kad teks visą gyvenimą nugyventi nuolatinio deficito sąlygomis trečiaeilėje senių valdomoje valstybėje daugeliui kėlė neviltį.

Archetipų kaita

Didžiausias totalitarinių ideologijų trūkumas ir privalumas – prievarta. Prievarta įrašyta marksizmo vėliavoje. Prievartos dėka bolševikai laimėjo pilietinį karą ir išsilaikė daugiau kaip 70 metų valdžioje. Bet prievarta turi savo ribas. Jos pagalba galima ilgiau ar trumpiau išsilaikyti valdžioje, bet neįmanoma įdiegti ideologijos. Tam, kad ideologija taptų veiksminga, kad visuomenės gyvenimas nevyktų tarsi dviejose nepersikertančiose plokštumose, ideologija turi atitikti bent elementariausius sveiko proto reikalavimus, bent retkarčiais išsiveržti iš vaizduotės pasaulio ir pažiūrėti, kas dedasi realybėje. Būtent to ir trūko marksistinei, ar, siauresne prasme, sovietinei ideologijai. Susidurdamas su realybe, marksistinis mokymas nuolat patirdavo smūgius, kurie pagaliau jį ir pribaižė.

Pirmiausia išnyko pagrindinė revoliucionierių romantikų veiklą įkvėpęs ir skatinęs archetipas – *užuojauta* pažemintiems ir varge gyvenantiems. Sugriovus kapitalistinę ekonominę sistemą, dingo išnaujojimas, o kartu su juo ir visos jo nešamos nelaimės. Iš pradžių dar buvo

bandoma užjausti vargšus kapitalistinių šalių gyventojus, bet, pastarųjų gyvenimo lygiui nuolatos kylant, o Sovietų Sąjungos piliečių – smunkant, ši užuojautos rūšis taip pat nunyko. Užjausti nebuvo ką ir nebuvo dėl ko; sovietiniams žmonėms beliko džiaugtis ir didžiuotis gyvenimu socialistiniame rojuje.

Naujo pobūdžio visuomenėje gerokai susilpnėjo, o vėliau ir visai išnyko *laisvės* archetipas. Panaikinus privačią nuosavybę, eksploatacija išnyko, ir tie, kam tai buvo svarbu, galėjo jaustis laisvais. Tačiau daugumai gyventojų svarbiausia buvo asmeninė laisvė ir galimybė savo nuožiūra tvarkyti jei ne gyvenimą, tai bent jau ūkį, todėl jauną Sovietų Sąjungą nuolatos drebino sukilimai, žinomiausi kurių – Kronštato jūreivių bei Tambovo valstiečių.

Kaip nuolaida masiniam nepasitenkinimui buvo pereita prie *Naujos ekonominės politikos* ir bent iš dalies grįžta prie kai kurių buržuazinių laisvių, pirmiausiai – ekonomikos srityje. Prasidėjus industrializacijai, šie nesėję suvešėti laisvės daigai buvo užgniaužti. Įsivyravo teroras. Už abstrakčią, daugumai nesuprantamą laisvę nuo eksploatacijos buvo užmokėta asmeninė piliečių nelaisvė ir sunkiomis gyvenimo sąlygomis. Todėl kai devyniasdešimtųjų – praeito šimtmečio metų pradžioje – atsirado reali galimybė rinktis: ar toliau gyventi be eksploatacijos, bet vargingai, ar sugrįžti prie eksploatacija paremtos, bet geresnės gyvenimo sąlygas ir pilietinės laisvės užtikrinančios kapitalistinės sistemos – praktiškai visos buvę komunistinės Europos šalys pasirinko antrą variantą.

Išnyko ir kitas pamatinis komunistinio mito elementas – *lygybė*. Siekiant, kad komunistai nepasinaudotų valdžios teikiamomis galimybėmis praturtėti, 1921 m. tuometinės bolševikų partijos Centro komitetas priėmė nutarimą, jog komunisto, kur jis bedirbtų ir kokias pareigas beužimtų, atlyginimas neturi ženkliai viršyti vidutinio jo darbovietėje egzistuojančio darbininko atlyginimo. Tačiau palaiapsniui šio principo buvo atsisakyta, skirtumai tarp valdžios ir eilinių piliečių nuolatos didėjo, vietoj „eksploatatorių“ ir „proletariato“ susiformavo naujos socialinės grupės – partinės viršūnės ir liaudies. Siekė panaikinti skirtumus tarp turtingų ir vargšų, komunistai tapo nauja privilegijuota kasta. Naudojant populiarų to meto posakį, buvo sukurtas „komunizmas atskirai paimtiems žmonėms“.

Greitai žlugo ir mokymas apie visų šalių proletarų vienybę. Šio mokymo paveikti, sovietų kariai – bent jau pirmosiomis karo su fašistine Vokietija savaitėmis – manė, jog eiliniai vokiečių kareiviai – darbininkai ir valstiečiai – kariauja prieš savo klasinius brolius todėl, kad yra suklaidinti, arba buržuazijos interesams atstovaujančių karininkų verčiami, ir užteks jiems paaiškinti, kokios didelės apgaulės ar nesusipratimo aukomis jie tapo, kad iš priešų jie taptų draugais ir nukreiptų ginklus prieš savo tikrąjį priešą – tarptautinę buržuaziją. Be abejo, karo patyrimas visiškai šio mito nesužlugdė, bet gerokai susilpnino jo poveikį²³⁰. Pasirodė, jog sava buržuazija daugumai Vakarų gyventojų mielesnė nei svetimas proletariatas.

Kovotojai už komunizmo idealus ir tikintys jo sukūrimu praktiškai išnyko. Jų vietą užėmė miesčionys – ramaus, sotaus vakarietiško gyvenimo siekiantys žmonės. Įsivaizduojamą komunistinį pasaulį išstūmė įsivaizduojamas kapitalistinis pasaulis. Pakito archetipiniai vaizdiniai: vietoj laisvės, lygybės, brolybės – komfortabilus gyvenimas. Komfortabilaus gyvenimo srityje su kapitalizmu buvo varžytis sunku.

Įtampų kaita

Kaip jau minėjome, rusų bolševizmo teoretikai įvykdytą perversmą traktavo kaip pirmą pasaulinės revoliucijos etapą. Iš Rusijos revoliucija turėtų persimesti į kitas šalis, tai yra vykti permanentiškai iki galutinės pergalės visame pasaulyje. Pagal populiarų to meto šūkį, „mes visų buržujų bėdai pasaulinį gaisrą įpūsim“.

Nepavykus įpūsti pasaulinio gaisro, pradėta laukti kapitalistinių valstybių užpuolimo. Pirmoji pasaulyje socialistinė valstybė stūksojo apsuptyje, ir gyvenimas joje vyko pagal karo meto taisykles. „Apsiaustos tvirtovės“ įvaizdis – vienas iš populiariausių pirmais sovietų valstybės egzistavimo metais ir net dešimtmečiais. Karo nuotaikos ir net terminija persmelkė ir taikų darbą. Žmonės ne dirbo, o „kovojo už derlių“, kariavo

²³⁰ Žr. apie tai: Ilja Erenburg. *Liudi, godi, žizn*. Moskva: Sovetskij pisatel, 1990, p. 239.

„duonos atsargų ruošimo fronte“²³¹. Šios įtampos viršūnė – karas su fašistine Vokietija. Vokietija buvo traktuojama kaip tarptautinio imperializmo avangardas. Priešstatos tęsinys – šaltasis karas. Naujas etapas santykių su kapitalistinėmis valstybėmis prasidėjo po Sovietų Sąjungos XX suvažiavimo, kuriame buvo paskelbta *taikaus sambūvio politiką*.²³² Pagrindinė santykio su Vakarais forma turėjo tapti lenktyniavimas. Jis vyko ir ginkluotės srityje, bet daugiau dėl prestižo; širdies gilumoje visi jautė, kad karo nebus, nes nebus laimėjusių.

Kita visaapimanti ir grėsminga – įtampa tarp naujos visuomenės, naujų reformų, naujų pažiūrų šalininkų ir priešininkų. Tam, kad ši įtampa neužgestų, ji turėjo būti nuolatos palaikoma, kurstoma. Kaip rašo žinomi komunistų partijos istorijos tyrinėtojai, „šalies vadovybei vis labiau reikėjo išorinių ir vidinių priešų. Priminimas apie karo grėsmę daugelį metų padėjo sumažinti nemažos gyventojų dalies nepasitenkinimą savo padėtimi. Kartu buvo sustiprinta „vidinių priešų“ – sąmokslininkų, buožių, šnipų ir teroristų – paieškos politika. Greitai beveik kiekviena avarija, gaisras, technogeninė katastrofa buvo aiškinama „neatskleistų priešų“ veikla“²³³. Ypatingas vaidmuo šiame procese teko Stalinui. Socializmo kūrimo jis neįsivaizdavo be nuolatinio priešų radimo ir naikinimo. Kaip likus kelelui mėnesiui iki mirties jis sakė bendražygiams, „jūs esate nelyginant akli kačiukai. Kai manęs nebus, ši šalis žus, nes jūs nesugebate atpažinti savo priešų“²³⁴. Šie žodžiai pasirodė pranašiški. Po Stalino mirties socialistinis lageris pradėjo silpnėti, aižėti, kol nesužlugo visai.

Nepaisant niūrių prognozių, socializmas po Stalino mirties praegzistavo dar beveik keturiasdešimt metų. Daugiausia tai įvyko todėl, kad visuomenėje susiformavo naujas kūrybinės energijos šaltinis – įtampa tarp realaus ir įsivaizduojamo *romantikų* pasaulio. Sąlyginai galima išskirti dvi sovietinio romantizmo kryptis – patriotinį ir lyrinį. Patriotinių romanti-

²³¹ Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. *Podlinnaja istorija RSDRP-RKPb-VKPb*, p. 427.

²³² Žr. Jurii Krasin. *Mirnoe sosushchestvovanie kak forma klassovoi borbi*. Moskva: Politizdat, 1967.

²³³ Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. *Podlinnaja istorija RSDRP-RKPb-VKPb*, p. 411.

²³⁴ Simonas Montefiore. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*, p. 727–728.

kų bendruomenei priklausė žmonės, savanoriškai paliekantys gimtąsias vietas ir vykstantys dirbti į mažai apgyvendintas ar visai neapgyvendintas teritorijas. Jų pastangomis buvo bandoma dirbamomis žemėmis paversiti Kazachstano plėšinius, pastatyta daug hidroelektrinių Sibire, tiešta Baikalo-Amūro geležinkelio magistralė (BAM'as). Romantikų judėjimas nebuvo tik valdžios inspiruota akcija. Kaip prisimena viena iš tų įvykių dalyvių, „visa klasė norėjom į plėšinius, niekinom nenorinčius“²³⁵. Tačiau neparemtos – kaip pirmame socializmo statybos etape – nemokamu kalinių darbu, šios pastangos nepadarė esminio proveržio šalies ekonominės galios augime.

Patriotinis romantizmas – paskutinė idealizmo ir marksizmo sąjungos fazė. Šio judėjimo apogėjus – 1970-ieji²³⁶. Po to patriotinių romantikų entuziazmas išsikvėpė, jų skaičius nuolatos mažėjo, o jei kas ir vykdavo į Sibire vykstančias statybas, tai daugiau dėl pinigų ar kitų lengvatų. Vietoj romantiškų „į melynąją taigą“ kviečiančių dainų atsirado čiastuškos tipo: *jei į BAM-ą atvažiuosi, tau ant bėgių atsidiuosiu*²³⁷.

Kitas romantikų sparną sudarė lyriniai romantikai. Skiriamieji jų įsivaizduojamo pasaulio ženklai – laužas, palapinė, gitara. Vėlyvučiu sovietmečiu lyriniai romantikai buvo pagrindinė idealizmo raiškos forma. Tačiau ji buvo neilgaamžė. Dalis romantikų – daugiausiai žydai – emigravo, dalis – kaip Jurijus Vizbaras ar Vladimiras Vysockis – mirė, dalis paseno, užsiaugino pilvukus ir paskendo buityje, o nauji neatsirado – neatsirado todėl, kad įsivaizduojamas jų pasaulis subliuško. Pailiustruosime tai burės archetipo, tiksliau, simbolio pavyzdžiu.

Burė – gyvasis simbolis, persmelkęs didžiąją XIX ir XX amžiaus Rusijos istorijos dalį. Pradžią jam davė Michailo Lermontovo to paties pavadinimo eilėraštis. Kadangi burė „neieško laimės“, o „ji maištinga ieško audros, tarsi audroje būtų ramybė“²³⁸, ji tapo maištingumo, nepasitenkinimo ramia, jaukia kasdienybe simboliu. Viena iš maištingumo

²³⁵ Svetlana Aleksijevič. *Laikas iš antrų rankų*. Vilnius: Kitos knygos, 2016, p. 8.

²³⁶ Sibiro šiaurėje esančiame Jamale pastytas paminklas „70-ųjų romantikams“.

²³⁷ Originale – „Priežai ko mne na BAM, ja tebe na relsach dam“.

²³⁸ Michailas Lermontovas. Parus. *Sobranie sochinenii*, tom 1. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1970, s. 449.

formų – revoliucinė kova, todėl žinomas sovietų rašytojas Valentinas Katajevas 1905–1907 rusų revoliuciniams įvykiams Odesoje skirtą romaną pavadino pirma Lermontovo eilėraščio eilute: „Baltuoja burė tolumoj“²³⁹.

Maksimas Gorkis, neretai vadinamas „revoliucijos audros paukščiu“, savo *Dainą apie Audros paukštį* baigia palinkėjimu „lai smarkesnė kyla audra!“²⁴⁰. Audrai atgriaudėjus – po Spalio perversmo – burės simbolika keičiasi. Revoliucinė kova baigta, prasideda kasdienis, įtemptas, alinantis darbas socializmo statybose, kaip tai puikiai pavaizduota romane „Kaip grūdinosi plienas“. Kaip šių herojiškų, bet dažniausiai bevaisių ir beprasmių pastangų kompensacija kolektyvinėje pasąmonėje formuojasi tyros, romantiškos, meilės poreikis.

Būtent tam ir atliepia Aleksandro Grino romanas „Raudonos burės“²⁴¹. Čia „burė“ – romantiškos meilės, kviečiančios pabėgti į tolimus nežinomus kraštus, simbolis. 1937 m. pasirodo ilgą laiką neoficialiu sovietinio jaunimo himnu buvęs eilėraštis „Brigantina“²⁴². Karo išvakarėse, lageriais ir socializmo statybomis apraizgytoje šalyje pasigirsta žinia, jog „tolimoje flibustjerų jūroj brigantina iškelia bures“. Jos įgula – ne Nikolajaus Ostrovskio romano herojai, o „įnirtingi, nepaklusnūs, paniekinę skatikinį jaukumą“ žmonės. Dar po trisdešimties metų burės simbolis atgyja lyrinių romantikų dainose. Štai tik vienas pavyzdys.

Aplinkui – pirmykštė taiga;
Tik spiečiai uodų debesuos.
Bet mums palapinė miela –
Nes ji – brigantinos sesuo²⁴³.

Praeina dar dešimt metų, ir pasirodo Vladimiro Visockio taip pat vėliau daina virtęs eilėraštis „Burė“. Pagrindinė jo mintis – tai, kad

²³⁹ Valentinas Katajevas. *Baltuoja burė tolumoj*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1977.

²⁴⁰ Maksimas Gorkis. *Daina apie Audros paukštį. Apsakymai, Dramos*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 237.

²⁴¹ Aleksandras Grinas. *Raudonos burės*. Vilnius: VŠĮ Gelmės, 2015.

²⁴² *Brigantina*. Žodžiai Pavelo Kogano.

²⁴³ *Daina Palatachnij gorod*. Žodžiai Michailo Tanichio, muzika Oskaro Felcmanno.

būrė – svajonių, vilties, romantikos simbolis – suplėšoma. Tai eilėraštis be siužeto, be herojaus, tarp savęs mažai susietų žodžių ir sakinių rinkinys. Bet emocinis jos poveikis tam tikrai auditorijai labai stiprus. Laisvam vertime jos pradžia skamba taip:

Delfino pilvas laivo prarėžtas sraigtu.

Šūvis į nugarą – arba tave, arba tu.

Ugnis, baterija! Baigės, deja, sviediniai.

Greičio kainą staigiam viraže sužinai...

Bet būrę, suplėšė būrę!

Turim. Turim. Turim.²⁴⁴

Vėlyvojo socializmo metais tai buvo jei ne populiariausia, tai viena iš populiariausių rusų studentų dainų. Ir pagaliau ateina suvokimas, jog gyvenimas nugyventas tuščiai, kad visi tapo kvailo, žiauraus eksperimento aukomis, ir savęs skandinimas alkoholyje – ne silpnybė, o geriausia ir kone vienintelė išeitis. Aleksandras Blokas po bolševikų perversmo per įsiliepsnojusį pilietinį karą parašė eilėraštį „Vaikai mes Rusijos baisiųjų metų...“²⁴⁵. Vladimiras Vysockis po daugiau kaip šešiasdešimties nevykusių socializmo statybos metų pakartojo tą patį: „Vaikai mes irgi Rusijos baisiųjų metų... alkoholizme skandinam save.“²⁴⁶

Išnykus romantikams, išnyko paskutinis įtampas tarp realaus ir įsivaizduojamo pasaulių šaltinis. Paskutinis valdžios inicijuotas bandymas šioje srityje – vadinamoji komunizmo statytojų programa, deklaruojanti, kad komunizmas bus sukurtas per artimiausius 20 metų; kai tapo aišku, kad jis nebus sukurtas ne tik per dvidešimt, bet ir net per du šimtus metų, o išsivysčiusių kapitalistinių šalių nepavyks pralenkti niekada, kad teks gyventi ir mirti amžinuose nepritekliuose, sergančių, visiškai ryši su realybę praradusių senių valdomiems – kūrybinė visuomenės energija išseko; kovoti nebuvo už ką ir dėl ko; kaip rašė Michailas Gorbačiovas,

²⁴⁴ Vladimir Vysocky. *Sobranie sochinenij*, t. 1, s. 160–161.

²⁴⁵ Aleksand Blok. *Mi deti strashnich let Rossii. Sobranie sochinenij*, t. 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo khudozhestvennoj literaturi, 1960, s. 278.

²⁴⁶ Vladimir Vysocky. *Sobranie sochinenij*, t. 3, s. 241.

„mes beveik fiziškai jautėme, kaip senka visuomenės energija“²⁴⁷. Pertvarka ir buvo bandymas surasti naujus visuomenės energijos šaltinius, suformuoti naujas įtampas, naujas įsivaizduojamas ir įsivaizduojančias bendruomenes, naujus idealus ir tikslus. Kuo tai baigėsi – gerai žinoma.

Taip viena iš pagrindinių socializmo žlugimo priežasčių – tai, kad išseko kūrybinė visuomenės energija; energija išseko todėl, kad dingo ją gaminusios įtampos; įtampos dingo todėl, kad išnyko jas palaikę įsivaizduojančios bendruomenės; įsivaizduojančios bendruomenės išnyko todėl, kad išnyko jas sukūrę ir vieniję archetipai: archetipai – ne tik žmogaus, bet ir gamtos kūriniai, ir jų atsiradimą ar išnykimą žmogus reguliuoti bejėgis.

Nykstant socialistiniams archetipams, simboliams ir jų vienytoms bendruomenėms, pradėjo formuotis nauja kovotojų karta – disidentai. Dažniausiai tai buvo vakarietiško mąstymo žmonės, kurie lėtai, bet nuosekliai griovė socialistinę sistemą iš vidaus, sėjo abejones socializmo tikslų kilnumu ir jų įgyvendinimo realumu. Jei disidentais būdavo eiliniai piliečiai – juos galima būdavo pasodinti į kalėjimą, psichiatrinę ligoninę ar išsiųsti į provinciją. Bet jei žinomi menininkai ar mokslininkai – kaip Aleksandras Solženycinas ar Andrejus Sacharovas – susidoroti buvo sunkiau. Pats faktas, jog disidentai – ne, kaip neretai buvo bandoma vaizduoti oficialioje propagandoje – Vakarams pasidavę menkystos, o iškilūs, aukštomis moralinėmis savybėmis pasižymintys žmonės, vertė Sovietų Sąjungos gyventojus suklusti, įdėmiau įsižiūrėti į jų darbus ir įsiklausyti žodžius.

Jei disidentinis judėjimas daugiausia plito tarp inteligentų, pagrindinė darbininkų nepasitenkinimo socialistine santvarka priežastimi buvo neatitikimas tarp teorijos ir praktikos. Teoriškai „pirmoji pasaulyje darbininkų ir valstiečių valstybė“ turėjo įrodyti savo pranašumą prieš „pūvantį ir irstantį kapitalizmą“ visose, įskaitant ekonominę, gyvenimo srityse. „Pavyti ir pralenkti labiausiai išsivysčiusias Vakarų šalis“ – vienas iš pagrindinių 1930-ųjų metų šūkis. Karas šį procesą sustabdė, bet vėl jis buvo atgaivintas 1961 m., kai XXII suvažiavime buvo iškilmingai pareikšta, jog „mūsų karta gyvens prie komunizmo“. Praėjus mažiau nei

²⁴⁷ Michailas Gorbačiovas. *Vienui vienas*, p. 177.

dviem dešimtmečiams praktiškai visiems tapo aišku, kad ne tik ši, bet ir artimiausios kitos kartos prie komunizmo tikrai negyvens, ir kad atotrūkis tarp Sovietų Sąjungos ir išsivysčiusių Vakarų valstybių, bent jau ekonomikos srityje, tik didės, daugelio kantrybė baigėsi. Pirmieji sukilo Gdanskio darbininkai. Reikšminga tai, kad pradžioje jie kėlė grynai ekonominius reikalavimus, kurių esmę vienu sakiniu galima išreikšti taip: norime padoraus gyvenimo; kadangi socializmas to užtikrinti negali, grįžkime prie kapitalizmo. 1989-ųjų protestai tapo masiniais. Sodinti į kalėjimus, tremti į Sibirą ar traiškyti tankais jau reikėjo ne pavienius disidentus ar jų grupeles, o ištisas tautas. Pagrindinis istorinis tuometinio Sovietų Sąjungos vadovo Michailo Gorbačiovo nuopelnas – tai, kad jis nesiryžo to padaryti.

Oranžinėmis revoliucijomis pasibaigusios nuolaidos buvo įmanomos dar ir todėl, kad pačioje komunistų partijoje buvo nemažai permainų troškusių žmonių. Aukščiausiam valdžios organe – Sovietų Sąjungos komunistų partijos Politiniame biure – tai buvo Aleksandras Jakovlevas, Borisas Jelcinas, Jegoras Ligačiovas. Nepaisant patyrimo, pažiūrų ir temperamentų skirtumo, visus juos vienijo supratimas, jog, „viskas supuvo nuo viršaus iki apačios“²⁴⁸, ir noras sukurti „socializmą su žmogišku veidu“. Tačiau kaip turėtų atrodyti tas veidas, ir kaip jį sukurti, nuomonės skyrėsi. Jei Ligačiovas ir jam prijauciantys norėjo patobulinti esamą socializmą, išlaikyti ideologiją ir jokių būdu neatsisakyti socialistinės sistemos, tai Jelcinas, kaip parodė tolesni įvykiai, buvo pasiruošęs paaukoti ir partiją, ir socializmą, ir pačią Sovietų Sąjungą. Praėjęs kopimo partinės karjeros laiptais pažeminimus ir vargus²⁴⁹, įsitikinęs partinės sistemos neveiksmingumu, Jelcinas griovė seną partinę biurokratinę sistemą su daugeliui net jo buvusių sąjungininkų nesuprantamu įniršiu ir nuožmumu²⁵⁰.

²⁴⁸ Michailas Gorbačiovas. *Vienui vienas*, p. 234.

²⁴⁹ „Negalima, neįmanoma patekti šį šią vietą, o juo labiau – į Centro Komitetą, ir toliau likti padoriu, drąsiu, laisvai mąstančiu žmogumi. Norint padaryti karjerą – tai visuotinė liaudies nuomonė – reikia lankstyti, taikytis, būti dogmatiku, daryti vieną, o galvoti kitą.“ Borisas Jelcinas. *Išpažintis pasiūlyta tema*, p. 113.

²⁵⁰ Gorbačiovo manymu, pagrindinis Jelcino mentaliteto bruožas – poreikis griauti: „griaudamas jis patiria orgazmą“ (Hard talk: BBC, 2014 11 09–10 d.). Prieiga per internetą: <https://www.bbc.co.uk/programmes/p02bgp7h> [Žiūrėta 2016 10 18].

1990 m., jau būdamas Aukščiausios tarybos prezidiumo pirmininku, jis ištarė savo garsiąją frazę: „imkit suvereniteto tiek, kiek sugebėsite praryti.“²⁵¹ Nors šie žodžiai buvo skirti Totorijos ir Baškirijos gyventojams, jais pasinaudojo buvusio sovietinio lagerio valstybės. Būtent Jelcino komanda – pirmiausiai premjeru tapęs Jegoras Gaidaras – sugriovė socializmui būdingą planinę ekonomiką ir perėjo prie laisvos rinkos. Rezultatai ne visai atitiko reformatorių lūkesčius. Vietoj socializmo žmogišku veidu buvo sukurtas kapitalizmas žvėriškiausiu savo pavidalu.

Taip kita mentalitetų srityje glūdinti socializmo žlugimo priežastis – tai, kad prieš jį susivienijo *idealistai ir materialistai*, permainų trokštantys reformatoriai partijos viduje, į vakarietiškas vertybes orientuoti disidentai ir vakarietiškos gerovės trokštančios masės.

²⁵¹ Prieiga per internetą: www.yeltsin.ru/event/boris-elcin-berite-stolko-suveriniteta-skolko-smozhete-proglotit [Žiūrėta 2021 04 26].

„Mes tokie kaip jūs, tik atvirkščiai“: psichologinės putinizmo ištakos

Šiame skyriuje nagrinėjama problematika būtų neišbaigta, jei bent fragmentiškai nepaliesime tolesnės Sovietų Sąjungos raidos ypatybių. Praktiškai visos Vidurio ir Rytų Europos Rusijos įtaką patyrusios valstybės pasirinko vakarietišką vystymosi kelią ir daugiau ar mažiau sėkmingai juo eina. Kitaip yra su Rusija. Dažniausiai poreforminis Rusijos istorijos etapas suvokiamas kaip tam tikras grįžimas atgal į totalitarizmą. Faktiškai viskas žymiai sudėtingiau. Kaip socializmas nebuvo tik kruvina sužvėrėjusių bolševikų puota, taip ir putinizmas nėra tik vingis ar žingsnis atgal Rusijos kelyje.

Ekonominės, politinės demokratinio Rusijos raidos scenarijaus žlugimo priežastys išnagrinėtos daugelyje darbų²⁵². Maždaug po penkių reformos metų tapo aišku, kad nei pagal pragyvenimo lygį, nei pagal demokratinę institucijų svarbą Rusija nepavys Vakarų dar labai ilgai, o gal ir niekada. Ir tada kolektyvinėje rusų pašamonėje pradėjo formotis nauja psichologinė nuostata, kurios esmę trumpai galima apibūdinti taip: „Mes negalime būti normalia Vakarų valstybe? O mes to ir nenorime. Nes mes kitokie“. Bene geriausiai šią nuostatą dar XX a. pradžioje suformulavo poetas ir filosofas Dimitrijus Merežkovskis. Lygindamas rusų ir vakariečių mentalitetus, jis rašė:

„Mes su jumis panašūs kaip dešinė ranka panaši į kairę... Mes tokie kaip jūs, tik atvirkščiai... Kaip pasakytų Kantas, mūsų siela yra transcendentiniame pasaulyje, jūsų – fenomenų. Nietzsche būtų pasakęs, kad jus valdo apoloniškasis pradas, o mus – dioniziškasis; jūsų genialumas – nuosaikume, mūsų – impulsyvume. Jūs gerai orientuojatės laike; jei jūs susiduriate su siena, jūs sustojate, ar ją apeinate; mes daužomės į ją savo kaktomis. Mums nelengva pajudėti, bet jei jau tai padarėme, negalime sustoti. Mes nevaikštome, mes bėgame. Mes nebėgame, mes skrendame.

²⁵² Žr., pvz., Goldman, M. *The privatization of Russia: Russian reform goes away*. London: Routledge, 2003.

Jei mes neskrendame, mes krentame. Jūs pripažįstate aukso vidurį, mes – kraštutinumus. Jūs pripažįstate teisę; mums įstatymai neegzistuoja...”²⁵³

Po Spalio perversmo Rusijos išskirtinumas pasireiškė tuo, kad ji buvo suvokiama kaip pirmoji pasaulyje darbininkų ir valstiečių valstybė; po to – kaip valstybė, nugalėjusi fašizmą; po karo buvo didžiujamasi pasiekimais kosmose. Ir staiga iškilo grėsmė to išskirtinumo atsakyti – tapti antra, jei ne trečiarūšę Vakarų pasaulio valstybę. Faktiškai tai reikštų tuštumą, nacionalinio tapatumo krachą. Reikėjo naujo tautinį tapatumą įtvirtinančio mito. Jo net nereikėjo kurti – jis visada buvo čia pat. Tai Rusijos išskirtinumo mitas.

Kolektyvinės sąjaučios tendenciją, akcentuojančią rusų tautos savitumą ir išskirtinumą, galima pavadinti Merežkovskio kompleksu, o jo pagimdytą pasaulėžiūrą – rusų išskirtinumo mitu. Būtent Rusijos savitumo ir išskirtinumo mitas pagimdė Putino retoriką apie vienmatį pagal vakarietiškus standartus kuriamą pasaulį, kuriam, kiek įstengia, priešinas ir priešinsis Rusija.

Atgimstant mitui, susiformavo jį skleidžianti ir palaikanti bendruomenė. Tai partija „Vieningoji Rusija“. Pagrindinis jos, kaip ir buvusios Komunistų partijos, bruožas – vienvaldystė. Be abejo, buvo sudaryta daugiapartiškumo regimybė, bet tik tam, kad pademonstruoti ir sau, ir pasauliui, jog tai – iššūkių nebijanti partija, nugalinti ne teroro ar suktibių dėka, o sąžiningoje rinkimų kovoje. Šioje, kaip ir daugumoje kitų partijų, dominuoja „valdžios kompleksą“ patiriantys žmonės, bet ideologinį branduolį sudaro nacionalistai-idealistai.

Tam, kad mitas taptų gyvybingas, neužtenka juo tikinčių ir jį skleidžiančių žmonių bendruomenės. Reikalingas psichinės energijos šaltinis – įtampa tarp realaus ir įsivaizduojamo pasaulio. Įtampa sukuria priešas. Šiuo atveju priešo toli ieškoti neteko, nes jis visada buvo čia pat, tik ne visi jį matė. Tai Vakarų valstybės, pirmiausiai JAV, norinčios, prisiđangstyđamos demokratijos sklaida, primesti visiems, taip pat ir Rusijai, savo ekonominį, taip pat ir politinį diktatą. Bet Rusija – skirtingai nuo visokių ten antraeilių valstybių – nesileis taip daroma, nes ji – didelė,

²⁵³ Dmitri Mereschkowsky, Zinaida Hippus, Dmitri Philosophoff. *Der Zar und die Revolution*. Munich: K. Piper and Co., 1908, pp. 1–2.

galinga valstybė, paprasčiau tariant – imperija²⁵⁴. Imperinis mąstymas susilaukė visuomenės palaikymo, ir kuo įtampesni buvo Rusijos ir Vakarų santykiai – tarkim, po Krymo aneksijos ar invazijos į pietryčių Ukrainą – tuo aukštesni buvo Putino reitingai. Aukščiausi – 90 proc. – 2015 m. spalio pabaigoje, „pagalbos“ Sirijai metu, kai rusai pasijuto galintys įtakoti, ne tik regioninius – kaip Ukrainos atveju – bet ir globalius procesus²⁵⁵.

Rusų vaizduotę dirgino ne tik išorinis, bet ir vidinis priešas, savotiška „penktoji kolona“ – vakarietiškomis orientuoti demokratai. Tų „niekšų“, „parsidavėlių“, tėvynės išdavikų fone net pats skurdžiausias ir prasigėręs rusas gali pasijusti doru ir reikšmingu.

Antra putinizmo sudedamoji dalis – nacionalistinis romantizmas. Jo esmę sudaro tai, kad Tėvynei tarnauti galima ne tik užkariaujant plėšinius, Sibiro platybes ar net kosmosą, o silpninant, ardant priešą galybę. Septyniiasdešimtaisiais praeito šimtmečio metais pasirodo gausybė šia tarnavimo rūši garbinančių, iškeliančių, romantizuojančių kūrinių, tokių kaip filmai *Kardas ir skydas*, *Miręs sezonas*, *17 pavasario akimirkų*. Jų herojai tarnavo tėvynei gyvendami nuolatiniam pavojui, rizikuodami laisve ir net gyvybe. Paklaustas, kodėl nuėjo dirbti į KGB, Putinas atsakė: iš romantizmo.²⁵⁶ Nėra pagrindo abejoti jo nuoširdumu – juos patvirtina visa vėlesnė jo veikla. Socializmui žlugus, šią romantizmo rūšį galima vadinti *nacionalistiniu romantizmu*. Būtent iš jo eilinis KGB karininkas semiasi įžūlumo ir jėgų tvarkyti Rusijos ir kištis į kitų šalių reikalus.

Maža to, naujos politikos architektai sugebėjo užkabinti ne tik nacionalinius, bet ir dar gilesnius – mitologinius – pasąmonės sluoksnius. Greitai Putinas buvo pradėtas suvokti ne tik kaip nacionalinio savitumo gynėjas, bet ir kaip herojus, „renkantis tai, ką išbarstė Gorbačiovas“. Didžiąja dalimi neryžtingiems Vakarų politikams tai buvo taip nauja ir netikėta, kad kai kurie iš jų nejučiomis persisunkė pagarba Putinui,

²⁵⁴ Urnov, M. Greatpowerness' as the key element of Russian self-consciousness under erosion. *Communist and Post-Communist Studies*, 47 (3), 2014, p. 305–322.

²⁵⁵ Nikolaj Voronin. Reiting Putina – 90%: uroki istorii. Prieiga per internetą: www.bbc.com/russian/international/2015/10/151022_putin_highest_approval_rating_list [Žiūrėta 2017 05 16].

²⁵⁶ Roi Medvedev. *Vremia Putina*. Moskva: Vremia, 2014, s. 17.

pradėjo kalbėti apie jį kaip „žymų politiką“²⁵⁷. Be abejo, sukurti didvyrio mitą nebus paprasta – labai jau nedėkinga medžiaga – bet bandyti galima.

Taip putinizmo esmė – Merežkovskio komplekso ir nacionalistinio romantizmo sintezė. Ši sintezė pasirodė labai vaisinga – Putinui pavyko suvienyti didžiąją tautos dalį, priversti ją bent laikinai užmiršti vis stiprėjančius ekonominius sunkumus ir vis didėjančią socialinę dezintegraciją. Imperinis mitas grąžino daugumai Rusijos gyventojų savo vertės suvokimą, gyvenimo skonį ir prasmę. Spręsti apie jo gyvybingumą ar ilgaamžiškumą sunku. Viena aišku: tikėtis greitų ir Vakarams palankių poslinkių Rusijos užsienio politikoje tikrai neverta.

²⁵⁷ 2015 metais žurnalo *Times* skaitytojai pripažino Putiną įtakingiausiu pasaulio žmogumi.

Išvados

Skyriuje grindžiamas teiginys, jog komunistinio Aukso amžiaus mito atsiradimą ir populiarumą tam tikruose Vakarų visuomenės sluoksniuose lėmė kaip socialinės, taip ir psichologinės priežastys. Socialinės marksizmo atsiradimo priežastys – akivaizdus visuomenės sąrangos neteisingumas. Kol egzistuos socialinė nelygybė, kol kažkas, vien todėl kad gimė turtingoje šeimoje, galės visą gyvenimą tinginiauti, imituoti veiklą ar bent jau užsiimti mėgstama veikla, o kažkas turės plušėti dėl duonos kąsnio ar elementariausių gyvenimo sąlygų – tol marksistinė ar joms artimos idėjos bus populiarios tam tikruose visuomenės sluoksniuose. Psichologinės marksizmo atsiradimo priežastys glūdi pačioje kolektyvinės sąmonės prigimtyje. Kur ir kada begyventų žmogus, jis svajoja apie kažką geresnio, gražesnio, tobulesnio, ar bent jau kitokio. Komunistinis Aukso amžiaus mitas – regimasis tų svajonių įsikūnijimas.

Komunistinį Aukso amžiaus mito variantą formavo laisvės, lygybės, brolybės ir užuojautos kenčiantiems archetipai. Bolševikų pergalę Rusijoje lėmė tai, kad per Spalio perversmą ir po to sekusį laikotarpį susivienijo idealistinio bolševizmo sparno ir materialistiškai orientuotos kareivių bei valstiečių masės interesai. Sovietų Sąjungos egzistavimą palaikė įtampa tarp įsivaizduoto komunistinio pasaulio, kuriame „viskas pilsis kaip iš gausybės rago“ ir skurdžios kasdienybės. Įsivaizduotam komunistiniam pasauliui blankstant, tolstant, deformuojantis, šios įtampos teikta energija blėso, seko, kol neišnyko visai. Užuoat susiformavo įtampa tarp naujo, varikietiškomis vertybėmis grįsto įsivaizduojamo pasaulio, ir socialistinės realybės; būtent pastaroji išginė į gatves tūkstančius žmonių ir viskas užsibaigė įvairaus tipo revoliucijomis. Lemiamo vaidmenį šiame procese atliko tai, jog, siekiant permainų susivienijo idealistų-disidentų, reformatorių komunistų partijos viduje ir materialistiškai orientuotų masių pastangos.

Trečias skyrius

ĮSIVAIZDUOJAMOS SOVIETINĖS LIETUVOS BENDRUOMENĖS

Įvadas

Mokslinėje literatūroje kai kurios sovietmečio Lietuvos bendruomenės buvo nagrinėtos net neminint, ar bent jau neakcentuojant „mentaliteto“ sąvokos, kaip, pavyzdžiui, Kastyčio Antanaičio²⁵⁸, Sergejaus Rapoporto²⁵⁹ ar Ainės Ramonaitės redaguotoje kolektyvinėje monografijoje²⁶⁰. Be to, Silvestras Gaižiūnas nagrinėjo faustiškąjį²⁶¹, Gintautas Mažeikis – triksterio²⁶², Vytautas Kubilius – lietuvių literatūros archetipus²⁶³. Mentalitetų istorijai tikraja to žodžio prasme skirta kolektyvinė Vytauto Berenio, Gintaro Beresnevičiaus, Almanto Samalavičiaus ir Virginijaus Savukyno monografija²⁶⁴. Nors, pačių autorių pripažinimu, darbui trūksta metodologinio vientisumo²⁶⁵, šiai dienai tai rimčiausia akademinė lietuviškų mentalitetų studija. Tačiau apie sovietinius

²⁵⁸ Kastytis Antanaitis. *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998.

²⁵⁹ Sergejus Rapoportas. *Vilniaus snobai*. Vilnius: Unitas, 1994.

²⁶⁰ Ainė Ramonaitė (red.). *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.

²⁶¹ Silvestras Gaižiūnas. *Baltų Faustas ir Europos literatūra*. Kaunas: Knygų naujienos, 2002.

²⁶² Gintautas Mažeikis. Triksteris: besijuokiantis, ekstatiškas kūrybinis griovėjas. Analitinės antropologijos žvilgsnis. *Inter-studia humanitas*, 2014, Nr. 16, p. 7–33.

²⁶³ Vytautas Kubilius. Tradiciniai lietuvių literatūros archetipai. *Naujasis Židinys / Aidai*, 2002, Nr. 3, p. 114–119.

²⁶⁴ Vytautas Berenis, Gintaras Beresnevičius, Almantas Samalavičius, Virginijus Savukynas. *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002.

²⁶⁵ Ten pat, p. 14.

mentalitetus užsimenama tik Samalavičiaus darbe ir, jei taip galima pasakyti, probėgšmais²⁶⁶.

Paprasčiausia sovietmečio Lietuvos visuomenę suskirstyti į dvi bendruomenes: tuos, kurie priešinosi sovietų okupacijai, ir tuos, kurie prisitaikė²⁶⁷. Kai kurių autorių manymu, prie šių dviejų įsivaizduotų bendruomenių būtina pridėti trečią – kolaborantų²⁶⁸. Dar nuodugnesnė sovietmečio visuomenės analizė suteikia galimybę kalbėti apie kovotojus, kūrėjus, karjeristus²⁶⁹. Šioje knygoje, be aukščiau paminėtų, taip pat analizuojamos *tikrai tikinčiųjų*, pragmatikų, cinikų, kombinatorių bei kai kurios pasipriešinime dalyvavusios bendruomenės. Tai, kokios bendruomenės dominavo viename ar kitame socializmo raidos etape priklauso nuo to, kokios socializmo periodizacijos prisilaikysime. Bene dažniausiai, kalbant apie socializmą, naudojamos „brandaus“ ir „vėlyvojo“ socializmo sąvokos²⁷⁰. Tačiau jei kalbame apie vėlyvąjį socializmą, tai turėtų būti ir ankstyvasis, o jei naudojame „brandaus“ sąvoką, tai prieš tai buvusi socializmą turėtume vadinti „nebrandžiu“, ar „nepribrendusiu“, o po to sekusį – „perbrendusiu“. Šiame skyriuje vėlyvąjį socializmą vadinsime „susidėvėjusiu“, o ankstyvojo apibūdinimui naudosime „nuožmaus“ sąvoką. Chronologiškai pirmam etapui galima priskirti laikotarpį iki Stalino mirties, antram – nuo Stalino iki Antano Sniečkaus mirties, trečiam – po to sekusį laikotarpį.

²⁶⁶ Samalavičius, A. Intelektualai postkolonijinėse / postkomunistinėse erdvėse: mentaliteto savybių kontūrai.

²⁶⁷ Albertas Zalatorius. *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: Pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

²⁶⁸ Girnius, K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas. *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 1, p. 268–279.

²⁶⁹ Subačius, R. *Dramatiškos biografijos: kovotojai, kūrėjai, karjeristai, kolaborantai...* Vilnius: Mintis, 2008.

²⁷⁰ Yurchak, A. The Cynical Reason of Late Socialism: Power, Pretense and the Anekdot. *Public Culture*, 1997 (9), p. 161–188. Ivanauskas V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

„Tada prisiekiau aš laimėti / Ar žūti už naują pasaulį“:
kovotojai ir tikrai tikintieji

Kadangi didžioji etninės Lietuvos dalis iki I Pasaulinio karo buvo Rusijos imperijos sudėtyje, nemažai lietuvių inteligentų arba mokėsi Rusijoje, arba bent mokėjo rusų kalbą, todėl nenuostabu, kad kai kurie rusų revoliucionierių mentaliteto bruožai buvo būdingi ir lietuviams. Pirmiausia tai liečia kovotojo už visos žmonijos laimę archetipą. Rusijoje šį archetipą geriausiai įkūnija Maksimo Gorkio apsakymo „Senė Izergilė“ personažas Danko, išplėšiantis sau širdį, kad nušviesti žmonijai kelią į laimę²⁷¹, Lietuvoje – Jono Biliūno apsakymo „Laimės žiburys“ herojai, „nesuskaitytos drąsuolių minios“, kurios, nepaisydamos pavojų, vėl ir vėl kopia į kalną, laimės žiburio link, prisilietus prie kurio, „akies mirksny sutrupėjo nelaisvės pančiai, išnyko tarp žmonių neapykanta ir visokios skriaudos ir neteisybės; visi pasijuto lygūs ir laimingi, visi gerbė artimą ir žmogaus teises. Atsirado tarp žmonių laimė...“²⁷².

Tokiais už visos žmonijos laimę kovojančiais drąsuoliais ir jautėsi esą lietuvių revoliucionieriai. Įsivaizduotas jų pasaulis driekėsi nuo legendomis ir mitais apipintų žmonijos ištakų iki lietuviško kaimo lūšnų. Kaip rašė revoliucinio judėjimo Lietuvoje dalyvė Michalina Meškauskienė, „prie uolos prikalto Prometėjo siekimai, Spartako pradėtas žygis dėl vergų išlaisvinimo, Dantono, Robespjero, Marato ir kitų mūšiai naikinant baudžios bastilijas, Paryžiaus komunarų neregėtos drąsos kova prieš kapitalizmo tvirtoves, Markso, Engelso, Lenino tikslūs teoriniai ir koviniai manifestai – visa tai šiandien stovi prieš tave, šaukia, reikalauja – viską padaryk, kad tavo šventoj žemėj išnyktų vargas, kad saulė, tik saulė čia šviestų...“²⁷³.

Pagrindinis lietuvių, kaip ir rusų kovotojų revoliucionierių, bruožas buvo idėjiškumas. Bene ryškiausiai šį bruožą įkūnijo Vincas Mickevičius-Kapsukas. Tumo-Vaižganto žodžiais tariant, „temylėjo vieną – savo

²⁷¹ Maksimas Gorkis. *Danko*. Vilnius: Vaga, 1968.

²⁷² Jonas Biliūnas. *Laimės žiburys*. Vilnius: Vaga, 1976, p. 18.

²⁷³ Michalina Meškauskienė. *Neblėstanti jų šviesa*. Vilnius: Vaga, 1984, p. 6.

idėją. Neminėjo nei giminių, nei kaimynų, nei savo tėvų, nei žmonos. Tekalbėjo apie socializmą, visuomeninius dalykus, klases. Jis buvo priešas visos esamos tvarkos: bažnyčios, valstybės, tautybės. Bet elgėsi, viską darė tokiu heroizmu, tokiu savęs atsižadėjimu, tokiu valios įtempimu, tokiu atsidavimu idėjai savo naudos užmiršimu... Tokio antro žmogaus, žinoma, ne komunisto, reikėtų dabartinei Lietuvai. Ir man ne sarmata parodyti Mickevičiaus pavyzdys²⁷⁴.

Mickevičiaus jaunystės idealu buvo Vincas Kudirka (Kapsas), o pats jis tapo pavyzdžiu kitam kovotojui už komunizmo idėjų pergalę Lietuvoje Antanui Sniečkui. Būtent Kapsukui skirtas pirmas ir kone vienintelis istorinis Sniečkaus darbas, o tapęs faktiniu Lietuvos valdovu jis daug padarė, kad Kapsuko atminimas būtų įamžintas. Naujai kuriamai socialistinei Lietuvai būtinai reikėjo savų etaloninių asmenybių, ir kažin ar kas galėjo geriau tikti šiam vaidmeniui už šį, Sniečkaus žodžiais tariant, „bebaimį, liepsningą kovotoją už liaudies reikalus“²⁷⁵.

Ilgametis Lietuvos komunistų partijos vadovas Sniečkus kartais ir ne be pagrindo vadinamas Lietuvos Stalinu²⁷⁶. Pirmiausiai šiuos žmones vienijo Lenino kultas. Būtent Stalino dėka Leninas tapo etalonine asmenybe, o jo kūriniai – naująja Evangelija²⁷⁷. Sniečkus keturiolikos metų užsidaręs prieš Lenino portretą prisiekė būti jam ištikimas ir liko tokiu visą gyvenimą. Vienijo juos ir negailestingumas tikrų ir tariamų priešų atžvilgiu. Stalino „nuopelnai“ šioje srityje gerai žinomi. Sniečkus – trėmimų ne tik vykdytojas, bet ir iniciatorius. Pasak jo paties prisiminimų, Stalinas jam yra pasakęs: „Žinai, Antanai, turbūt visoje Tarybų Sąjungoje tik mes abu su tavimi esame tikri šimtaprocentiniai revoliucionieriai-komunistai“²⁷⁸. Ir tai buvo gryna tiesa. Jų buvo likę tik du, nes visi kiti buvo arba ištremti, arba sušaudyti.

Psichologine prasme Kapsukas, Sniečkus ir kiti į juos panašūs kovotojai buvo apsėstieji. Nuo XIX a. pradžios po Europą klaidžiojusi

²⁷⁴ Tumas-Vaižgantas, J. V. Kapsukui atminti. *Kultūra*, 1933, nr. 10, p. 15.

²⁷⁵ Antanas Sniečkus. *Vincas Mickevičius-Kapsukas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 39.

²⁷⁶ Aleksandras Štromas. „Man Sniečkus buvo Lietuvos Stalinas“ Kn. Štromas A. *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 590.

²⁷⁷ Boris Bažanov. *Ja bil sekretariom Stalina*, s. 82–83.

²⁷⁸ Cit. iš Rokas Subačius. *Dramatiškos biografijos*, p. 191.

komunizmo šmėkla²⁷⁹ materializavosi beatodairiškai už naujos visuomenės sukūrimą kovojančių žmonių pavidalu. Visi apsėstieji buvo fanatikais, tačiau jiems tai buvo greičiau dorybė nei yda. Kaip rašė Justas Paleckis, „reikia būti fanatikais, siekiant didžių, kilnių idėjų įgyvendinimo“²⁸⁰.

Patį Paleckį, bent jau jo paties teigimu, į marksizmą atvedė gyvenimo prasmės ieškojimas. Kaip jis rašo savo prisiminimuose, „noriu jaunesniems už mane, o tokių mūsų šalyje daugiau negu mano kartos žmonių, papasakoti apie tai, kokia laimė turėti tikrą, didelį gyvenimo tikslą ir koks tuščias, beprasmis gyvenimas be kelrodės žvaigždės. Aš pats tikslą suradau ne iš karto ir nelengvai. Bet kai jį suvokiau, pajutau didelį džiaugsmą, didelį pasitenkinimą, nes suradau savo gyvenimo prasmę. Ir ypač didžiuojuosi, kad mano džiugus atradimas susijęs su Vladimiro Lenino vardu, su jo idėjomis, mokymu, su nauja visuomene ir naujais žmonių santykiais, sukurtais tiesiogiai jam vadovaujant ir dalyvaujant“²⁸¹. Panašiai, jo manymu, jautė, mąstė, gyveno Karolis Požėla, Antanas Sniečkus ir kiti revoliucionieriai: „Šitie žmonės turėjo aiškų gyvenimo tikslą, žinojo, ko nori, už ką kovoja“²⁸².

Vaizduotėje egzistuojantys tobulos visuomenės modelis tik tada tampa praktinės veiklos motyvu, jei tikima jo įgyvendinimo realumu, todėl praktiškai visi tarpukario revoliucionieriai buvo *tikrai tikintys*. Tikėjimas, jog jų kova ne beprasmė ir anksčiau ar vėliau baigsis pergale, jog idėjos, dėl kurių jie kovoja, kenčia, o neretai ir miršta nėra tuščios fantazijos vaisius suteikdavo jiems jėgų, vilties, ryžto. Sovietinėje propagandinėje literatūroje dažnai buvo cituojami priešmirtiniai Karolio Požėlos žodžiai: „tikiu, kad idėja pavirs tikrove tiek Lietuvoje, tiek pasaulyje.“ Praėjus daugiau kaip keturiasdešimčiai metų Paleckis aiškino sovietinės Lietuvos jaunimui, jog „Prancūzijos didžiosios revoliucijos iškelti šūkiai – Laisvė, Lygybė, Brolybė – bus įgyvendinti ir įsiviešpataus visame pasaulyje“²⁸³.

²⁷⁹ Plg. „Šmėkla klaidžioja po Europą – komunizmo šmėkla“. Karlas Marksas ir Friedrichas Engelsas. *Komunistų partijos manifestas*. Vilnius: Mintis, 1983.

²⁸⁰ Justas Paleckis. *Už geresnį pasaulį*, p. 627.

²⁸¹ Ten pat, p. 366–367.

²⁸² Ten pat, p. 371.

²⁸³ Ten pat, p. 548.

Dar vienas svarbus revoliucionierių sąmonę persmelkęs archetipas – protestas prieš socialinę nelygybę, pažeminimą, užuojauta savo ar kitų patiriamoms kančioms. Kaip prisimena Mykolas Šumauskas, „piemenaudamas pajutau, kad mano vaikiškoje širdyje vis labiau auga neapykanta kaimo turtuoliams, kurie negailestingai išnaudoja ir skriaudžia mažuosius samdinius – piemenukus“²⁸⁴. Jaunystės patirtis tą neapykantą tik sustiprino: „Visų pirma prisimenu tą nepaprastai skaudų nusižeminimą, kurį tekdavo patirti, prašant darbo visokius išnaudotojus. Tas jausmas taip giliai įsirėžė į širdį, jog vėliau bet koks vieno žmogaus nusižeminimas prieš kitą keldavo didžiausią pasišlykštelėjimą“²⁸⁵.

Ypač svarbų vaidmenį užuojauta vargšams atliko „kairiųjų“ poetų, rašytojų kūryboje. Vytautas Montvila rašo:

„Kai alkanas einu gatve
Ar ryju seiles prie kepyklos –
Nesveikas tėvas skundžias senatve,
Apdriskęs vaikas grįžta iš mokyklos...
Tada prisiekiu aš laimėti
Ar žūti už pasaulį naują.“²⁸⁶

Ne ką geresnė padėtis buvo ir kaime. Salomėjos Nėries žodžiais tariant,

„Vargas vaikščioja po sodžių –
Kurčias ir apžėlęs.
Jau seniai pritrūko žodžių
Kantrios bakūžėlės.“²⁸⁷

Arba:

„Buožių stalas lūžta,
Sotu ir jauku, –
Staugia vargas lūšnų
Alkanu vilku.“²⁸⁸

²⁸⁴ Mykolas Šumauskas. *Kovų verpetuose*. Vilnius: Vaga, 1973, p. 21.

²⁸⁵ Ten pat, p. 31.

²⁸⁶ Vytautas Montvila. Darbininko priesaika. *Eilėraščių šūvis*. Vilnius: Vaga, 1975, p. 91.

²⁸⁷ Salomėja Nėris. Kaimas laukia. *Poezija*. Vilnius: Vaga, 1979, p. 289.

²⁸⁸ Ten pat, p. 242.

Tačiau bene įtikinamiausias ir išraiškingiausias šia prasme Petras Cvirka: „Mokykloje mokytojas kartą mums davė laisvą temą iš lietuvių kalbos. Atsėdau rašyti ir iš karto pajutau, kad turiu parašyti apie savo paties gyvenimą, – kaip aš į mokyklą ateinu alkanas ir basas, sušalęs, suvargęs... Aprašiau visą tą skurdą, kurio pilna buvo ne tik mano, bet ir kitų vargingųjų valstiečių vaikų vaikystė... Rašydamas negalėjau susilaikyti neverkės: atsimečiau, kaip karštos ašaros riedėjo ir krito ant sąsiuvinio lapų. Kada mokytojas peržiūrėjo mūsų rašomuosius darbus, jis paėmė mano sąsiuvinį, klasėje jį iškėlė aukštyne ir tarė: „Paklausykite, vaikai! Aš jums perskaitysiu geriausiąjį darbą.“ Jis skaitė, o visa klasė klausėsi, rodos, net nealsuodama. Mokytojo balsas drebėjo. Klasėje netrukus pradėjo kuklioti kai kurios mergaitės, o vėliau pasirodė ašaros ir berniukų akyse. Jie mano menkame mokinio rašinyje pažino savo pačių gyvenimą. Visus juos pagavo mano rašinio teisybė...“²⁸⁹

Ar po to reikia stebėtis, kad jis, kaip ir daugelis kitų vargą patyrusių ar mačiusių žmonių, su džiaugsmu sveikino rusų kariuomenę, kariuomenę, kuri, jų manymu, turėjo įtvirtinti santvarką be turtingų ir vargšų, pateisino, o neretai ir rėmė trėmimus. Pasiekę žemę, vargdienių ašaros virsta kulkomis. Ir tada, Montvilos žodžiais tariant, ateina „kruvinos puotos“ metas, tik, skirtingai nei manė poetas, ji nesibaigia²⁹⁰, o tik prasideda; vietoj vaikiškai graudžių cvirkų ar jaunatviškai maksimalistiškų montvilų, į istorijos avanscena išeina nuožmūs, nei savų, nei svetimų nesigailintys majakovskiai:

„Spiečiumi, kulkos.

Ir į baikščiuosius.

Trenk, parabeli,

į bėgančiuosius“²⁹¹.

Svarbus kovotojų ir tikrai tikinčiųjų bruožas buvo tai, kad meilė idealams daugelio jų gyvenime buvo neatsiejama nuo meilės Lietuvai.

²⁸⁹ Cituojama iš Antanas Venclova. *Jaunystės atradimai*, p. 457–458.

²⁹⁰ Plg. Vytautas Montvila: „Jau baigęs puota kruvina, pirmyn teisybė eina...“

²⁹¹ Vladimir Mayakovskiy 150 000 000. Prieiga per internetą: <https://www.litres.ru/vladimir-mayakovskiy/150000000/chitat-onlayn/> [Žiūrėta 2018 10 26].

Pirmiausia tai vėl gi pasakytina apie revoliucinio judėjimo patriarchą Mickevičių-Kapsuką. Kaip liudija Ona Pleirytė, „Kapsukas buvo stačiai socialdemokratų partijos ir lietuvių idėjos kankinys. Visuomet uždusęs, alkanas, be tikros pastogės slankiojo jis po Lietuvą nešiodamas tautinį supratimą ir šviesą. Be abejo, socialdemokratų balsai jam rūpėjo labiausiai, bet ir savo Lietuvą jis mylėjo karštai“²⁹².

Kažin ar verta abejoti ir Liudo Giros nuoširdumu:

„Tai už ką aš tave taip myliu, Lietuva,
Jog many tu stipriau, nei gyvybė, gyva! (...)
Bet labiausiai tave pamylėjau, skaisti,
Užu tai, jog tu daug, vai, taip daugel kenti.“²⁹³

Tačiau išraiškingiausia ir įtikinamiausia čia vėl gi Salomėja Nėris:

Tą pačią pilką brangią žemę
Ir mes karštai mylėjome,
Bet buvome pažeminti,
Marinami kalėjime
Veltėdžiams dirbom daug – ne sau,
Nešiojom kaktoj gėdos žymę
Ir prietarų nuodais alsavom,
Lyg ne žmonėmis buvom gimę.“²⁹⁴

Tokiu būdu, skirtingai nuo rusų revoliucionierių, kuriems patriotizmas, kaip taisyklė, buvo visiškai svetimas²⁹⁵, Lietuvos kovotojai mylėjo Lietuvą, bet be turtingų ir vargšų, be „nutukusių buržujų“ ir „stimpančių iš bado“²⁹⁶. Socialinis teisingumas jiems buvo svarbiau už nepriklausomybę.

²⁹² Cit. iš Jonas Rudokas. „Pirmasis Lietuvos komunistas“. *Opozicija* 2005, 14(666).

²⁹³ Liudas Gira. *Rinktinė poezija*. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1945, p. 132.

²⁹⁴ Salomėja Nėris. Tarybų Lietuvai. *Grūto parko lyrika*. Sudarytojas Vaclovas Paulauskas. Vilnius: Gairės, 2000, p. 102.

²⁹⁵ Kaip teigė Vladimiras Leninas, į Rusiją jam buvo nuspėjaut, nes jis – bolševikas. Žr. Igor Bunič. *Partijos auksas*, p. 19.

²⁹⁶ „Mieste, kur nutukę buržujai automobiliais laksto, daug žmonių pagrindžiuose iš bado stimpa“ – Antanas Venclova. Jaunystės atradimas, p. 11.

Priešo archetipas

Svarbi sudedamoji socialinio mito dalis – priešai. Įvairiais XX a. Lietuvos istorijos tarpsniais komunizmo idėjų ir socialistinės visuomenės priešai buvo įsivaizduojami ir įvardijami skirtingai. Tarpukario Lietuvoje tai, „ponai“ („Kaip gyvuliai mes traukėm ponišką vežimą“ – Montvila²⁹⁷), „nutukę buržujai“ – Antanas Venclova). Tačiau, vėl gi skirtingai nuo Rusijos, kur neapykanta priešams išsiliejo į raudonąją terorą, Lietuva neturėjo savų „skitų“, ar bent jau jų įtaka buvo nedidelė. Kai Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybė turėjo šokią tokią galią, ji mažai ją panaudojo, kad susidoroti su klasiniais priešais. Kaip prisimena Tumas-Vaižgantas, „Vilniuje komunistai elgėsi žmoniškai, baidė smarkiai, bet kraujo neliejo. Ir tai nuopelnas Mickevičiaus ir kitų lietuvių komunistų ir ne komunistų. Viename revkome dantį griežė, kad Lietuvoje daroma „kažkokių ceremonijų“, vieton „k stienie ir gana!“²⁹⁸.

Visai kitokia padėtis susiklostė pokario Lietuvoje. Iš gausių to meto dokumentų ypatingą reikšmę turėjo 1947 m. gruodžio 12 d. „Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos centro komiteto biuro nutarimas *Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotosiomis gaujomis suaktyvinimo*“. Jame konstatuojama, jog „Lietuvių liaudies priešai – buožės, buržuaziniai nacionalistai ir reakcinė katalikų dvasininkija, skatinami tarptautinės imperialistinės reakcijos, pastaruoju metu suaktyvino teroristinę ir antisovietinę veiklą“ ir numatomos konkrečios priemonės pasipriešinimo slopinimui: sribų būrių kūrimą, agitaciją ir propagandą, „buožių ir jų rėmėjų trėmimas“²⁹⁹.

Patys komunistai trėmimus vertino kaip negailestingą, bet neišvengiamą klasių kovos formą. Be to, jie visada pabrėždavo jos humaniškumą, lyginant su miškuose besislapstančių Lietuvos partizanų („žaliųjų“) veiksmais. Kaip teigė vienas iš Vytauto Petkevičiaus romano herojų, „ką

²⁹⁷ Vytautas Montvila. Vainikas Lietuvai. *Eilėraščio žūvis*, p. 220.

²⁹⁸ Tumas-Vaižgantas, J. V. Kapsukui atminti. *Kultūra*, 1933, Nr. 10, p. 15.

²⁹⁹ *Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos centro komiteto biuro nutarimas Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotosiomis gaujomis suaktyvinimo*. Prieiga per internetą: http://www.genocid.lt/Leidyba/3/is_archyvu.htm [Žiūrėta 2019 06 24].

vežam mes, tiems nė plaukas nuo galvos nenukrenta, o ką išsiveda žalieji, tiems iš nugarų diržus lupa³⁰⁰. Kaip liudija gausūs tų įvykių liudijimai, plaukai nuo galvos tremtiniais ištis krisdavo retai – dažniau krisdavo pačios galvos³⁰¹.

Brandaus socializmo sąlygomis priešai tai disidentai, laisvamaniai, visi, nepaklūstantys socialistinio gyvenimo normoms. Dalis jų buvo kalėjimuose, dalis – psichiatrinėse ligoninėse, su kai kuriais buvo susidorojama gatvėse ir kiemuose. Kaip po Kalantos susideginimo Sniečkus mokė Kauno vadovus: „Kada jūs pagaliau apšvarinsite Kauną nuo tų ilgaplaukių išsigimėlių? Veikite aktyviai ir sutelktai! Kaip medžioklėje! Bach! Bach! Bach!“ Nusijuokė ir pridūrė: „Ką, nemokate? Bach! Bach! Bach! Tik taip! Mano atsakomybe, jeigu jūs bijote“³⁰².

Sąjungininkai

Pagrindinis kovotojų ir tikrai tikinčiųjų sąjungininkas kuriant naujo tipo visuomenę – viso pasaulio proletarai, bet sąjunga su Rusija ar, platesne prasme, Sovietų Sąjunga atliko išskirtinį vaidmenį. Čia verta prisiminti, jog marksizmas – ekumeninis mokymas, nepripažįstantis nacionalinių skirtumų. Tuo jis greičiau primena religiją nei socialinę ar politinę teoriją. Kaip apaštalas Paulius krikščionybės aušroje rašė, jog „nėra skirtumo tarp žydo ir graiko“³⁰³, taip Marksas ir Engelsas pareiškė, jog „darbininkai neturi tėvynės“³⁰⁴. Tad nenuostabu, daugumas didesnę ar mažesnę marksizmo įtaką patyrusių Lietuvos kovotojų pirmiausiai save suvokė tarptautinio judėjimo nariais ir į rusus žiūrėjo ne kaip į okupantus, o kaip į sąjungininkus. Dilema, jų požiūriu, buvo tokia: ar nepriklausoma, bet skurde skendinti Lietuva, ar dalį nepriklausomybės praradusi, bet teisingumo idealus jei ne įgyvendinusi, tai bent siekianti įgyvendinti vals-

³⁰⁰ Vytautas Petkevičius. *Apie duoną, meilę ir šautuvą*. Vilnius: Vaga, 1984, p. 458.

³⁰¹ Rūta Grinevičiūtė. *Prie Laptevų jūros. Atsiminimai. Miniatiūros*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.

³⁰² Rokas Subačius. *Kovotojai...*, p. 436.

³⁰³ Rom 10, 12.

³⁰⁴ Karlas Marksas ir Friedrichas Engelsas. *Komunistų partijos manifestas*, p. 62.

tybė. Tuo gi, kad eiliniam darbo žmogui gyvenimas sovietinėje Lietuvoje nepalyginamai geresnis, nei nepriklausomoje, neabejojo nei vienas tikrai tikintis ar kovotojas. Kaip teigė Juozas Kuolelis, „daugumai ir Lietuvos, ir visos šalies gyventojų Tarybų Sąjunga buvo tapusi namais, kuriuose, remiantis komunistiniais idealais, siekta sukurti nuostabų gyvenimą visiems darbo žmonėms.“³⁰⁵

Didvyrių kultas

Svarbi sudedamoji socialinio herojinio mito dalis – didvyrių kultas. Žmonių, žuvusių už komunistinius idealus, pavyzdys turėjo įkvėpti jaunąją kartą žygiams. Pateiksime tik du pavyzdžius. Pirmas iš jų chrestomatinis, žinomas kiekvienam sovietmečiu mokyklą baigusiam Lietuvos gyventojui, kitas – šiek tiek retesnis, bet ir įdomesnis.

Pirmiausiai tai Juliaus Janonio „Neverkit pas kapą“:

„Neverkit pas kapą narsijų draugų:

Kas krito kovoj, tie didvyriai,

Kiekviena kova reikalinga aukų –

Laimingi už laisvę numirę.

Nelaistykit kapo gailiąja rauda,

Bet tęskit pradėtą jų žygį:

Pasiektas jo tikslas minės visada

Paguldžiusi galvą karžygi.

Minėkit ne pragaištį mirtį, kapus,

Bet kovą, vien kovą be galo:

Geresnio paminklo didvyriams nebus,

Kaip vykdymas jų idealo“³⁰⁶.

Antras pavyzdys paimtas iš vieno labiausiai pokario Lietuvoje propaguoto Teofilio Tilvyčio kūrybos. Šio poeto Vytautui Montvilai skirtose

³⁰⁵ Juozas Kuolelis. *Pro kalėjimo grotas, Dviejų šimtmečių sandūros byla*. Vilnius: Politika, 2010, p. 360–361.

³⁰⁶ Julius Janonis. *Neverkit pas kapą. Rinktinė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1947, p. 61.

eilėse suskamba gigantiškai kosmologiniai motyvai, ir net dangaus kūnai įtraukiami į ant žemės vykstantį politinių jėgų žaismą:

„Sukosi žemį iš lėto.

Papuošto kryžiais grobuonies nagai

Sąmonę draskė poeto.

– Saule! – jis tarė, – ir tu vakaruos?..³⁰⁷

Kartais gi Tilvyčio eilėse didvyrių garbinimas įgauna religinės (krikščioniškosios) pasaulėžiūros ir pasaulėjautos patosą. Taip, Naujame testamente skaitome:

„Tikėkite manimi, kad aš esu Tėve, o Tėvas manyje“ (Jn 14, 11);

„Kaip šakelė negali duoti vaisiaus pati iš savęs,

Nepasilikdama vynmedyje;

Taip ir jūs bevaisiai

Nepasilikdami manyje“ (Jn 15, 4).

„Nėra didesnės meilės, kaip gyvybę už draugus atiduoti“ (Jn 15, 13)

O štai ištrauka iš Tilvyčio eilėraščio:

„Aš tikiu tavimi,

Aš esu tavyje,

Aš kritau už tave.

O tu krisi už ką?

Mūsų širdis surišo raudona gija,

Mes – viena gyvo medžio šaka.“³⁰⁸

Prisilietimo archetipas

Svarbų vaidmenį kai kurių kovotojų ir tikrai tikinčiųjų gyvenime atliko *prisilietimo* archetipas. Šis archetipas reiškiasi tais atvejais, kai žmogus jaučiasi prisilietęs prie gražaus, didingo, žymiai pranokstančio jo galimybes

³⁰⁷ Teofilis Tilvytis. *Daina gyvybės kaina*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962, p. 14.

³⁰⁸ Ten pat, p. 34.

kažko. Tas kažkas gali būti daiktas (šventojo relikvija ar dievinamos roko žvaigždės drabužio skiautelė), asmuo, procesas. Skiriasi ir prisilietimo intensyvumas. Tai gali būti trumpalaikė dvasinė būseną, garbinimas arba susiliejimas. Sovietmečiu kai kurie žmonės patirdavo dvasinę pakilimą dalyvaudami valdžios inspiruotuose renginiuose, pavyzdžiui, demonstracijose. Kaip prisimena viena iš tokio renginio dalyvių, „tu žygiuoji kartu su visais, tu jau dalis kažko didesnio... milžiniško... ten aš buvau laiminga...“³⁰⁹. Žymiai dažniau buvo garbinami žmonės. Šio tipo garbintojai pripažįsta, jog pasaulyje egzistuoja kažkas didingo, vertingo, ar bent jau pagarbos verto, kad kai kurie žmonės – Stalinas ar Montvila – tas savybes įkūnija, o garbindami mes tampame garbinamo objekto dalimi, ar bent jau prie jo prisiliečiame. Jei garbiname didvyrius, tai pripažįstame, kad pasaulyje egzistuoja didvyriškumas, ir mes esame tautos, pagimdžiusios didvyrius, dalimi, jei garbiname Staliną, pripažįstame, kad gyvename šalyje, kurio valdo pats išmintingiausias iš visų kada nors gyvenusių žmonių, ir panašiai. Ir pagaliau savo gyvenimą galima suvokti kaip kažkokio gerokai jį pranokstančio proceso dalį. Būtent noras būti komunizmo statybos proceso dalimi buvo viena iš patriotinio romantizmo priežasčių. Platesne prasme tai noras prisiliesti prie kažko didingo ir tvaraus. Tokio prisilietimo pavyzdžiu gali būti „Priede“ pateikiamo Jono Jurkaus prisiminimai. Jo gyvenimo credo – Glebo Križižanovskio eilėraščio žodžiai: „Didžiuos dalykuos laimės mes ieškojom...“.

Joną Jurką – kaip ir Antaną Venclovą ar Eduardą Mieželaitį – galima priskirti „socialistiniams romantikams“³¹⁰. Bent tam tikru gyvenimo periodu jis „tikėjo, kad gyvens prie komunizmo“. Romantizmas buvo būdingas ir tam tikrai daliai žemesnės grandies komunistų, bet, skirtingai nuo Rusijos, romantizmas netapo masiniu judėjimu – nei patriotine, nei lyrine savo forma. Kaip prisimena Jurkus, per jo sekretoriavimo laiką į komjaunimo komitetą kreipėsi dvi (rusų kilmės) merginos, prašydamos išsiųsti jas į „priešakines komunizmo statybas“³¹¹. Tačiau atotrūkiui tarp

³⁰⁹ Svetlana Aleksejevič. *Laikas iš antrų rankų*. Vilnius: Kitos knygos, 2016, p. 273.

³¹⁰ Žr. Violeta Davoliūtė. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2013, p. 57, 94.

³¹¹ Žr. Priedą, p. 188.

gyvenimo ir idealų didėjant, idealizmas subliuško, liko rutininis partinis darbas. Iš to periodo liko lengva nostalgija ir drovios abejonės: gal nereikėjo taip beatodairiškai griauti kolūkių...“³¹².

Ištikimieji ir išdavikai

Skirtumui tarp marksistinės ideologijos ir socialistinės realybės stiprėjant, išsaugoti ištikimybę idealams darėsi vis sunkiau. Kaip apžvelgdamas savo gyvenimo kelią guodėsi Antanas Sniečkus, „kalėjimo vienatvė, pogrindžio pavojai, kasdieninė įtampa, gimtinių tragiška netektis, visokių prisiglaudėlių pinklės, klasta, dviveidystė... išlaikiau, savo idealų neišdaviau“³¹³.

Sniečkus numirė nepamatęs idealų žlugimo. Kai kuriems jo bendražygiams pasisėkė mažiau. Tai žmonės, kurių ego buvo užpildytas komunistinėmis idėjomis, vaizdiniais, jausmais. Žlugus socialistinei santvarkai, jų ego ištuštėjo. Gyventi nebuvo dėl ko, ir kai kurie iš jų nusižudė.

Kaip likę gyvi kovotojai ir tikrai tikintieji aiškino socializmo žlugimą Sovietų Sąjungoje? Išdavyste. Išdaviko archetipas – svarbi daugelio, jei ne daugumos herojiškų mitų dalis. Kartais herojai laimi. Tai graži, nors šiek tiek nuobodoka, herojiškų mitų pabaiga. Tais atvejais, kai herojai pralaimi, turi būti rastas jų pralaimėjimo kaltininkas. Tas kaltininkas ir yra išdavikas. Taip ar panašiai mąstė ir bent kai kurie socializmo apologetai. Kaip teigė Juozas Kuolelis, „įvyko taip, kad net du TSKP CK Politinio biuro sąstatai, didžiulė dalis TSKP CK narių, respublikų partinių organizacijų vadovų pasirodė išdavikais.“³¹⁴

Faktiškai jokios išdavystės nebuvo, nes išduoti nebuvo ką. Aštuoniasdešimtaisiais praeito šimtmečio metais marksistinė ideologija jau buvo virtusi savotišku priedėliu prie kasdieninio, tolimo nuo bet kokių idealų gyvenimo. Kai tas priedėlis tapo nereikalingu, jo buvo atsisakyta, kartais – su šokia tokia nostalgija, kartais – su pasišlykštėjimu, bet niekada – kaip kažko vertintino ir brangaus.

³¹² Ten pat, p. 194.

³¹³ Cituojama iš Antanas Barkauskas. *Laikmečio įkaltai*. Vilnius: Gairės, 2009, p. 381.

³¹⁴ Juozas Kuolelis. *Pro kalėjimo grotas*, p. 233.

„Vėjai pūtė, o mes lingavom į abi puses“: pragmatikai, lojalieji, abejingieji

Nei kovotojai, nei tikrai tikintieji nebuvo prisitaikėliai. Jie nesitaikstė prie tikrovės, o bandė tikrovę pritaikyti prie savęs, tiksliau, prie jų vaizduotėje egzistavusios teisingos visuomenės modelio. Tačiau, komunistinės visuomenės kontūrams tolstant ir blėstant tokių žmonių skaičius visuomenėje, partijoje, ir net valdžioje nuolatos mažėjo. Jų vietą užėmė nomenklatūrininkai, kuriuos, savo ruožtu, galima suskirstyti į pragmatikus ir cinikus³¹⁵. Jei pragmatikai labiau būdingi brandžiam, cinikai – susidėvėjusiam socializmui.

Pragmatikai – sveiku protu besivadovaujantys žmonės. Jie nesiekia kokių nors idealų, nekvaršina sau galvos dėl visuomenės, o juo labiau būties sąrangos, bet stengiasi gerai atlikti savo kasdieninius darbus. Pragmatikai užima tarpinę padėtį tarp instinktų ir archetipų valdomų žmonių. Tai iki idėjų dar nepriaugę ar idėjomis jau nusivylę žmonės.

Tipiškas nomenklatūrininkas pragmatikas buvo Vytautas Barkauskas. Kaip jis rašo prisiminimuose, „Teisinga ar neteisinga gyvenimo sankloda – nesvarsčiau, nors skaitydamas „socialistų utopistų“ raštus, tuo kažkiek susidomėjau... Kaip ir daugelis neturtingųjų vaikinių ir merginų, aš taip pat norėjau turėti savo pastogę, nuolatinį darbą, lygias teises, vienodas galimybes semtis mokslo, žodžiu, normaliai gyventi... Mano vaikystės svajonė – užaugti kaimo mokytoju. Suvokiau: esu beturtis, niekas nepadės, bet vis tiek sieksiu šio tikslo“³¹⁶. Gyvenimas susiklostė kitaip: išbandęs įvairias fizinio darbo reikalaujančias profesijas, jis tapo milicininku, vėliau – propagandistu, partinės organizacijos sekretoriumi ir galų gale LKP CK sekretoriumi ideologijai.

Bandant pragmatikus klasifikuoti į smulkesnius pogrupius, Barkauską galima būtų priskirti pragmatikams-idealistams. Apžvelgdamas savo gyvenimo kelią, jis rašė: „Buvau idealistas, nepataisomas optimistas,

³¹⁵ „Net Centro Komitete nebuvo komunistų – tik pragmatikai, cinikai, vienintelis Bielinis turėjo tikėjimą.“ Vytautas Kubilius. *Dienoraščiai 1977–2004*, p. 194.

³¹⁶ Antanas Barkauskas. *Laikmečio įkaltai*, p. 234.

gyvenau ir dirbau pagal savo idealus, įsitikinimus, tikrovės sampratą.³¹⁷ Tai – doro kaimo mokytojo žodžiai. Doru, kiek tai įmanoma, jis išliko ir dirbdamas partinį darbą. Tam tikrai visuomenės daliai tai kūrė iliuziją, jog ir partijos Centro komitete yra sąžiningų, tautos ir valstybės interesais besirūpinančių žmonių³¹⁸.

Pragmatikams priklausė ir didžioji dalis vadinamo partinio-ūkinio aktyvo – pramonėje, statyboje, žemės ūkyje dirbusių komunistų. Daugumai jų ideologiniai reveransai buvo kartais nemalonaus, bet dažniausiai abejingo ritualo dalis. Kaip rašė Brazauskas, „jeigu teatrų, koncertų ar dainų švenčių repertuaruose, dailės parodose, knygose tarsi tam tikras muitas ar akcizas buvo atiduodama duoklė komunistų partijos ar tarybinės imperijos pagarbinimui, tai jokių būdu nereiškia, kad tuo metu nebuvo sukurta tikrų dvasinių, mūsų tautai brangių kūrinių ir tie kūriniai netelkė, nešvietė mūsų tautos“³¹⁹.

Tipiškas žemesnės grandies pragmatikas – Sofija Nedzveckienė³²⁰. Į partiją ji stojo todėl, „kad draugė paprašė“. Įstojus uoliai vykdė pareigas. Jos manymu, pagrindinis skirtumas tarp komunistų ir nepartinių – „komunistai turėjo dirbti geriau“. Tas geriau susidėjo iš dviejų dalių: pirmiausia jie privalėjo geriau vykdyti savo profesines pareigas. Antra, jie turėjo auklėti mokinius komunistine dvasia. Socializmo idealams menkėjant, Nedzveckienė, kaip ir šimtai kitų, uoliai vilko partinio darbo jungą: imitavo susirinkimus, naktimis rašydavo protokolus ir pan.

Taip tarp pragmatikų nemažai buvo tokių, kurie pagal išgales stengėsi jei ne padėti, tai bent nepakenkti nacionaliniams Lietuvos interesams. Būtent tokia nuostata leido Algirdui Brazauskui teigti jog „ir tuomet dirbome Lietuvai“³²¹. Politinei situacijai keičiantis, tam tikra partinio ūkinio aktyvo dalis įsijungė į išsivadavimo procesą ir atliko jame

³¹⁷ Ten pat, p. 320.

³¹⁸ Vytautas Kubilius 1965 metais dienoraštyje rašė: „Vakar klausiausi Barkausko. Ir toji šneka nušviečia akis“. *Dienoraščiai*, p. 311.

³¹⁹ Algirdas Brazauskas. *Ir tuomet dirbome Lietuvai, Faktai, atsiminimai, komentarai*. Vilnius: Knygiai, 2007, p. 231.

³²⁰ Žr. Priedą, p. 177–185.

³²¹ Algirdas Brazauskas. *Ir tuomet dirbome Lietuvai. Faktai, atsiminimai, komentarai*.

nemenką vaidmenį, o, socialistinei santvarkai žlugus, „labai džiaugėsi iškovota nepriklausomybe“.³²²

Lojalumo parametrai

Didžioji dalis gyventojų buvo lojalūs todėl, kad sovietų valdžia netrukdydė, o neretai skatino jiems būdingus mentaliteto bruožus. Tai galėjo būti instinktyvios linkmės (veiklos, kūrybos, refleksijos), archetipai (pareigos ar internacionalisto), paklusnumas Dievo valiai ar paprasčiausiai polinkis linksmai gyventi.

Instinktyvi veiklos linkmė labiausiai paplitusi tarp su žeme susijusių profesijų žmonių. Kaip sakoma kinų patarlėje, „valstiečiui neduoti darbo – tas pats, kas jį nužudyti“³²³. Lietuvoje šio tipo mentalitetą išreiškė posakis „negaliu sėdėti sudėjus rankų“. Kaip prisimena Pilkauskai, jų gyvenimas sovietiniame kaime, tai darbas „trimis pamainomis“, nuo aušros iki sutemų, o neretai ir joms užėjus³²⁴. Tačiau būtų klaidinga šią linkmę sieti tik su patriarchaliniu gyvenimo būdu. Kaip teigė vienas iš geriausių Lietuvos smuikininkų Raimondas Katilius, „atvirai pasakysiu: jeigu nieko neveikiu, aš susergu.“³²⁵

Daugumas sovietmečio menininkų buvo lojalūs sovietų valdžiai, nes lojalumas jiems suteikė galimybę realizuoti pagrindinę, o dažniausiai vienintelę savo paskirtį – kurti. Kaip vienam iš savo draugų sakė Kostas Kubilinskas, „dėl poezijos, brolyti, aš galiu viską... Viską... Dėl jos man nieko negaila, net gyvenimo, kad tik joje palikčiau bent trupinėlį savęs...“³²⁶. Labai panašiai skamba gyvenimo saulėlydyje išsakyti Eduardo Mieželaičio žodžiai: „Didžiausia mano meilė buvo Poezijai, riteriškai jai tarnavau, visa kita mano veikla buvo tik balastas.“³²⁷

³²² Žr. Priedą, p. 185.

³²³ *Mudrecy Kitaia*. Sankt-Peterburg: XXI vek, 1994, s. 101.

³²⁴ Žr. Priedą, p. 195–204.

³²⁵ Žr. Dalia Kutraitė. *Dalia Kutraitė kalbina... Žvaigždžių karai tęsiasi*. Vilnius: Alma littera, 2013, p. 142.

³²⁶ Cit. iš Rokas Subačius. *Dramatiškos biografijos*, p. 287.

³²⁷ Eduardas Mieželaitis. *Nereikalingas žmogus. Akcentai: autobiografinė esė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.

Nors lojalūs buvo absoliuti dauguma sovietmečio menininkų, jų lojalumo laipsniai buvo labai skirtingi. Jau cituotus Kubilinską ir Mieželaitį galima priskirti nuosekliai lojaliems, nes tarp jų pasaulėžiūros ir kūrybos nebuvo prieštaravimo. Kitą grupę sudarė prisitaikėliai, kurie ir gyvenime, ir kūryboje stengėsi prisitaikyti prie to meto reikalavimų. Kaip vėliau prisiminė Vytautas Bubnys, „vėjai pūtė, o mes lingavom į abi puses. Iš kur dabar pučia, sakyk tu man? Iš kur rytoj gali papūst?“³²⁸ Ir pagaliau buvo priverstinai lojalūs, kurie net nepalankiausiomis sąlygomis stengėsi, kiek tai įmanoma, išsaugoti nepriklausomybę: „Ir vis dėlto, nepaisydamas valdžios rūstybės, aš negalvojau prisitaikyti prie jos norų – pakeičiau tik gyvenimo būdą.“³²⁹

Pagal kompensacijos dėsni, tie menininkai, kurie sovietmečiu buvo garbinami labiausiai, susilaukė daugiausiai paniekos, pasmerkimo, kritikos. Be abejo, teisti gali kiekvienas, bet ne kiekvienas tam ryžtasi. Kaip teigė ryškiausias XX a. katalikų mąstytojas Žakas Maritenas (Jacques Maritain), „kad ir kokios ryškios būtų poeto nuodėmės, kad ir koks atstumiantis būtų jis pats kaip žmogus, vis dėlto mes jį mylime, nes jis buvo poetas, ir esame jam dėkingi ne vien todėl, kad mylime grožį, bet taip pat ir todėl, kad mes esame žmonės, kuriems rūpi likimo paslaptys; savo kūrybos dėka mūsų akyse jis tampa baltas kaip sniegas. Nė vienu atveju mes negalime jo teisti. Jis atsiskaitys prieš Dievą“³³⁰.

Pareiga – vienas iš galingiausių kaip Rytų, taip ir Vakarų visuomenės ir kultūros persmelkiančių archetipų. Indų filosofijoje *dharma* suvokiamas kaip būties pagrindas, pagrindinis socialinį gyvenimą organizuojantis principas, kasdieniniame gyvenime besireiškiantis kaip pareigos vykdymas. Kiekviena kasta, kiekviena socialinė ar politinė grupė ir netgi dievai turi savo pareigas, kurias vykdydami palaiko pasaulyje harmoniją ir darną³³¹.

³²⁸ Vytautas Bubnys. *Tolimi artimi. At(si)vėrimai*, Autobiografinės esė. Vilnius: Alma littera, 2008, p. 28.

³²⁹ Jonas Mikelinskas. *Žmogus ir jo legenda. Apmąstymai apie kūrybą ir kūrėjus*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 22.

³³⁰ Maritenas, Ž. Menininko atsakomybė, *Grožio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 427.

³³¹ Žr., pvz., Bhagavatgyta. *Senovės Rytų poezija*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 388, 396.

Vakarų filosofijoje pareigos vaidmenį žmonių gyvenime labiausiai išaukštino ir geriausiai pagrindė Kantas. Jo etika neretai įvardijama kaip „pareigos etika“, nes „pareiga ir priedermė – tik taip mes turime vadinti savo santykį su moralės dėsniu“³³². Literatūroje pareigos problema bene geriausiai atspindėta prancūzų klasicizmo epochos dramaturgų – Kornelio, Rasino – kūryboje. Pagrindinis jų dramų herojų konfliktas – konfliktas tarp pareigos ir jausmo, tarp meilės moteriai ir būtinybės vykdyti kario pareigas. Natūralu, kad tikri herojai – kaip Sidas – šį konfliktą išsprendžia pareigos naudai. Sovietmečio Lietuvoje pareiga vaidino didesnę ar menkesnę vaidmenį praktiškai visų žmonių gyvenime. „Priede“ pateikiamas interviu su Aleksejumi Pavlovskiu – žmogumi, kuriam pareigos vykdymas buvo tapęs veiklos dominante. Žiemą, sunkiai sirgdamas, jis kėlėsi ketvirtą valandą ryto, pėsčiomis ėjo apie kilometrą iki garažo, ir dirbo visą dieną, nes reikėjo padėti ligoniams. Pagrindinis jo veiklos motyvas – „aš negaliu kitaip.“³³³

Kai kurių žmonių lojalumą valdžiai lėmė tai, ką galima pavadinti *internacionalisto* archetipu. Dažniausiai šis archetipas reiškėsi kaip tam tikrai grupei žmonių būdinga suvokimo forma – savęs kaip tarptautinės bendruomenės nario suvokimas. Kartais šis suvokimas išsiliesdavo į tam tikrą veiklą, įskaitant dalyvavimą ginkluotuose junginiuose, vadinamose *interbrigadose*. Šio tipo žmonių mentalitetas gerai atspindėtas Georgo Orwello kūrinyje „Katalonijai pagerbti“³³⁴. Lietuvoje tai neretai buvo žmonės, baigę Maskvos ar Sank Peterburgo aukštąsias mokyklas. Tipiškas tokio žmogaus pavyzdys – Rūta Klišytė³³⁵. Būti internacionalistu nereiškė nematyti socializmo trūkumų. Tai reiškė, kad šie žmonės jautėsi greičiau tarptautinės – rusų, latvių, nei tautinės lietuvių bendruomenės nariais. Internacionalistais, be abejo, buvo ir daugumas sovietinėje Lietuvoje gyvenusių rusų.

Lojaliais sovietų valdžiai buvo daugelis racionalaus tipo žmonių, arba, naudojant Jungo terminiją, tie, pas kuriuos dominavo instinkty-

³³² Imanuelis Kantas. *Praktinio proto kritika*, p. 95.

³³³ Žr. Priedą, p. 207.

³³⁴ Georges Orwell. *Katalonijai pagerbti*. Vilnius: Kitos knygos, 2010.

³³⁵ Žr. Priedą, p. 216–222.

vus refleksijos faktorius. Vytauto Kubiliaus manymu, „mūsų sąlygomis reikia dirbti ramų kultūrinį darbą, nes tik jis prasmingas, ir jokių būdu nesišakoti su politinio turinio dalykais. Pokarinė istorija juk yra gera pamoka.“³³⁶

Kaip mokė apaštalas Paulius, „nėra valdžios, kuri nebūtų iš Dievo“ (Rom 13,1), todėl lojalūs sovietų valdžiai buvo ir nemaža dalis tikinčiųjų, ar religingų žmonių. Vienu iš to pavyzdžių galėtų būti Adomas Penkarskas. Jis „visą gyvenimą buvo prie bažnyčios“, bet tuo pat metu buvo lojalus sovietų valdžiai ir net, kaimynų žodžiais tariant, „Paleckio draugas“. Kadangi lojalumas bedievių valdžiai sunkiai derėjo su dar prieškaryje susiformavusia morale, šis žmogus daug gėrė, ir visą savo gyvenimą vertino kaip „pražuvusį“³³⁷.

Linksmybės siekimas

Linksminkimos, linksminkimos

Pakol jauni esma

Nebus laiko mums linksmintis

Kada pasenėsma...³³⁸

Tai – viena mėgiamiausių sovietmečio studentų (ir ne tik) užstalės dainų. Linksmybės siekimas – nuo socialinės politinės santvarkos nepriklausoma ar mažai priklausoma instinktyvi linkmė. Linksmą gyvenimą gali sau susikurti bet kas, bet kur ir bet kada. Kaip apibendrinamas savo prisiminimus teigė Auksas Jakštas, „stengėmės gyventi linksmai“³³⁹. Marcelijaus Martinaičio žodžiais tariant, „keisčiausia, kad mes tada labai daug linksmindavomės“³⁴⁰.

³³⁶ Vytautas Kubilius. *Dienoraščiai 1945–1977*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 360.

³³⁷ Žr. Priedą, p. 169.

³³⁸ Žodžiai A. Vienažindžio.

³³⁹ Žr. Priedą, p. 172.

³⁴⁰ Marcelijus Martinaitis. *Viskas taip ir liks. 1988–2013 metų užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018, p. 141.

Lojalūs sovietų valdžiai dažniausiai buvo karjeristai³⁴¹, snobai³⁴², chameleonai³⁴³ ir daugelio kitų bendruomenių nariai.

Abejingieji

Šalia lojalių vis didesnę vaidmenį sovietmečio Lietuvoje vaidino abejingi ideologijai žmonės. Šiame skyrelyje trumpai panagrinėsime dvi tokių žmonių bendruomenes: valkatas ir klajoklius.

Vakarų Naujųjų laikų istorija – žmogaus pavergimo istorija. Mokslo ir technikos pažanga pavertė žmogų gamtos valdovu, bet visuomenės vergu. Vis dažniau ir dažniau žmogus tapdavo žaisliuku jam nesuprantamų ir nepavaldžių socialinių jėgų žaidime. Bene ryškiausias to pavyzdys literatūroje – Franco Kafkos romanas „Procesas“, kuriame teisinės sistemos pavyzdžiu parodoma mechaniška tampančios visuomenės absurdiškumas. Teismui visai nesvarbu – kaltas romano herojus ar ne – toks klausimas knygoje net nekeliamas – svarbu, kad visos teisinės procedūros vyktų griežtai pagal procesinės teisės reikalavimus. Ypač mechanistinės visuomenės raidos tendencijos sustiprėjo totalitarinėse visuomenėse. Kaip atsvara šiems suvienodinimo, priklausomumo procesams formavosi visuomenės nepriėmimo, visuotinai pripažintų elgesio normų ir gyvenimo būdo nepaisymo tendencijos. Kartais jos pasireiškėdavo silpnai, kartais – visiškai ne tik politinių, bet ir socialinių, moralinių normų nepriėmimu, nenoru žaisti pagal visuotinai priimtas taisykles.

Sovietų Sąjungoje egzistavo dvi socialinio gyvenimo paribiuose klajojusių žmonių grupės: *bomžai* ir *bičai*. *Bomžas* – (nuo rusiško: *bez opredelionogo mesta žitelstva* – žmogus, neturintis nuolatinės gyvenamos vietos) – sovietmečio valkatos, dažniausiai besimaitinantys šiukšlinėse randamomis maisto atliekomis ir prasimanydami šiek tiek pinigų priduodami į surinkimo punktus buitines atliekas (stiklinės taros, makulatūros) ar smulkiomis vagystėmis. *Bič* (rus. *bivšij inteligentij čelovek*) – kažkada tam tikrą padėtį visuomenėje užėmę, bet prasigėrę ir iki

³⁴¹ Juozas Grušas. *Karjeristai*. Vilnius: Vaga, 1971.

³⁴² Sergejus Rapoportas. *Vilniaus snobai*.

³⁴³ Jonas Avyžius. *Chameleonų spalvos*. Vilnius: Vaga, 1980.

žemiausių socialinės hierarchijos pakopų nusiritę žmonės. Pasak populiaraus sovietmečių posakio, „jei gėrimas trukdo darbui – mesk darbą“. Kai kurie žmonės sekė šiuo patarimu. Kadangi oficialiai bedarbių ir benamių žmonių to meto visuomenėje neturėjo būti, bomžai ir bičai gyveno pusiau legalų gyvenimą, jei ne besislapstantys, tai bent jau vengiantys budrių tvarkos saugotojų akių. Sovietų Sąjungai žlugus, valkatos tapo neatsiejama Lietuvos, kaip ir visų kitų Vakarų didmiesčių peizažo dalimi.

„Priedė“ pateikiama interviu su lietuvių bomžu Alfonsu Tamulioniu. Šalia socialinių, o neretai ir teisinių normų nepaisymo, šio žmogaus psichikoje prasikalė ir susirado sau vietą pirmykščiai dar biologinėje žmogaus prigimtyje glūdintys *rinkėjo* ir *kaupėjo* archetipai. Kaip kažkada žmonės klaidžiojo po miškus ar laukus, rinkdami maistui tinkamus augalus, taip ir didžiąją Alfonso gyvenimo dalį sudaro maisto atliekų ar daiktų, kuriuos kažkada ir kažkur galima bus panaudoti (parduoti) rinkimas. Maža to. Kaip daugelis gyvūnų kaupia atsargas žiemai ar kitiems sunkiems gyvenimo periodams, jis jau nuo dvylikos metų (penktos klasės) pradėjo kaupti naudingus daiktus. Tam tikrais gyvenimo periodais jis daugiau ar mažiau įsikomponuodavo į visuomenės struktūrą – dirbo fabrike, nevengė ir nevengia atsitiktinių uždarbių – tačiau socialiniai ir net šeimyniniai ryšiai nuolatos silpnėjo.³⁴⁴

Kitą, kaip materialiniu, taip dvasiniu požiūriu aukštesnėje pakopoje esančią marginalų grupę sudarė vadinamieji „gėlių vaikai“ – hipiai. Daugiausiai tai buvo pasiturinčių šeimų bendruomenėmis gyvenantys, panieką materialinėms vertybėms, laisvą meilę, o neretai ir narkotikus praktikuojantys žmonės. Hippių judėjimas Vakaruose atsirado šešiasdešimtais metais Kalifornijoje ir paplito po visas šalis. Pasiėkė jo bangos ir Lietuvą. Didelė dalis po Kalantos susideginimo į Kauno gatves išėjusio jaunimo dalis buvo ar bent jau priskyrė save hapiams. (A. Sniečkaus žodžiais tariant – „ilgaplaukiams“).

Jei hippių ar kitoms marginalinėms sovietmečio bendruomenėms priklausė vienetai, tai klajonių pagundai pasiduodavo daugelis. Skirtingai nuo tam tikrą tikslą turinčių kelionių, klajoklio tikslas – pati kelionė. Kaip biografinėje knygoje prisimena Eugenijus Ališanka, „mane traukia

³⁴⁴ Žr. Priedą, p. 209–210.

kelias, kuris apskritai nesibaigia“³⁴⁵. Klajoklio archetipas būdingas visų laikų ir tautų kultūroms. Brahmanizmą aukščiausią dvasinę pakopą pasiekęs žmogus tapdavo *archatu* – klajūnu, neturinčiu teisės vienoje vietoje pragyventi ilgiau nei tris dienas. Bene žinomiausias klajoklio archetipo išraiška Vakarų kultūroje – Odisejas. XIX a. pabaigoje keliavimas (klajonės) Vakaruose tampa masiniu judėjimu³⁴⁶. XX a. antroje pusėje klajoklio archetipas įgauna naujus atspalvius kultiniais tapusiuose Keruako romanuose „Kelyje“ ir „Dharmos valkatos“.

Sovietmečio Lietuvoje klajoklio archetipas skleidėsi dviem pagrindiniais pavidalais: tautiniu ir sovietiniu. Tautinis reiškėsi tais atvejais, kai buvo siekiama aplankyti skaudžius ir didingus Lietuvos istorijos momentus menančias vietas. Dažniausiai tai buvo pavieniui ar šeimomis vykdomos kelionės, kaip aprašyta Priedo 228 puslapyje, tačiau paskutiniaisiais sovietinės Lietuvos egzistavimo dešimtmečiais išsirutuliojo į „žygeivių“ judėjimą.

Kita sovietmečiu paplitusi keliavimo forma – valdžios palaikomas internacionalizmą ir sovietinį patriotizmą ugdantis keliavimas. Pirmiausiai tai lietė keliavimą pakeleivingomis mašinomis – vadinamą „autostopą“. Spaudos kioskuose už simbolinę kainą (vieną rublį) galima buvo nusipirkti savotišką čekių knygelę. Šiuos čekius, įrašius mašinos numerį ir pravažiuotų kilometrų skaičių, reikėdavo įteikti pavežusios mašinos vairuotojui. Metų pabaigoje, susumavus rezultatus, daugiausia pakeleivių ir toliausiai pavežę vairuotojai gaudavo vertingus prizus – lengvąsias mašinas, motociklus, dviračius. Skatindama tokias keliones, valdžia siekė sudaryti Sovietų Sąjungos kaip vientisos valstybės įvaizdį, įdiegti mintį, kad visi jos gyventojai yra jos piliečiai. Kaip buvo dainuojama populiarioje to meto dainoje, „mano adresas – ne namas ir ne gatvė, mano adresas – Sovietų Sąjunga“.

³⁴⁵ Eugenijus Ališanka. *Gyvenimas tarp dviejų bažnyčių*. Vilnius: Tyto alba, 2012, p. 30.

³⁴⁶ Frank Trentmann. Civilization and Its Discontents: English Neo-Romanticism and the Transformation of Anti-Modernism in Twentieth-Century Western Culture. *Journal of Contemporary History* Vol. 29, No. 4 (Oct., 1994), p. 583–625.

„Jis meluoja, ir visi žino, kad jis meluoja“: cinikai ir kombinatoriai

Tolstant ir blėstant socializmo idealams, vis svarbesnį vaidmenį politikoje pradėjo atlikti cinikai. Pagrindinis cinikų bruožas – dviveidiškumas. Be abejo, daugelis sovietmečiu gyvenusių žmonių buvo priversti „atiduoti duoklę“ sovietinei ideologijai, bet tik cinikai iš tos duoklės susikrovė politinį ir socialinį kapitalą. Nerausdami ir nesvyruodami jie kalbėjo, ką reikia, o gyveno – kaip reikia. Kaip prisimena vienas Kremliaus pareigūnas, „kažkas stovi tribūnoje. Jis meluoja, bet visi ploja, nors visi žino, kad jis meluoja, ir jis žino, kad jie žino, jog jis meluoja.“³⁴⁷

Svarbus cinikų bruožas buvo skundimas. Skundė draugai – draugus, pavaldiniai – viršininkus, viršininkai – pavaldinius. Buvęs komunistų partijos centro komiteto darbuotojas Juozas Kuolelis prisimena atvejį, kai LKP antrasis sekretorius Nikolajus Dybenka, gerokai išgėręs, išdėstė jam „tokį subtilų dalyką“, jog, kiekviena proga ant manęs nuolat „lašina“³⁴⁸ mano tiesioginis šefas. „On na tebia postojano kapajet, sukin syn“³⁴⁹. Pažymėtina, jog Dybenka skundimą traktavo ne kaip dorybę, o kaip trūkumą. Nuolatos savo pavaldinį skundžiantį viršininką jis nepavadino „doru, principingu komunistu“, o „kalės vaiku“ Tai reiškia, kad, nepaisant visokeriopo palaikymo ir skatinimo, skundimas net aukščiausiuose valdžios sluoksniuose netapo dorybe, o buvo traktuojamas kaip yda.

Ir, be abejo, cinikai naudojosi visom nomenklatūrai teikiamomis privilegijomis: butais, spec. poliklinikomis, specialiais maisto daaviniais, kelionėmis į užsienį³⁵⁰. Kažkas keliavo reikalo verčiamas, kažkas – su pasimėgavimu. Kaip rašė Lionginas Šepetys, „mėgau užsienio keliones. Jos „mėgo“ mane. Išskyrus Albaniją ir Portugaliją, esu apkeliavęs visą Europą, visus pasaulio žemynus. Ir ne po kartą“³⁵¹. O kaip su tais, kurie net apie kaimyninę Lenkiją nedrįso svajoti, o jei ryždavosi ištrūkti iš

³⁴⁷ Svetlana Aleksejevič. *Laikas iš antrų rankų*, p. 161.

³⁴⁸ Sovietmečio žargonu „lašinti“ reiškė skusti (S. J.).

³⁴⁹ „Jis tave nuolatos skundžia, kalės vaikas“ Juozas Kuolelis. *Pro kalėjimo grotas*, p. 226.

³⁵⁰ Vladas Butėnas. CĖ KA: kelias į 1988-uosius metus, p. 121–123.

³⁵¹ Lionginas Šepetys. *Neprarašoji karta*. Siluetai ir spalvos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 252.

socialistinio lagerio, buvo priversti nuvarinėti lėktuvus, kaip tėvas ir sūnus Brazinskai³⁵², ar kone mėnesį klaidžioti po Rusijos ir Suomijos miškus, pelkes, kad pasiektų Švediją, kaip Vladas Šakalys³⁵³? Pasirodo, geležinė uždanga padėjo išsaugoti tautą, nes „paukščiai parištais sparnais laikosi arčiau savo lizdo“³⁵⁴.

Pagrindinis cinikų indėlis į socializmo kūrimo teoriją ir praktiką – jie išmušė iš politinio Lietuvos gyvenimo moralinį dėmenį. Kovotojai ir tikrai tikintieji turėjo idealus, kad ir ginčytiną moralę³⁵⁵. Tam tikros moralės atplaišos aptinkamos ir pragmatikų veikloje. Cinikai amoralūs ne todėl, kad darė reveransus imperijai, o todėl, kad moralė kaip socialinis reiškinys jiems neegzistavo. Asmeniniame gyvenime šio tipo žmonės galėjo būti puikūs vyrai, geri tėvai, bet jie niekada nesusimąstydavo apie tai, ką neša jų veikla jų klanui nepriklausantiems žmonėms. Daugumas jų vadovavosi paprasta, bet neapsakomai veiksminga maksima: „gėris tai paklusnumas“³⁵⁶. Paklusnumas Maskvos nurodymams ir direktyvoms garantavo ramybę, aplinkinių pagarbą, o neretai ir pavydą, sotaus išskirtinumo jausmą. Būtent tokie žmonės ir formavo politinį sovietinės Lietuvos gyvenimą paskutiniaisiais jos egzistavimo dešimtmečiais.

Kombinatoriai

Svarbią Lietuvos, kaip ir Sovietų Rusijos, gyventojų dalį sudarė bet kokioms ideologijoms abejingi miesčionys. Kaip savo laiku rašė Vladas Drėma, „miesčioniškumui būdingas pasyvus požiūris į gamybą. Tai vartotojas, norįs mažiausiai dirbti, bet daugiausiai gauti. Miesčioniškumas – eksploatatoriaus, visuomeninio parazito pasaulėjauta, niekinanti kiekvieną fizinį bei intelektualinį darbą [...]. Miesčioniškumas – tai tipinė

³⁵² Žr. prieigą per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Pranas_Brazinskas

³⁵³ Režimo priešas. Audriaus Ažubalio pokalbis su Vladu Šakaliu. *Atgimimas*, 1990, Nr. 39.

³⁵⁴ Lionginas Šepetys. Ten pat.

³⁵⁵ Žr. Edvardas Kriščiūnas. V. Kapsuko ir Z. Angariečio revoliucinės komunistinės etikos bruožai XX a. pirmoje pusėje. *„Istorija“*, 71 tomas, 2008, p. 49–55.

³⁵⁶ Kaip teigė Algirdas Brazauskas, Ministrų tarybos pirmininkas Jonas Maniušis visus Maskvos nutarimus vykdavo kaip nediskutuotinus. *Ir tuomet dirbome Lietuvai*, p. 346.

hedonistinė pasaulėjauta, siekianti maksimaliai pasinaudoti visomis gyvenimo ir gamtos gėrybėmis [...]. Miesčioniško gyvenimo idealas – turėti ir patenkinti visus kūno malonumus: skaniausiai pavalgyti, išgerti, nieko nedirbti, veltėdžiauti“³⁵⁷.

Norint „tenkinti visus kūno malonumus“, reikia pinigų, o gauti pinigų, ypač „nieko nedirbant“, ne taip paprasta. Sovietmečiu egzistavo du pagrindiniai nelegalaus arba pusiau legalaus pinigų ar kitų materialinių gėrybių įsigijimo būdai: vogimas ir kombinavimas. Pavogti reiškia slapta pasisavinti kažkam priklausantį daiktą. Socialistinėje visuomenėje privatinė nuosavybė buvo pakeista valstybine. Valstybinė gi nuosavybė, užuot traktuota kaip *visų*, buvo traktuojama kaip *niekieno*, o imti niekam nepriklausantį daiktą – ne nuodėmė, todėl socialistinio turto grobstymas, ar paprasčiau sakant, vogimas, tapo socialistinio gyvenimo norma. Jei, pavyzdžiui, mėsos kombinate dirbantis žmogus nevogdavo mėsos, ar pieno kombinate – pieno produktų, jis buvo laikomas moraliniu iškrypėliu, keliančiu grėsmę gerai suderintam vogimo procesui.

Kita – rafinuotesnė ir tik socializmui būdinga praturtėjimo forma – kombinavimas. *Sukombinuoti* reiškė įsigyti kokį nors daiktą ar paslaugą nelegaliu ar nevisai legaliu būdu. Visuotinio deficito sąlygomis kombinavimas atliko svarbų, o neretai lemiamą vaidmenį prekinuose santykiuose. Gerai žinomas pasakojimas apie tūlą užsienietį, kuris, pabuvojęs Sovietų Sąjungoje, taip pasidalino išpūdžiais apie šią šalį: „Mes jų gyvenimo būdo nesuprasime niekada. Parduotuvės – tuščios, šaldytuvai – pilni“. Būtent dėl kombinavimo prisipildydavo šaldytuvai, moterys galėjo puikuotis užsienietiška kosmetika, o vyrai mėgautis užsienietišku alumi. Kartais ši veiklos rūšis siekė žymiai toliau ir daugiau – ne kokių nors konkrečių daiktų, o turto, ar pinigų bendrai. Būtent toks buvo nemarių Ilfo ir Petrovo romanų herojaus „Didžiojo kombinatoriaus“ Ostapo Benderio gyvenimo tikslas. Kombinatoriaus tipas ir archetipas praktiškai nežinomi kapitalistinėse visuomenėse. Tenai yra turtas ir įvairūs jo įsigijimo būdai. Kombinavimas – būdas praturtėti šalyje, kurioje būti turtingam draudžiama.

³⁵⁷ Vladas Drėma. Liaudiškumas ir miesčioniškumas dailėje. *Kultūros barai*, 1966, Nr. 9, p. 67–68.

Lietuvoje kombinavimas buvo persmelkęs visą gyvenimą, visus visuomenės sluoksnius, pradedant oriais partijos CK sekretoriais, baigiant labiausiai nuskurusio kolūkio melžėja, droviai pilančią vandenį į valstybiniams pieno supirkimo centrams skirtą pieną. Neretai kombinavimu, papirkinėjimu, kyšiais buvo siekiama naudos ne tik ar ne tiek sau, kiek savo atstovaujamai organizacijai ar net respublikai. Kaip prisiminimuose rašo buvęs CK sekretorius Lionginas Šepetys, „kuo sparčiau sklido iš Centro įvairūs statybų draudimai, tuo daugiau svėrė mūsų žygeivių „į ten“, pas „Marją Ivanovną“, skirstančią pinigus ir limitus, lagaminai“³⁵⁸. Panašiai kolūkių ar įmonių vadovai prirašinėjo, gerino savo pasiekimų rodiklius tam, kad jų darbuotojai gautų premijas ar bent jau nesivilkėtų populiarus anuomet „socialistinio lenktyniavimo“ uodegoje. Tačiau daugiausiai iš kombinavo pelnėsi kuklūs šios veiklos eiliniai – pardavėjai, tiekėjai, įvairaus lygio ir žanro administratoriai. Savo sukaupto turto dėka jie galėjo jaustis pranašesniais už kitus tautiečius, nekalbant jau apie nuskurusią Rusijos pakraščių gyventojus.

Įvairūs miesčionių, kombinatorių, paklusniųjų bruožai suformavo vadinamąjį *homo sovieticus*. Zinovjevo manymu, svarbūs *homo sovieticus* bruožai buvo indiferentiškas požiūris į darbą ir vadinamą bendraliaudinę nuosavybę, pasyvumas, iniciatyvos stoka³⁵⁹. Be abejo, būtų naivu manyti, kad visi sovietmečiu gyvenę žmonės priklausė *homo sovieticus* tipui, bet neigti jų egzistavimą beprasmiška.

Nepaisant titaniškų pastangų, galingos propagandinės mašinos sovietiniams ideologams nepavyko sukurti monolitinės visuomenės. Kolektyvinės pasąmonės gelmėse brendo, rutuliojosi, plėtėsi alternatyvios bendruomenės³⁶⁰ ir alternatyvūs pasauliai. Kartais šie pasauliai tik dirgino vaizduotę, keldavo abejones viena ar kita iš tribūnų skelbiama tiesa, kartais gi skatino, kvietė, vertė priešintis esamai tvarkai.

³⁵⁸ Lionginas Šepetys. *Neprarastoji karta*, p. 78.

³⁵⁹ Aleksandr Zinovjev. *Homo sovieticus*. Grove / Atlantic, 1986.

³⁶⁰ Žr. Aistė Ramonaitė, (red.) *Nematomos sovietmečio bendruomenės*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.

„Geriau visą gyvenimą likti turinčiam savo nuomonę darbininku nei bailiam inteligentui“: metantys iššūkį

Pirma, paprasčiausia ir populiariausia masinio pasipriešinimo forma buvo politiniai anekdotai. Neatsitiktinai Stalino (ir pradiniam Sniečkaus) valdymo etape už politinių anekdotų pasakojimą žmonės buvo tremiami ar sodinami į kalėjimus. Socialistinei visuomenei liberalizuojantis, politiniai anekdotai, be abejo, nebuvo skatinami, bet eiliniai piliečiai už jų pasakojimą bent jau viešai persekiojami nebuvo. Paminėsi keletą būdingesnių šio tipo anekdotuose skleidžiamų socialistinės ideologijos ir santvarkos kritikos krypčių.

Pirmiausia buvo griauamas mitas apie laisvą Lietuvos įstojimą į Sovietų Sąjungą ir teigiama, jog pasipriešinimo ugnelė niekada neužgeso ir kiekvienas normalus lietuvis (jo vietoje galėjo būti latvis, estas) laiko paslėpęs ginklą, kurį, reikalui atėjus, galima bus panaudoti prieš okupantus.

Kariniam komisariate karininkas išrikiuoja naujokus ir pasakoja apie būsimos tarnybos ypatumus.

– Klausimų yra?

Jonaitis kelia ranką.

– Klauskite, eilini Jonaiti.

– Ginklus duosite ar savo atsinešti?

Kita anekdotų serija – apie tariamą partijos ir liaudies vienybę. „Liaudis ir partija vieningi“ – skelbė vienas iš populiariausių to meto lozungų. Partinės nomenklatūros manymu, ji beatodairiškai rūpinosi liaudies gerove, o liaudis už tai turėjo juos jei ne mylėti, tai bent jau gerbti. Praktikoje viskas atrodė šiek tiek kitaip:

Mokytoja klasėje: Šiandien, vaikai, kalbėsime apie katastrofą. Ar žinote, kas tai yra katastrofa?

– Taip, – atsako vaikai.

– Gerai, kas gali pateikti pavyzdį?

Petriukas kelia ranką.

– Prašau, Petriuk.

Petriukas. Katastrofa tai, kai ėjo oželis per lieptą, lieptas slidus, oželis paslydo, įkrito į upę, sušlapo ir susirgo.

Mokytoja. Ne, Petriuk. Tai, ką tu papasakojai, yra bėda, bet ne katastrofa. O katastrofa tai kai skrenda lėktuvas virš vandenyno, jame – mūsų partijos ir vyriausybės vadovai, valdžios atstovai, ir staiga lėktuvas sudužo, visi nukrito į vandenį ir nuskendo. Supratai skirtumą?

– Supratau, tamsta mokytoja.

– Dabar paaiškink visai klasei.

Petriukas. Jeigu lėktuvas skrido virš vandenyno, o lėktuve visa mūsų partija, ir valdžia, ir vyriausybė, ir lėktuvas sudužo, ir visi nuskendo – tai katastrofa, bet ne bėda. O bėda tai, jeigu ėjo oželis per lieptą, lieptas slidus, oželis paslydo...

Dar viena anekdotų grupė pašiepia valdžios neūkiškumą, nesugebėjimą racionaliai tvarkyti ekonomiką.

Leonido Brežnevo vizito Jungtinėse Amerikos Valstijose pabaigoje Baltuosiuose rūmuose buvo surengta iškilinga vakarienė, per kurią stalas buvo nukrautas įvairiausiais patiekalais ir gėrimais. Brežnevas pasidomėjo, iš kur gautos tam lėšos. Tuometinis prezidentas Džimis Karteris privedė jį prie lango ir parodė upę:

– Matai upę? – Taip, – atsakė Brežnevas. – O matai tiltą per upę? – Taip. – Tai štai. Pradinė tilto vertė – dešimt milijonų dolerių. Bet mes paskelbėm konkursą, pasirinkom optimaliausią projekto ir rangovo variantą ir šiek tiek sutaupėm. – Rodydamas į stalą: – Skirtumas – štai jis.

Po kurio laiko Karteris lankosi Sovietų Sąjungoje. Vizito pabaigoje Kremliuje taip pat surengiama iškilinga vakarienė, savo prabanga pranokstanti amerikietišką. Karteris pasidomi, iš kur gautos tam lėšos. Brežnevas priveda jį prie lango.

– Matai upę? – Matau. – O matai tiltą? – Nematau.

Brežnevas sako:

– Ir aš nematau. Rodydamas į vaišėmis nukrautą stalą: – Štai jis.

Nemažai anekdotų buvo apie tariamą demokratiją, atotrūkį tarp to, kas buvo oficialiai teigiama ir realybės, apie geležinę uždangą, ir slaptą daugelio net nomenklatūros darbuotojų norą išvykti į Vakarus, kur nereikia apsimetinėti, pataikauti ir padlaižiauti, ir žmonės gali atvirai reikšti savo nuomonę visais gyvenimo klausimais. Pateiksime tik dar vieną pavyzdį:

Ryte Brežnevas išeina į verandą, apsižvalgo aplink, įkvepia gaivaus oro ir kreipiasi į Saulę:

– Sveikinu tave, o dangaus šviesuly.

– Ir aš jus sveikinu, gerbiamas Leonidai Iljičiau, – atsako Saulė.

Per pietų pertrauką Brežnevas vėl išeina į terasą:

– Sveikinu tave, o dangaus šviesuly.

– Ir aš jus sveikinu, gerbiamas Leonidai Iljičiau, – atsako Saulė.

Darbo dienos pabaigoje Brežnevas trečią kartą išeina į verandą:

– Sveikinu tave, o dangaus šviesuly.

Saulė tyli.

– Sveikinu tave, o dangaus šviesuly, – jau garsiau pakartoja Brežnevas,

Saulė tyli.

– Aš į tave kreipiuosi, dangaus šviesuly, – dar garsiau ir grėsmingiau sako Brežnevas.

– Eik šalin, senas kvaily, – atsako Saulė. – Aš jau Vakaruose.

Senovės kinų išminčius Laozi teigė, jog egzistuoja keturi valdžios tipai. Geriausia valdžia – tokia, apie kurią žmonės tik žino, kad ji yra; blogesnė – kuri verčia save gerbti; dar blogesnė – kurios liaudis bijo; ir blogiausia – iš kurios žmonės juokiasi³⁶¹. Būtent tokia buvo Sovietų Sąjungos valdžia paskutiniaisia jos gyvavimo dešimtmečiais. Kai kas jos dar bijojo, kai kas – priverstinai gerbė, bet daugelis iš jos jau juokėsi: vieni – atvirai, kiti – slapčiomis, kažkas – su apgailestavimu, o kažkas ir su slapta viltimi, kad tokių žmonių valdoma valstybė ilgai egzistuoti negali.

Kita masinė pasipriešinimo forma buvo sportas. Ji būdinga praktiškai visų okupuotų šalių gyventojams – užtenka prisiminti po 1967 metų sovietų invazijos į Čekoslovakiją vykusio ledo rutulio pasaulio čempionato čekų sirgalių šūkį: „Jūs mus – tankais, mes jus – įvarčiais.“ Panašiai mąstė ir dauguma lietuvių sirgalių, kurie savo protestą reiškė išskirtine, tautine simbolika papuošta apranga, klausydami oficialiai smerkiamos muzikos ir, be abejo, sirgdami už Lietuvos komandas. Prisimena Alvydas Noreika: „Jei politinės nuostatos išvaizdos ir muzikos atveju reikėsi netiesiogiai, tai

³⁶¹ *Drevnkeitaiskaia filosofija*. Tom 1. Moskva: Mysl, 1972, p. 119–120.

stadione stebint, kaip rungtyniauja Vilniaus *Žalgiris*, jos buvo išreiškiamos neapdengtu pavidalu. Palaikant *Žalgirį* buvo dainuojama“:

Geltona žalia raudona
tai mūsų laisvės vėliava.
Sugriš iš užsienio Smetona
Ir vėl bus laisva Lietuva.

arba

Viens du trys, graži Lietuva
Kaip gėlė žydi visada.
Viens su puse du su puse
Graži Lietuva be rusų.

Neapdykta pasireiškė ne tik žodžiais, bet ir veiksmais. Neretai prieš ir po rungtynių vykdavo muštynės. Muštynės nebuvo paprastas chuliganizmas. Jis buvo nukreiptas į tuos, kurie asocijavosi su Sovietų Sąjunga³⁶².

Maištininko archetipas

Maištininko archetipas taip pat susietas su metančiu iššūkiu. Iššūkis – vienkartinis įvykis, maištas – procesas. „Priede“ pateikiame interviu su sovietmečio maištininke Daiva Strukoviene. Ji nebuvo pioniere, nestojo į komjaunimą, o savo vaikiška protestą prieš okupaciją išreiškė užrašu ant kuprinių „rusai lauk“. Susidėvėjusio socializmo sąlygomis tautiškai nusiteikusiam mokyklos direktoriui pavyko šį incidentą užglaistyti.³⁶³

Kito respondento – Dainiaus Razausko – kaip ir Daivos Strukovienės paaugliškas maištas buvo nukreiptas prieš rusifikaciją – pirmiausia privalomą rusų kalbos naudojimą ir rusų literatūros studijas³⁶⁴. Asmenybei bręstant, ji pasipildė tuo, ką galima pavadinti *intelektualiniu maištu*. Soviet-

³⁶² Alvydas Noreika. 9 dešimtmečio jaunimas – muzika ir futbolas prieš sovietinę tikrovę. Pranešimas konferencijoje „Lietuvių tauta sovietmečiu: tapatybės konfigūracijos. Žr. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, 2016, t. 4, Nr. 1, p. 128–129.

³⁶³ Žr. Priedą, p. 223.

³⁶⁴ Žr. Priedą, p. 232.

tinėje Lietuvoje ši maišto forma reiškėsi tuo, kad vis didesnė inteligentijos dalis nepasitenkino oficialiais informacijos šaltiniais, o ieškojo naujų, paslėptų bibliotekų saugyklose ar atkeliaujančių iš užsienio. Nuolatiniai intelektualinės veiklos suvaržymai didino poreikį skaityti ir aptarinėti įvairią, ne tik cenzūros patvirtintą literatūrą, lyginti joje skleidžiamas idėjas su primygtinai peršamomis pasaulėžiūrinėmis schemomis. Šia prasme intelektualinė laisvė rengė dirvą politinei. Pagrindinė šioje srityje egzistavusi tipiška elgsena – alternatyvios literatūros skaitymas ir platinimas.³⁶⁵

Dažniausiai intelektualinis maištas buvo *maištininko* archetipo raiška, bet kartais – kaip ir Dainiaus Razausko atveju, išplaukė iš ontologinės empatijos. Vienas iš ryškesnių ontologinės empatijos pavyzdžių literatūroje – Haldoro Laksneso romano „Pasaulio šviesa“ herojus Oulaviuras Kaurasonas, kuris viename iš savo gyvenimo tarpsnių išgirsta Dievo apreiškimo garsus³⁶⁶.

Alberto Einsteino manymu, stipriausias ir kilniausias mokslinio pažinimo motyvas – susižavėjimas pasauliu, kurį jis, nerasdamas geresnio termino, apibūdino kaip „kosminis religinis jausmas“³⁶⁷.

Kaip prisimena Dainius Razauskas, „mane vaiką ir paauglį vis Grigo Ratai vežė į žvaigždes.“³⁶⁸ Daugelis ontologinę empatiją patiriančių ar patyrusių žmonių praeina per pasaulį nepastebimai, išoriškai nesiskirdami nuo kitų, kai kurie – kaip Oulaviuras Kaurasonas – tampa poetais, bet visa gyvenimą nugyvena skurde ir varge, kai kurie – kaip Dainius Razauskas – tampa religijos, mitologijos tyrėjais.

Kūrybinės rezistencijos formos ir intensyvumas sovietmečiu buvo labai įvairūs ir priklausė nuo moralinės besipriešinančių pozicijos. Dalis inteligentų nesileido į jokių kompromisus ir tūnojo intelektualinės veiklos užkaboriuose, dalis pasitenkino, naudojant populiary to meto posakį, špygų rodytu kišenėse. Buvo ir tokių, kurie savo pilietinę ir moralinę poziciją bandė reikšti viešai. Kaip prisimena Vytautas Kubilius, Kazys

³⁶⁵ Ten pat, p. 240.

³⁶⁶ Haldoras Laksnesas. *Pasaulio šviesa*. Vilnius: Vaga, 1979, p. 28.

³⁶⁷ Albert Einstein. Religion and Science, *The World as I see it*. New York: Philosophical Library, 1949, p. 21.

³⁶⁸ Žr. Priedą, p. 237.

Saja veržėsi kalbėti plenumė: „Aš žinau, kad man dabar bus blogiau, kad elgiuosi neprotingai, bet negalima neduoti atkirčio kvailiams ir biurokratams. Kitą kartą jie pabijos, ir kitiems jau bus lengviau!“³⁶⁹ Kartais kam nors savo pozicija pavykdavo daugiau ar mažiau sėkmingai išreikšti kūryboje. Neretai po tokių viešo nepaklusnumo atvejų sekdamo cecho brolių pasmerkimas, ar, paprasčiau tariant, pjudymas.

Gali kilti klausimas: kam reikalingi pjudymai? Juk galima buvo ideologiškai abejotinių kūrinių paprasčiausiai nespausdinti, o paveikslų – neeksponuoti, ir niekas, išskyrus siaurą draugų ratą, apie juos nieko nežinotų. Nieko panašaus. Pjudymų poreikis išplaukė iš pačios įsivaizduojamo socialistinio pasaulio esmės. Kaip jau minėjome, prieš egzistavimas – būtina bet kokio įsivaizduojamo pasaulio egzistavimo sąlyga. Įsivaizduojamas socialistinis pasaulis papildė prieš sąvoka dar bent trimis bruožais: priešas turi būti matomas; priešas turi būti sutriuškintas; priešas turi atgailauti.

Prieškarinėje sovietų Rusijoje priešai buvo nuolatos atrandami ir triuškinami. Po II Pasaulinio karo situacija pasikeitė. Realus fizinis priešas – fašistinė Vokietija – sunaikintas. Tradiciniai klasiniai priešai – pirmiausia JAV ir Anglijos buržuazija – staiga pasidarė sąjungininkais. Reikėjo vidinio priešų. Tokiu priešų kažin ar galėjo tapti karo nualinta valstietija ar darbininkija, nelabai tiko ir techninė inteligentija, nes dalis jos žuvo, o likusieji buvo reikalingi kuriant atominį ginklą ir jo gamybai reikalinga pramonė. Juo tapo kūrybinė inteligentija. 1946 m. pasirodo VKP(b) CK nutarimas dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“. Sistemos funkcionavimui suteikiamas naujas impulsas. Kaip į tvenkinį mestas akmuo pasklinda ratilais po tvenkinį, taip šis nutarimas nuvilnija po visą Sovietų Sąjungą, taip pat ir Lietuvą. Įgyvendinant šį nutarimą, nereikėjo jokios kūrybos – užteko įrašyti triuškinamųjų pavardes, ką sėkmingai atlieka įvairaus rango valdininkai, įskaitant Sniečkų. Skaitant jo „Pranešimą“³⁷⁰ nepalieka įspūdis, kad jis galėjo būti parašytas Tambove ar Novosibirske.

³⁶⁹ Vytautas Kubilius. *Dienoraščiai 1945–1977*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 296.

³⁷⁰ Antanas Sniečkus. Apie ideologinio darbo pagerinimą. *Pranešimo LKP (b) CK XV Plenumo sutrumpinta stenograma*. Vilnius: „Tiesos“ leidykla, 1948.

Sovietinių komunizmo ideologų tikslas buvo sukurti visuomenę, kurioje „dideli ir maži, antraeiliai ir pirmaeiliai „sraigteliai“ valstybinės mašinos, nori jie to ar nenori, tiki ar netiki, priversti suktis su visa mašina“³⁷¹. Atgaila parodo, kad sistemos sulaužyti neįmanoma, kad žmonės, kurie tai pabandė padaryti, tai suprato, ir atgailauja. Sistemai nesvarbu, kas – Mikelinskas, Sąja ar Kubilius triuškinamas, nesvarbu, kas triuškintojai, svarbu, kad ji veiktų. Tai pastebėjo ir įžvalgiausi Lietuvos inteligentijos atstovai: „įdomiausia, kad ši sistema veikia kaip automatas, jau be žmonių noro ir valios.“³⁷²

Organizuotas pasipriešinimas

Šalia individualaus nepasitenkinimo ar maišto vis didesnę reikšmę politiniame Lietuvos gyvenime įgaudavo masinis pasipriešinimas. Pirmiausiai, svarbų vaidmenį rezistencijos judėjime atliko katalikai – kaip dvasininkija, taip ir eiliniai tikintieji. Apie „Katalikų bažnyčios kroniką“ ir ją leidusių žmonių likimus parašyta nemažai knygų, tačiau pasipriešinti drįsę žmonės vien pačiu savo egzistavimo faktu metė iššūkį marksistinei ideologijai, moralei, socialistiniam gyvenimo būdui ir tuo neabejotinai pasitarnavo atgaunant nepriklausomybę. Kaip teisingai pažymi Antanaitis, „religinės organizacijos ir ypač katalikų Bažnyčia išliko unikalūs nepriklausomybės židinys, nepavaldus nomenklatūriniam režimui“³⁷³.

Ir pagaliau egzistavo idealistai kovotojai, kurie visą okupacijos laiką siekė nepriklausomybės. Tai buvo žmonės, kurie, anot Antano Terlecko, „vadovavosi ne „šalta galva“, niekur nevedančiais sausais akademiniiais išvedžiojimais, o kilniais (racionalių apsidraudėlių požiūriu – naiviais) jausmais. Į kovą už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę būsimus LLL narius stūmė... stiprus ir gilus Tėvynės meilės jausmas.“³⁷⁴

³⁷¹ Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. *Podlinnaja istorija RSDRP-RKPb-VKP(b)*, p. 486.

³⁷² Vytautas Kubilius. *Dienoraščiai 1945–1977*, p. 390.

³⁷³ Kastytis Antanaitis. *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998, p. 36.

³⁷⁴ *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki Nepriklausomybės*. Kn. 1. Dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija. Sudarytojas ir redaktorius G. Šidlauskas. Vilnius: „Naujoji matrica“, 2004, p. 41.

Laisvės lygos reikšmė ne politinė, o greičiau moralinė. Siautėjant dviveidiškumui ir prisitaikėliškumui, jie demonstravo, jog egzistuoja kito tipo, kito mentaliteto žmonės. Kaip teigė Vytautas Bogušis, „geriau visą gyvenimą likti turinčiu savo nuomonę darbininku nei bailiu inteligentu“³⁷⁵. Panašiai 1976 metais tuometiniam Aukščiausios tarybos prezidiumo pirmininkui Podgornui adresuotame laiške rašė A. Terleckas: „Pagrindinis mano gyvenimo siekis – savo pavyzdžiu įrodyti KGB, jog visų lietuvių įbauginti neįmanoma“³⁷⁶.

Taip sovietinė visuomenė susidėjo iš daugelio kartais vienos kitas papildančių, kartais prieštaraujančių bendruomenių. Dalis buvo archetipų, pirmiausiai – kovotojo, dalis – instinktų, pirmiausiai – gero gyvenimo siekimo – valdžioje. Visi gyveno pagal savo pasaulio ir visuomenės sampratą. Kovotojai kovojo, menininkai kūrė, vagys vogė, kombinatoriai kombinavo. Kaip rašė Milanas Kundera, „ištikimybė komunizmui neturėjo nieko bendro su Marksu ir jo teorijomis. Epocha suteikė galimybę žmonėms realizuoti įvairiausius savo psichologinius poreikius; kai šie poreikiai tapo nereikalingi, žmonės jų atsisakė, netgi to nepastebėję“³⁷⁷.

Antra vertus, socializmo žlugimas buvo neišvengiamas, nes tapo trikdžiu visuomenės raidai. Kūrybinė visuomenės energija buvo silpna. Susilpnėjus, o vėliau užgesus, įtampai tarp šviesios pageidaujamos ateities ir pilkos dabarties, vieninteliu įtampos židiniu tapo bažnyčia ir disidentai, tačiau jų įtaka plačiosioms masėms buvo nedidelė. Tam, kad tauta atgimtų, reikėjo naujų įtampos šaltinių, naujų archetipų, naujo įsivaizduojamo pasaulio. Visą tai atnešė Atgimimas.

Atgimimas

Atgimimas – didžiausias idealizmo pliūpsnis XX amžiaus Lietuvos istorijoje. Keturiasdešimt pažeminimo metų, partizaninės pokario kovos pralaimėjimo kartėlis, dešimtmečiais trukusi būtinybė taikstyti,

³⁷⁵ Vytautas Bogušis. *Pareiškimas LKP Centro komitetui*. Ten pat, p. 107.

³⁷⁶ Ten pat, p. 44.

³⁷⁷ Milan Kundera. *Nevedenie*. S-Ptb., Azbuka-Klassika, 2010, p. 171.

veidmainiauti, pataikauti, išsiveržė į paviršių. Minios užplūdo gatves. Prancūzų nacionalinio himno – „Marselietės“ – žodžiai „Prie ginklų, piliečiai“ sklandė ore. Miesčionys virto didvyriais.

Per „dainuojančią revoliuciją“ liaudies ir partizanų dainose įkūnytas *laisvos Lietuvos* archetipas pasipildė naujais – *pabudimo* ir *sugrįžimo* archetipais, geriausia išreikštais tokiose dainose kaip „Bunda jau Baltija“, „Pabudome ir kelkimes“, „Grižtu namo“.

Priklausomai nuo to, kaip suvokiamas *miegas*, pabudimo archetipas Rytų ir Vakarų kultūrose skleidžiasi dviem pagrindinėmis formomis. Pirmiausia *miegas* gali reikšti nebuvimą realiame pasaulyje, o *pabudimas* – sugrįžimas į jį. Šia prasme pabudimas aptinkamas mituose apie septynis kalne miegančius jaunuolius, ar stiklo karste miegančią karalaitę. Kitas variantas – kai realus pasaulis suvokiamas kaip miegas, o pabudimas – pakilimas į aukštesnę dvasinę pakopą. Būtent šia prasme „pabudimas“ (*budhi*) traktuojamas budizme.

Atgimimo periodo Lietuvoje pabudimo archetipas reiškėsi abiem šiomis formomis. Buvimas Sovietų Sąjungos sudėtyje buvo traktuojamas kaip netikras buvimas, savotiškas miegas, o nubudimas reikė įžengimą į naują socialinę, politinę, dvasinę erdvę.

Nevienareikšmis ir *sugrįžimo* archetipas. Bene dažniausiai pasitaikančios jo traktuotės – *grįžimo į rojų* ir *amžinojo sugrįžimo* mituose. Lietuvoje Atgimimo metais *grįžimas namo* reiškė grįžimą į metafizinę tėvynę. Simptomatiška, jog šios dainos žodžius parašė sovietmečiu beveik niekam nežinomas poetas – Kęstutis Genys³⁷⁸. Būtent toks kompromisų nepripažįstantis menininkas galėjo sukurti skausmingo ilgesio ir gėlos persmelktą kūrinį, teigiantį, kad teritorija, kurioje gyveno sovietmečio lietuviai, nebuvo jų tėvynė, bet į tikrą, iki tol tik vaizduotėje egzistavusią Lietuvą galima ir būtina sugrįžti.

³⁷⁸ Žr. prieigą per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Kęstutis_Genys

„Burbulas, sakau, Lietuva“: posovietinės Lietuvos mentalitetų bruožai

Tautiškumo problema

Oranžinėse per Rytų Europą nuvilnijusiose revoliucijose susivienijo idealistai ir materialistai. Ir vieni, ir kiti troško permainų, bet dėl skirtingų priežasčių. Idealistai-kovotojai siekė nepriklausomybės tam, kad lietuvių tauta sugrįžtų į istorijos sceną, galėtų laisvai ir nevaržomai atgaivinti, skleisti, formuoti savo tapatybę. Materialistai troško nepriklausomybės, kad galėtų geriau realizuoti savo esminius poreikius. Be abejo, turbūt nė vienas lietuvis, stovėjęs Baltijos kelyje, ar gynęs televizijos bokštą, nebūtų pasakęs, kad gina ne laisvę, o kažkokias materialines gėrybes, tačiau iškovojus laisvę, skirtumai pasireiškė visa jėga. Idealistai siekė suformuoti ar atgaivinti tautos idealus, materialistai – kuo geriau įsikurti. Jų gyvenime dominavo instinktyvi gero gyvenimo siekimo linkmė.

Svarbu, kad sovietinėje Lietuvoje siekimas praturtėti buvo suvokiamas kone kaip viena iš rezistencijos formų ir traktuojama ne kaip yda, o greičiau dorybė; šalia socialistinio neturtingo idealisto vaizdinio susiformavo darbštaus ar apsuakraus pasiturinčiai gyvenančio lietuivio paveikslas. Tačiau ši tendencija pasirodė tragiškiausia: ji sukūrė iliuziją, kad nepriklausomoje Lietuvoje šitie darbštuoliai ar smulkūs kombinatoriai gyvens dar geriau; buvo tikimasi, kad geriau gyvens ir eiliniai darbininkai, nes, nepaisant cenzūros, praktiškai visiems buvo žinoma, kad eilinio darbininko pragyvenimo lygis Vakaruose žymiai aukštesnis negu socialistinėje Lietuvoje. To, deja, neatsitiko. Pirmiausia praturtėjo partinė nomenklatūra, nes buvo organizuota, sutelkta, gerai informuota ir turėjo materialinių resursų. Po to praturtėjo išūliausi ir mažiausiai moralės saistomi – nes pradinio kapitalo kaupimo stadijoje tokie būna sėkmingiausi. Ir vieniems, ir kitiems tautinės tapatybės klausimai rūpėjo mažiausiai.

Sovietmečio Lietuvoje tautinės tapatybės išsaugojimas atliko svarbų vaidmenį kaip pavienių menininkų, taip ir organizuotų judėjimų

veikloje.³⁷⁹ Atrodė, kad, iškovojus nepriklausomybę, tautiškumo ugdymui ir sklaidai bus sudarytos palankiausios sąlygos, tačiau to neįvyko. Kaip rašo Alvydas Jokubaitis, „sovietinės okupacijos metais lietuvių tautinė savimonė kai kuriais atžvilgiais buvo daug tvirtesnė negu dabar, t. y. iškovojus politinę nepriklausomybę. Gerokai sumenkėjo tikėjimas idėja, rūpinimasis tautinio tapatumo ir kultūrinio išlikimo reikalais.“³⁸⁰ Viena iš to priežasčių – liberalistinės ideologijos dominavimas politiniame Vakarų gyvenime.

Pagrindinis liberalizmo trūkumas – laisvės reikšmės dvasiniame žmogaus tobulėjimo procese pervertinimas. Kaip teigė vienas iš liberalizmo apaštalų Johnas Millis, „vienintelis neišsenkamas ir amžinas tobulėjimo šaltinis yra laisvė“³⁸¹. Tai – klaidingas teiginys. Laisvė tam tikromis aplinkybėmis gali būti tobulėjimo sąlyga, bet niekada – šaltinis. Tobulėjimo šaltinis – sąmonėje glūdinti psichinė energija, verčianti žmogų nuolat ir nuolat permąstyti savo elgesį, mintis jausmus, norus, ir, pagal galimybes, keisti juos tam tikroje visuomenėje egzistuojančių tobulumo kriterijų link. Tam, kad ši energija sąmonėje atsirastų, daug žmonių ir daug kartų turėjo ją kaupti, tai yra elgtis, jausti mąstyti arba bent jau norėti tai daryti pagal šiuos kriterijus. Tobulumo kriterijai nuolatos kinta, todėl tam tikras laisvės kiekis – būtina jų kaitos sąlyga. Tačiau svarbiausia tobulumo siekyje visada yra tobulumo kriterijų egzistavimas ir link jų nukreiptos pastangos o ne laisvė juos keisti, arba elgtis savo nuožiūra – prie vieno kriterijų taikytis, prie kitų – ne, o kai kuriuos iš vis atmesti kaip „pasenusius“ ar „neatinkančius laiko dvasios“. Jeigu gi tokių kriterijų nėra, ir žmogus neskatinamas prie jų taikytis, jei tobulėjimas paskelbiamas ne kiekvieno žmogaus pareiga, o teise, žmogus renkasi lengviausias, paprasčiausias, jusliškai maloniausiais elgesio formas. Teisė tobulėti virsta teise gyvulėti, kas sėkmingai vyksta dabartinėje Vakarų visuomenėje.

³⁷⁹ Žr. Ainė Ramonaitė (red.) *Nematoma sovietmečio visuomenė*.

³⁸⁰ Alvydas Jokubaitis. Kokia nepriklausomybės prasmė? *Lietuva globalėjančiame pasaulyje*. Vilnius: Logos, 2006, p. 294.

³⁸¹ John Stuart Mill. *Apie laisvę*. Vilnius: Pradai, 1995, p. 120.

Sąmoninga kryptinga veikla – būtina kolektyvinių sąrašmonės struktūrų formavimosi sąlyga. Tam, kad susiformuotų kultūrinis tautinis kompleksas, ar, Herderio žodžiais tariant, *tautos dvasia*, reikalingos nuolatinės, nenuilstamos jei ne visos tautos, tai bent didelės jos dalies pastangos. Turi būti saugoma ir puoselėjama kalba, išlaikomi papročiai, tradicijos, garbinamos, ar bent jau gerbiamos tautos istorijai ir kultūrai nusipelnę asmenybės. Jei viso to nėra, jei tautiškumą puoselėjanti veikla paskelbiama laisvo pasirinkimo dalyku – jo vaidmuo žmonių gyvenime silpnėja. Taip liberalizmas tautiškumo nenaikina – jis leidžia jam paprasčiausiai nnytykti.

Žustančios tautos archetipas

Pesimistiškai apie tautos likimą mąstančių žmonių buvo visada, tačiau bene įtaigiausiai ir poetiškiausiai tautos žūties motyvai atskleidžiami istorinėse Balio Sruogos ir Justino Marcinkevičiaus dramose. Pagrindinė Sruogos istorinės dramaturgijos tema – tautos likimas istorinių lūžių, kataklizmų, permainų metais. Glaustai ir išraiškingai Lietuvos likimas apibūdintas baigiamojoje „Milžino paunksmės“ scenoje: „Verk, tėviškele, verk, Lietuva, – jau nusileido saulė tava!“³⁸² Ir nors iš pjesės konteksto galima spręsti, kad saulė – tai Vytautas Didysis – žūties šešėlis pakimba virš tautos. Vėliau ši tema pagrindžiama ir išplėtojama Justino Marcinkevičiaus kūryboje. Kaip rašo Narcizas Rasimavičius, Justino Marcinkevičiaus istorinės dramos – „graudi, įtaigi rauda dėl žuvusios Lietuvos. Tačiau be jokios vilties jai prisikelti iš numirusių“³⁸³.

Iš prozos istorinį Lietuvos, tiksliau, lietuvių likimą gvildenusių kūrinių pirmiausiai minėtina Juozo Baltušio „Sakmė apie Južą“. Šis kūrinys išverstas į daugelį pasaulio kalbų, Lietuvoje išleistas jau aštuonis, o Prancūzijoje – keturis kartus. Didele šio kūrinio sėkmę, be kitų priežasčių, lėmė ir tai, kad jame atskleisti kai kurie bendražmogiški, labai giliai šaknis į kolektyvinę sąrašmonę įleidę archetipai. Paminėsime keletą. Pirmiausia

³⁸² Balys Sruoga. *Raštai*, t. 2. Vilnius: Alma littera, 1996, p. 195.

³⁸³ Narcizas Rasimavičius. *TSKP Lietuvoje perorganizavimas į Lietuvos komunistų partiją ir jo pasekmės*. Klaipėda, 2000, p. 35.

tai atsiskyrėlio, vienišiaus, žmogaus, beveik nutraukusio socialinius ryšius, archetipas. Patyręs dvasinę traumą (nelaimingą meilę), Juza palieka tėvų namus, pasistato namą nuo kaimo nutolusios pelkės pakraštyje ir ten nugyvena visą gyvenimą. Bandant ieškoti šio tipo elgesio analogų pasaulinėje literatūroje, pirmiausiai į galvą ateina Kamo no Chomei „Apy-saka apie mano trobelę“³⁸⁴. Apysakos herojus – XIII a. gyvenęs japonų aristokratas, kuris, patyręs „likimo smūgį“, pasitraukė į mišką. Lietuvių valstietį ir japonų aristokratą vienija ne tik panašus likimas, bet ir meilė gamtai. Kamo no Chomei nuolatos stebi gamtos kaitą ir pasižymi savo įspūdžius dienoraštyje, Juza nuo ryto iki vakaro pluša ūkyje, bet pro jo akis ir ausis nepraslysta nei kaip „vėgėlės pilvais dugną muša“, nei kaip „groja, gieda Kairabalė“³⁸⁵.

Kitas archetipas – ištikimybė savo pirmajai ir faktiškai vienintelei meilei. Bene žinomiausias šį archetipą apdainuojantis kūriny – Nizami „Leila ir Medžnūnas“³⁸⁶. Medžnūnas ankstyvoje jaunystėje įsimyli Leilą ir nors ji išteka už kito, lieka ištikimas jai visą gyvenimą. Panašiai, nepaisant sąmoningų Juzos pastangų, Vinciūnės paveikslas vėl ir vėl stoja prieš jo akis. Ir kai iš vaizduotės pasaulio Vinciūnė įeina į realų – prakeikia jį už sūnaus nužudymą – Juzos gyvenimas praranda bet kokią prasmę ir jis miršta.

Trečias archetipas – atsparumas. Valdžios keičiasi ir visų jų atstovai stengiasi patraukti į savo pusę, bet nė su viena nenori bendradarbiauti ir net atsisako mokėti, kaip dabar pasakytų, pelno ir pridėtinės vertės mokesčius.

Nepaisant šių analogijų, Juza – grynai lietuviškas tipas, kupiškėnas, šaknimis įaugęs į gimtąją žemę. Pirmiausiai lietuvių jį daro kalba, tiksliau, tarmė. Anot Vytauto Kubiliaus, vienas pagrindinių lietuvių literatūros archetipų – liaudies kalbos archetipas, išsaugotas grožinėje literatūroje³⁸⁷. Baltušio romano herojus – ryškus to pavyzdys. Juzai būdinga daugelis tradiciškai lietuvių valstiečiams priskiriamų bruožų – jis darbštus, nešne-

³⁸⁴ Kamo no Chōmei. Hōjōki (An Account of My Hut). *Anthology of Japanese Literature*, New York: Grove Press, 1955.

³⁸⁵ Juozas Baltušis. *Sakmė apie Juzą*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, p. 51, 92.

³⁸⁶ Nizami. *Leila ir Medžnūnas*. Vilnius: Vaga, 1985.

³⁸⁷ Vytautas Kubilius. *Tradicioniai lietuvių literatūros archetipai*.

kus, užsispyręs, šykštokas³⁸⁸. Ir pagaliau – jo gyvenimo kredo – senolių išmintis, įsikūnijusi senelyje Jokūbe.

Kodėl, nepaisant neabejotinų privalumų, tai, paties rašytojo žodžiais tariant, „liūdniausia iš jo knygų?“³⁸⁹ Todėl, kad Juzos archetipas taip ir liko knygos puslapiuose ir niekada neįžengė į gyvenimą. Juza sunkiai, bet dar įsivaizduojamas prieškario Lietuvoje. Pagrindinis jo konfliktas su aplinka – konfliktas su valdžia, kylantis iš nenoro mokėti mokesčius – dar gali būti vienokiu ar kitokiu būdu išspręstas. Sovietinėje Lietuvoje Juza jau neįsivaizduojamas. Baltušio pateiktas variantas, – kad Juza, nebūdamas kolūkio nariu, savarankiškai augina valstybei veršelius – dirbtinas ir neįtikinantis. Ir jau absoliučiai neįsivaizduojamas Juza posovietinėje Lietuvoje. Juzo meilė Vinciūnei Vakaruose klestinčios lyčių partnerystės kontekste galėtų sukelti tik atlaidžią šypsėnėlę, apeliavimas į senolių išmintį – sunkiai tramdomą juoką, o atsparumas visokio plauko atėjūnams priverstų suklusti budrius multikultūrinės visuomenės sargus. Jei istorinės Marcinkevičiaus poemos – rekviem Lietuvai, tai Baltušio knyga – rekviem lietuviui.

Po nepriklausomybės atgavimo tautos nykimo archetipas įgavo naujų atspalvių ir formų. Sigitas Geda „Mirusiųjų tauta“ pavadintame „Dienoraščių“ skyrelyje rašo: „Kol inteligentija ir padoresnieji žmonės aiškinosi, kas „baltas“, kas „raudonas“, į viršų išėjo padugnės. Padugnių hierarchija – kiekvienam žingsny, kraštas supuvo mūsų akyse. Niekas jo negalės išgelbėti. Keista, kad dar laikosi pavieniai žmonės. Beveik pavieniai“³⁹⁰. Marius Ivaškevičius „Istorijoje nuo debesies“ žymiai santūresnis, bet ir kategoriškesnis: „Burbulas, sakau, Lietuva Tai apavas. Svarbu ją laiku sunešioti“³⁹¹. Kas atsitinka burbului? Jis anksčiau ar vėliau sprogsta. Ką daro su sunešiotu apavu? Jį išmeta. Būtina pabrėžti, jog tai – ne asmeninė Gedos ar Ivaškevičiaus nuomonė. Per jį, kaip ir visų talentingų

³⁸⁸ „Net karšta pasidarydavo Juzai, taip jam gera nuo aukso viršų ir aukso apačioj“. Baltušis, J. Sakmė apie Juzą, p. 128.

³⁸⁹ Juozas Baltušis. *Sakmė apie Juzą*, p. 5.

³⁹⁰ Sigitas Geda. *Žydinčių bulvių sapnai / Dienoraščiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, p. 19.

³⁹¹ Marius Ivaškevičius. *Istorija nuo debesies*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, p. 66.

menininkų pasaulėžiūrą ir kūrybą objektyvuojaši tai, ką daugelis jaučia, patiria, numato.

Instinktai ar archetipai?

Gali kilti klausimas: kodėl tautos nykimo archetipas, ne toks juntamas okupacijos metais, taip išryškėjo ir sustiprėjo nepriklausomoje Lietuvoje? Kaip ir daugumoje atvejų, galima išskirti objektyvią ir subjektyvias šio reiškinių priežastis. Pagrindinė objektyvi priežastis – globalizacija, lėtai, bet nenumaldomai graužianti tautiškumo šaknis. Pagrindinė subjektyvi priežastis – silpnas archetipų ar platesnės prasmės – vaizduotės vaidmuo lietuvių gyvenime.³⁹²

Kiekviena tauta kuria savo įsivaizduojamą pasaulį, kuriame ir gyvena. Įsivaizduojamas tautos pasaulis – įvairių jį sudarančių įsivaizduojančių bendruomenių kūrybos rezultatas. Kuo daugiau žmonių ir kuo ilgesnį laiką dalyvauja įsivaizduojamų mitologinių, filosofinių, religinių, meninių pasaulių kūrime, tuo jie tvirtesni. Lietuva į istorijos areną išėjo palyginti vėlai, jos, kaip valstybės, egzistavimas buvo nuolatos kvestionuojamas, todėl didesnė kūrybinės energijos dalis buvo skiriama tautos išsaugojimui, o ne jos savitumo formavimui. Natūralus to padarinys – palyginti seklūs, giliai į kolektyvinę tautos sąmonę šaknų neįleidę įsivaizduojami pasauliai. Be to, tautinio savitumo kūrimo ir sklaidos procesą jei ne pakirto, tai pristabdė sovietmetis. Sovietmečio ideologams nepavyko sukurti vadinamojo naujo, socialistinio žmogaus, bet pavyko gerokai nusilpninti tradicinę lietuvių pasaulėžiūrą ir pasaulėjautą. Todėl jei senos, šimtmečiais, tūkstantmečiais savitas kolektyvinės sąmonės formas ugde tautos grimzta į globalizacijos vandenį lėtai ir didingai, tai lietuviai gali išnykti greitai ir nepastebimai, „kaip dūmas, neblaškomas vėjo“.

³⁹² Vienu iš Pasaulio vertybių tyrimo klausimų buvo siekiama išsiaiškinti, kokį vaidmenį vaikų auklėjime turėtų atlikti vaizduotės ugdymas. Lietuva pagal šį parametą užėmė priešpaskutinę vietą iš 82-ų 1999–2002 m. tyrime dalyvavusių valstybių, nežymiai lenkdamas tik Slovakiją. Žr. Inglehart, R., Basáñez, M., Díez-Medrano, J., Halman, L., and Luijckx Ruud (eds). *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*, p. 46 (table A034).

Kita tautos nykimo priežastis glūdi instinktų ir instinktyvių linkmių srityje. Kadangi didesnę savo istorijos dalį lietuviai gyveno arba sąjungoje su kažkuo, arba kažkieno okupuoti, sugebėjimas prisitaikyti tapo viena iš pagrindinių kolektyvinėje lietuvių pašamonėje susiformavusių instinktyvių linkmių. Būtent dėl šios instinktyvios linkmės lietuviai gerai – gal net geriausiai Sovietų Sąjungoje – prisitaikė gyventi socializmo sąlygomis. Kaip per paskutinį savo vizitą Lietuvoje pastebėjo Michailas Gorbačiovas, „jūs išspaudėt iš socializmo viską, ką galėjot“³⁹³. Ir tai nebuvo tuščias komplimentas. Kaip su pasididžiavimu rašė Algirdas Brazauskas, „kokie išaugę mūsų kaimai, bažnytkaimiai, pasipuošę naujais namais! Palyginti su Rusija, kokie praturtėję buvo mūsų valstiečiai; per keletą metų jie sugebėdavo pasistatyti namą, apsirūpinti baldais ir įsigyti tradicinį „Moskvičių“ ar „Žigulius“³⁹⁴. Tačiau kuo geriau kas nors prisitaiko prie egzistuojančių sąlygų, tuo blogiau jaučiasi sąlygoms pasikeitus. Todėl gerai prie socializmo prisitaikiusiems žmonėms jo žlugimas reiškė jiems įprasto ir savotiškai jaukaus pasaulio žlugimą. Bene labiausiai žlugus socializmui nukentėjo geriausiai prie jo gyvenę žmonės – vagys ir kombinatoriai. Abu praturtėjimo kanalai užsidarė kartą ir negrįžtamai. Tačiau permainos palietė žymiai platesnį gyventojų sluoksnį. Pagrindinis socializmo pasiekimas – vadinamųjų bazinių poreikių tenkinimas. Žmonės, kad ir kokiais socialinei grupei priklausytų, žinojo, jog nemirs badu, neteks nakvoti gatvėje. Ir staiga tas saugumo jausmas dingo. Kiekvienas turėjo rūpintis pats savimi. Daugeliui tai buvo šoku. Susiformavo nauja pralaimėjusių bendruomenė³⁹⁵.

Prisitaikymas prie naujų sąlygų taip pat ne visada skatino tautiškumą. Pirmiausia tai pasakytina apie naują politinį elitą, naujuosius pragmatikus ir cinikus. Pagrindinė jų, kaip ir sovietmečio, nomenklatūros moralinė maksima – paklusnumas, tik šį kartą ne Maskvai, o Briuseliui. Tautiškumas jiems nereikalingas, tiksliau, reikalingas tiek, kiek gali padėti

³⁹³ Cit. iš Vladimiras Beriozovas. *Ėjau minų lauku*. Vilnius: Gairės, 2014, p. 98.

³⁹⁴ Algirdas Brazauskas. *Lietuviškos skyrybos*. Vilnius: Politika, 1992, p. 120.

³⁹⁵ Žr. Juknevičius, S. Pagrindiniai devynerių nepriklausomybės metų rezultatai: nugalėtojai ar nugalėtieji? *Skirtingumo dimensijos: Lietuvos gyventojų vertybės europiniame kontekste*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002, p. 52–55.

rinkiminėje kovoje. Po to jis virsta nemalonia, bet būtina, norint išsaugoti politinį veidą, prievole. Kaip rašo Vytautas Radžvilas, „darosi vis sunkiau dalyvauti renginiuose, kuriuose vadinamojo politinio elito atstovai tiesiog atvirai „kenčia“, klausydamiems jiems neįdomių ir varginančių kalbų apie „aukštas materijas“ ir dažnai net nesivargina slėpti savo pasidygėjimo ir nuobodulio“³⁹⁶.

Visais laikais instinktyvi prisitaikymo linkmė gelbėjo lietuvius, neleido tautai išnykti nepalankiausiomis socialinėmis ar politinėmis sąlygomis. Dabarties pasaulyje situacija radikaliai pasikeitė. Kuo geriau mes prisitaikysime prie Vakarų, tuo greičiau išnyksime.

Svarbų vaidmenį nutautėjimo procese atlieka ir instinktyvi *komfortabilaus gyvenimo siekimo* linkmė. Vienas iš paprasčiausių būdų šį siekimą patenkinti – emigruoti. Migracijos poreikis glūdi biologinėje žmogaus prigimtyje. Migruoja žuvis, paukščiai, žvėrys. Dažniausiai migruoja nepritaikę; tačiau visuomenėje yra kitaip: čia emigracija – paprasčiausia ir veiksmingiausia prisitaikymo forma. Emigruojant ne taikomasi prie aplinkybių, bet aplinkybės pritaikomos prie savęs. Biologinis kolektyvinės sąmonės sluoksnis čia susipina su socialiniu, todėl pasipriešinti ranka pasiekiamai gero gyvenimo pagundai gana sunku, dažnai net neįmanoma.

Nors instinktyvios linkmės posovietinėje Lietuvos visuomenėje sustiprėjo, jos netapo vienvaldžiais kolektyvinės sąmonės šeiminingais. *Meilės Lietuvai* archetipas suformavo naują kovotojų tipą – *kovotojų už tautinės tapatybės*, taip pat ir tautos išsaugojimą. Tai giliausius, fundamentaliausius ir gyvybiškai svarbiausius kolektyvinės lietuvių sąmonės sluoksnius atspindintys žmonės. Savo laiku tokie žmonės priešinosi polonizacijai, paskui – rusifikacijai, dar vėliau – sovietizacijai, o dabar pasisako prieš beatodairišką europeizaciją. Lietuviškumo likimas didele dalimi priklausys nuo to, kokia gausi ir paveiki bus šio archetipo vienijama bendruomenė.

³⁹⁶ Vytautas Radžvilas. *Pamąstymai*. Prieiga per internetą: <http://propatrai.lt.wordpress.com/2011/11/30/vytautas-radzvilas-pamastymai> [Žiūrėta 2020 09 28].

Išvados

Skyriuje išskiriami trys socializmo raidos Lietuvoje etapai: ankstyvasis, brandus ir vėlyvasis. Pagrindinis ankstyvojo, ar „nuožmaus“ socializmo bruožas – ginkluota kova tarp socializmo šalininkų ir priešininkų. Socialistinius mentalitetus šiame etape reprezentavo Lietuvos komunistų partijos vadovai, rezistentų – partizanai. Įsivaizduotame socializmo šalininkų pasaulyje, be Aukso amžius, svarbų vaidmenį atliko herojiškasis mitas, partizanų – nepriklausomos Lietuvos įvaizdis. Pagrindinį vaidmenį eilinių piliečių gyvenime atliko instinktyvi prisitaikymo linkmė.

Brandaus socializmo sąlygomis socialistinius kovotojus ir tikrai tikinčiuosius pakeitė pragmatikai. Kovotojai už Lietuvos nepriklausomybę buvo sunaikinti arba izoliuoti, o jiems prijauciantys – ištremti. Būtinybė prisitaikyti neišnyko, bet vis didesnę vaidmenį padėjo vaidinti lojalumas. Vėlyvojo ar susidėvėjusio socializmo sąlygomis pragmatikus aukščiausiuose valdžios ešelonuose palaipsniui keičia cinikai. Dominuojanti tipiška elgsena – imitavimas. Ideologijos vaidmuo susilpnėja, o per pertvarką praktiškai išnyksta. Atsiranda ir palaipsniui plečiasi privatinė nuosavybė, o kartu su ja gero gyvenimo siekis. Lojalumą keičia abejingumas, o pastarąjį – nepasitenkinimas; stiprėja masinis pasipriešinimas, kuris užsibaigia nepriklausomybės paskelbimu.

Negalima pamiršti, jog marksizmas formavosi kaip savotiška socialinio idealizmo forma, kuri ramiam gyvenimui prieš pastatė kovą, savisaugos instinktui – pasiaukojimą, sočiam ramiam gyvenimui – revoliucinę romantiką, todėl buvo patraukus ir paveikus daugelyje pasaulio valstybių, taip pat ir Lietuvoje. Antra vertus, kiekvienoje valstybėje marksistinių idėjų sklaida turėjo savo specifiką.

Rusijoje socialinis idealizmas skleidėsi dviem formom: internacionale ir nacionaline. Lietuvą jis pasiekė abiem šiais pavidalais, bet nacionalinė sudedamoji per visą socializmo gyvavimo laikotarpį buvo stipresnė. Pirmieji kovotojai – Vincas Mickevičius-Kapsukas, Antanas Sniečkus – buvo internacionalistai, tačiau bent jau neslėpė savo sentimentų Lietuvai. Ypač ryškiai meilė Lietuvai, rūpestis dėl jos ateities

atsiskleidžia prosovietinių poetų – Salomėjos Nėries, Liudo Giros, Vytauto Montvilos – kūryboje. Be to, šalia oficialaus, valdžios palaikomo ir skatinamo idealizmo – kovos už šviesią ateitį ar bent jau darbo vardan jos – abiejose valstybėse egzistavo ir neoficialus, pasireiškiantis kaip kova prieš egzistuojančią tvarką. Rusijoje jis reiškėsi dviem formom: opozicija partijos viduje ir disidentiniu judėjimu. Sovietmečio Lietuvoje partinė opozicija praktiškai neegzistavo. Algirdas Brazauskas ir keletas jo pasekėjų į aukščiausius partinius postus faktiškai buvo Maskvos paskirti, tikintis suvaldyti vis didesnę pagreitį igaunančiam nepriklausomybės judėjimui. Jau Sąjūdžio laikais vykęs atsiskyrimas nuo TSKP buvo desperatiškas padoresnės LKP dalies bandymas išsaugoti savo politinį ir moralinį veidą, įtaką ir reikšmę politiniame būsimo Lietuvos gyvenime. Opozicija visuomenėje Lietuvoje, atvirkščiai, buvo žymiai didesnė. Be panašaus į rusiškąjį disidentinio judėjimo Lietuvoje buvo Katalikų bažnyčia ir nemaža nepriklausomybės ilgesio kamuojama visuomenės dalis.

Prasidėję aštuoniasdešimtųjų pabaigoje masiniai judėjimai turėjo skirtingus tikslus ir skirtingas pasekmes. Lietuva suformulavo sau pasiekiamą tikslą – nepriklausomybę – ir jį pasiekė. Rusija siekė sukurti tobulesnę – galbūt vakarietiško tipo visuomenę – ir jo nepasiekė. Todėl Rusijoje įtampa tarp to, kas yra, ir to, kas turėtų būti, išliko, ir didesnėje visuomenės dalyje transformavosi į iškreiptą, hipertrofuotą savo išskirtinumo, savo vertės suvokimą. Pagrindinė idealizmo forma dabarties lietuvių visuomenėje – kova už savo tautinio tapatumo, savitumo išsaugojimą.

Priedas

IR MES TADA GYVENOME... (sakytinės istorijos šaltiniai)

Priedo atsiradimą lėmė dvi pagrindinės priežastys. Pirmiausia tai siekis papildyti ir pajvairinti sovietmečiui skirtus šaltinius. Su kiekvienais metais sovietmečiui skirtų darbų daugėja, o prisimenančių sovietmetį žmonių skaičius mažėja. Greitai ateis laikas, kai visi tyrėjai bus priversti naudotis tik archyvuose ar spausdintuose šaltiniuose skelbta medžiaga. Kuo gausesnė bus ta medžiaga, tuo išsamesni, taip pat ir tikslesni galės būti tyrimai. Be to, šiuo metu didžiąją memuarų dalį sudaro buvusių nomenklatūros atstovų, pasipriešinimo dalyvių, žymių asmenybių („žvaigždžių“), tremtinių prisiminimai. Tačiau absoliuti dauguma sovietinės Lietuvos gyventojų nepriklausė nomenklatūrai, nebuvo rezistentais nei tremtiniais, nebuvo nė žvaigždėmis. Tai buvo, jei taip galima pasakyti, sovietmečio eiliniai. Jų prisiminimai ir pateikiami šioje knygos dalyje.

Kita priežastis – pailustruoti knygoje plėtojamus teorinius teiginius. Nors visi respondentai pasižymi daugeliu ir įvairiais mentaliteto bruožais, kiekvieną iš jų galima priskirti kokiai nors įsivaizduojamai bendruomenei: tikrai tikinčių, pragmatikų, pareigą vykdančių ir pan. Tai nereiškia, kad priklausymas šiai bendruomenei atliko pagrindinį vaidmenį respondentų gyvenime. Tai reiškia, kad respondentų elgesys kai kuriose tipiškose situacijose leidžia juos priskirti, be kitų, ir šiai bendruomenei. Tokių bendruomenių identifikavimas, tarpusavio santykių ir vaidmens visuomenės gyvenime tyrimai ir yra pagrindinis archetipinės mentalitetų istorijos uždavinys.

Skirtingi respondentų mentalitetai suponuoja ir skirtingus jų pasakojimų žanrus. Kai kurie prisiminimai, – kaip Dainiaus Razausko, pasižymi gilia sovietmečiu vykusių procesų analize, kai kurie – kaip Adomo Penkarsko – labiau primena folklorą, bet visi jie atspindi tam tikrus sovietmečiu gyvenusius žmonių mentalitetus ar bent jau jų bruožus. Dalies respondentų pavardės, jų prašymu, pakeistos. Knygos autoriaus klausimai ar samprotavimai išskirti kursyvu.

Adomas Penkarskas, kolūkio vairuotojas*

PRAŽUVĖS GYVENIMAS

S. J. Gal galėtumėt papasakoti, kaip klostėsi jūsų santykiai su sovietų valdžia? Teko girdėti, jog buvote vienu iš jos rėmėjų...

A. P. Gyvenam, galima sakyti, miške, o kas miške – tai ir pas mus. Karo metais užeidavo ir bolševikų partizanai, su jais būsimas Sovietų Sąjungos didvyris Bronius Urbonavičius. Tai tas sakė: „Adomai, jei ko reikės – visada padėsim. Vietinė valdžia negalės – nors pas patį Paleckį kreipkis.“

Kartą po karo gretimame kaime areštavo moterį už degtinės „varymą“. Vyras atėjo pas mane, verkia. „Tu, Adomai, – sako – su nauja valdžia sutari, nuvažiuok į Vilnių, paprašyk, gal paleis Marcelę... Pats supranti – maži vaikai, ūkis. Pražūsime be gaspadinės.“

Na, manau, reikia važiuoti. Geriausia tiesiai pas Paleckį. Atvažiavau į Vilnių, suradau tą namą einu – o manęs milicininkai nepraleidžia. „Eik šalin, – sako, – daug čia visokių valkiojasi.“

Tada aš išėjau į gatvę – o buvo vasara, langai atviri – ir pradėjau šaukti: „Justai! Palecki!“ Žiūriu – iškišo pro langą galvą: „Kas toks, sako, ko reiki?“ Pasakiau. „Užėik“, – sako.

Einu – dabar jau praleido. Užėjau pas jį į kabinetą, papasakojau, ko atvažiavau. Iš klausė, dar paklausinėjo apie kaimynus, apie gyvenimą. „Važiuok namo, sako, pažiūrėsim, ką galima padaryti“. Grįžau – o po poros savičių Marcelę ir paleido.

Praėjo dar pora metų – pradėjo visus į *kolchozų varyti*. Vyras vėl pas mane susirinko. „Tu, Adomai, sako, Paleckio draugas, važiuok į Vilnių, gal duos kokią rodą...“ Aš atvažiavau, vėl nenorėjo praleist, bet aš pasakiau, kad praleistų, nes patiems bus blogiau. Paskambino, praleido. Tik pradėjau aš jam pasakot, kokios *bezabrazijos* pas mus darosi, kad viską

* Pavardė pakeista.

atiminėja, *kolchozan varo*, o tas net persikreipė iš piktumo: „Tu ką, sako, į Sibirą užsimanei!? Su visais savo kaimynais? Greitai į namus ir kad man paknopstom kolchozan...“ Sugrįžau aš ir sakau: „Prastai, vyrai, Justas ne tik nepadės, bet dar blogiau gali būti. Reikia rašyti kolchozan... Taip visi ir užsirašėm.

– *Kuo dirbote kolūkyje?*

– Buvau *šoferiu*. Kai tik *kolchozas* gavo pirmą mašiną – vadinosi „*poputarka*“ (sunkvežimis, galintis pavežti iki 1.5 t krovinį – S. J.) pirmininkas pasiuntė mane į kursus, išlaikiau teises ir pradėjau *šoferiauti*. Po to mašinos keitėsi, aš priimdavau ir vairuodavau kiekvieną naują. Vežiojau gyvulius, pašarus, statybines medžiagas, kurą traktoriams. Sunkiausia buvo vežioti žmones. Autobusų nebuvo – visur su mašina. Pritvirtinam kėbule suolus ir važiuojam. Vėliau jau uždėdavom tokią būdą. Buvo kaip autobusiukas, tik be langų ir durų. Žmonės lipdavo per galinį bortą.

– *Kur veždavot žmones?*

– Daugiausia į Vilnių apsipirkti, nes vietoj nieko nebuvo. Dar vaikus veždavau į ekskursijas.

– *Tekdavo darbe išgerti?*

– Gėriau. Ir kur negersi – vienam reikia šieno parvežti, kitam – malkų, dar kažkam gyvulį į miestą nuvežti... Pirmininkas buvo geras, leisdavo žmonėms padėti. O atsiskaitymas vienas – degtine. Taip su visais ir pyliau.

– *Autoinspekcijos nebijojot?*

– Kokia kolūky inspekcija? Kai atsirado inspekcija, aš jau greitai ir į pensiją išėjau. O prieš tai visko pasitaikydavo. Kartą važiuoju iš miesto – *ablava* (masinės kratos ir dokumentų tikrinimas, siekiant išsiaiškinti ir areštuoti nepageidaujamus sovietų valdžiai asmenis – S. J.). Visus stabdo, tikrina. Ir mane sustabdė. Jų vyresnysis priėjo, lipk iš kabinos, sako. O aš jau gerai „paėmęs“ – jaučiu, ant kojų nepastovėsiu.

– Gal nereikia, – sakau.

Tas pabarškino automatu:

– Lipk, pasakyta! Aš išlipau – ir susmukau.

Tas nustebo:

– Kaip gi tu, sako, važiuoji?

– Taigi važiuoju, sakau, sėdėdamas. Ir už vairo laikausi. Tas kažkaip net su pagarba į mane pažiūrėjo. Pakvietė du kareivius, liepė įkelt į kabiną. Važiuok, sako, tik atsargiai.

– *Tai praktiškai kasdien išgerdavot?*

– Sekmadieniais negerdavau – reikėjo klebonui per mišias patarnauti. Buvau zakristijonu. Jau iš šeštadienio stengdavausi susilaikyti – klebonas pajus kvapą, bus sarmata. Ir dabar jau treči metai – nė lašo.

– *Kaip tapote zakristijonu?*

– Aš visą gyvenimą buvau prie bažnyčios, pradžioj – klapčiuku, po to – zakristijonu. Ir žmona mano buvo gospadinė, jei reikėdavo kunigus priimti, ar šiaip kokia šventė – pirmoji pagalbininkė. Jaunystėje taip gražiai gyvenome. O po to viskas apsivertė. Tik darbas ir degtinė. Pražuvęs gyvenimas...

Auksas Jakštas, inžinierius konstruktorius

STENGĖMĖS GYVENTI LINKSMAI

S. J. Kaip prabėgo jūsų vaikystė?

A. J. Prieš karą suėmė mano tėvą ir aštuoniems metams pasodino kaip kontrrevoliucionierių. O po karo išvežinėjo visus, kurie turi ryšių su tokiais. Tai tėvo giminių nė vieno neliko Lietuvoje. Visi jie buvo Sibire. Mamos giminės liko Lietuvoje, nes jie pabėgo iš kaimo ir mano mama jiems visiems pagamino dokumentus. Jie patys Vilniuje išgyveno. Kai po karo prasidėjo išvežimai, mus informuodavo, kada bus „ablavos“ ir mes išeidavom iš namų, miegodavom pas mamą dirbtuvėse, ant stalo, po stalu. Ji dirbo batų taisykloje. Ten ir nakvodavom.

– Kas informuodavo?

– Kaimynas. Jis dirbo Paleckio apsaugoje ir apie vežimus žinojo iš anksto.

– Kokią mokyklą baigėte?

Mokiausi Vilniaus 1-oje berniukų gimnazijoje. Grįžti į mokyklą iš ryto, ir jau trijų-keturių vaikų nėra. Klasėje, buvo tik vienas „komunistuojantis“ vaikinys (jo tėvas Druskininkuose buvo vykdomojo komiteto pirmininkas), Vilniuje mokėsi ir gynė sovietinę santvarką. Visi kiti mano klasėje buvo prieš sovietinę santvarką.

– Ką studijavote po mokyklos baigimo?

– Tais metais, kai baigiau vidurinę, siuntė mokytis į Leningrado Bonč-Brujevičiaus radiotechnikos institutą. Aš ten ir padaviau dokumentus. Prieš tai Vilniaus universitete buvo mandatinė komisija. Ji susidėjo iš vieno žmogaus – tuometinio rektoriaus Jono Bučo. Pasikviečia jis mane ir sako: „Ką tu prirašei savo biografijoje? Aš pažinojau tavo tėvą, jis buvo nuteistas ir išvežtas.“ O aš parašiau, kad nežinau, kur tėvas, dingo karo metais. – Su tokia biografija, sako, mes tavęs niekur siųsti mokytis

negalim. Daugiausia, ką galiu dėl tavęs padaryti – tai priimti į Ekonomikos fakultetą. O aš norėjau būti inžinieriumi. Ekonomistai, teisininkai nebuvo gerbiami. Mūsų klasėje buvo vienas dvejetaininkas – tai vėliau tapo Vilniaus miesto prokuroru. O aš mokiausi gerai, dalyvaudavau matematikos olimpiadose. Atsisakiau stoti į ekonomiką. Tada atsiimk dokumentus – sako rektorius. Atsiėmiau, einu liūdnas namo, galvoju, ką motinai reikės pasakyti, kad ji mažiau pergyventų. Einu Basanavičiaus gatve, kur ir dabar Kultūros ministerija, žiūriu – ant durų skelbimas: siunčiame mokytis į Leningrado kino inžinierių institutą. Atidaviau dokumentus, nuvažiavau, išlaikiau stojamuosius egzaminus ir pradėjau mokytis.

– *Kur dirbote baigęs institutą?*

– Iš pradžių – Kultūros ministerijos Kinofikacijos valdyboje, vėliau – „Vilmos“ gamyklos konstravimo biure.

– *Projektavote naujus gaminius? Ar tobulinote egzistuojančius?*

– Pagrindinis darbo principas buvo toks: mūsų išradimas neturi pakentėti daiktui, kurį projektuojame. O kad pagerės, mums nebuvo svarbu. Rusiškų išradimų turėjom gal du šimtus. Dar ir dabar rūsijoje pelija. Už kiekvieną išradimą gaudavom po 50 rublių. Jeigu mes sugalvodavom išradimą, kuris galėjo duoti didelius pinigus, pvz., 20 000 rublių, įtraukdavom direktorių, vyriausiąjį fabriko inžinierių, kitus reikalingus žmones, kad jie būtų suinteresuoti mums „prastumti“ gerą ekonominį efektą.

– *Nauja mašina kainavo 7000 rublių...*

– Kai gaudavom tiek pinigų, pasidalindavom. 20 000 rublių niekas negaudavo.

– *Kartais sakoma, kad sovietmetis buvo masinių vagysčių metas, kad nevogė tik tas, kas negalėjo.*

– Pas mus nebuvo ko vogti. Bet mes žinojom, kad mūsų viršininkai vagia. Pagal profsąjungos liniją dalijo butus. Butus gaudavo tik tam tikri žmonės.

– *Ar darbe buvo girtuokliaujama?*

– Buvo masiškai geriama, kur aš dirbau. Kai ateidavau į darbą, jau kažkas iš viršininkų skambina... Aš buvau viršininkėlis, laboratorijos vedėjas. Tokio lygio viršininkai susiskambina. Sako: užėik, yra kalba. Užėinu, išgeriam.

– *Ir dažnai tai būdavo?*

– Pora kartų per savaitę.

– *Išgeriat ir dirbat toliau?*

– Stengdavausi išgerti, kad nematytų pavaldiniai.

– *O pavaldiniai darbe negerdavo, ar gerdavo slapčia?*

– Slapčia. Mūsų užmokestis būdavo alga plius ketvirtinė premija. Kai gaudavom premiją, būdavo *balius* restorane. Tada visi – inžinieriai, technikai – kartu švęsdavo. Dauguma eidavo. Masiniai išgėrimai būdavo per šventes, per išradėjo dieną, per radijo dieną, per racionalizatoriaus dieną.

– *Ar jus veikė tuometinė ideologija?*

– Absoliučiai ne. Žinojau, kad visa tai yra melas.

– *Bet demonstracijose, mitinguose, šeštadienio talkose dalyvaudavot?*

– Studentaudami kasdavom bulves. Ypatingo džiaugsmo nebuvo. Kasti važiuodavom į buvusius suomių kaimus, ten būdavo tuščios trobos. Tai buvo po karo rusų užgrobtą teritoriją. Ten augdavo bulvės, kurių niekas nesodindavo. Studentai taip jas „nukasdavo“, kad pavasarį nereikėdavo sodinti – pačios sudygdavo. Pasirinkdavom trobą, kolūkietiskai gyvendavom.

– *Ar priskirtumėte save rezistentams?*

– Aš nebuvaus joks rezistentas. Buvau prieš tarybinę valdžią, bet aš nieko nedariau.

– *Tačiau religines šventes švęsdavote, politinius anekdotus pasakodavot?*

– Taip, švęsdavom, anekdotų klausydavau su malonumu ir pasakodavau, ką atsimindavau. Bet tai nebuvo rezistencija. Dauguma mano bendradarbių buvo komunistai. Aš nebuvo nei komunistas, nei komjau-nuolis, kadangi mano tėvas buvo išvežtas. Manęs nebūtų priėmę, jeigu aš ir būčiau norėjęs. Visą gyvenimą buvau pagrindinis konstruktorius. Tai aukščiausias techninio darbuotojo laipsnis. Mano studentai tapo mūsų biuro vyriausiais inžinieriais, ir fabriko vyriausiais inžinieriais.

– *Ar dėl to, kad jie buvo komunistais?*

– Taip, jie atėjo pas mus dirbti jau būdami komunistais. O aš tik dėsciau jiems.

– *Kokias knygas skaitėte, kokios muzikos klausėtės?*

– Neskaičiau tarybinių knygų. Buvau antitarybinis žmogus. Mokyk-loje skaičiau tai, kas nebūdavo liepiama. Kai baigiau mokyklą, skaičiau Čechovą. Per *balius* dainuodavom lietuvių liaudies dainas ar partizanines. Gaudavom „plokšteles“ iš rentgeno nuotraukų. Rentgeno nuotrauko-se buvo storas emulsijos sluoksnis, būdavo lengva įrašyti. Įrašydavo gana kokybiškai. Dešimt kartų pagrodavo... Daugiausia įrašinėdavome džiazą.

– *Kokie sovietmetyje matyti filmai jums įsiminė?*

– Institutas turėjo didelę iš Vokietijos atvežtų, vadinamų „trofėji-nių“, filmų kolekciją. Jau buvo spalvoti. Patys filmai mums buvo įdomūs. „Tarzanas“ patiko.

– *O lietuviški?*

– Draugavau su Henriku Šablevičium, pažinojau Arūną Žebriūną, Vytautą Žalakevičių, žinoma, kad mačiau visus jų filmus. Aš dar gaudavau leidimus į išankstines peržiūras. Kai dirbau Kinofikacijos valdyboje, buvo privaloma žiūrėti visus tuos filmus, kurie bus rodomi sekančią savaitę kino teatruose.

– *Kaip leisdavote laisvalaikį?*

– Daug keliavom. Gamyklos profsąjunga nusipirko jachtą, tai aš su keliais draugais ją prižiūrėdavom ir vasaromis plaukiodavom Kuršių mariose. O žiemą važinėdavom slidinėti, dažniausiai į Karpatus.

– *Kaip keliais sakiniais apibūdintumėt sovietmetį ir nepriklausomą Lietuvą?*

– Buvo padorių žmonių ir tada, ir dabar. Vienodai, žmogus lieka žmogumi. Yra linksmų, yra liūdnu, yra vagių ir ne. Tada kompanijos buvo įdomios. Stengėmės gyventi linksmi. Negalvojau, kad ta santvarka gali sugriūti. Dabar esu Lietuvos patriotas. Turime viską daryti, kad būtų geriau. Man regis, kad dabar nėra blogiau, o net geriau.

Sofija Nedzvenskienė, mokytoja

BUVAU PIONIERIŲ VADOVE

S. J. Kada ir kaip prasidėjo jūsų profesinė karjera?

N. S. Baigiau Vievio progimnaziją ir 1950 m. įstojau į Trakų mokytojų seminariją, 1954 m. ją baigiau ir gavau paskyrimą į Kaišiadorių rajoną, Mūro Strėvininkus. Taip aš čia patekau dirbti, atvažiavau į septynmetę mokyklą. Taip ir pradirbau visą gyvenimą.

– *Mokytoja?*

– Pradinių klasių mokytoja. Be to, daug metų buvau pionierių vadove.

– *Tai buvo daugiau partinis ar komjaunimo darbas?*

– Komjaunuoliais pas mus buvo visi. Tik buvo keli vaikai, kurių tėvai buvo išvežti, tai jų nepriėmė į komjaunimą.

– *Kokia jūs buvote komjaunuolė – pagal įsitikinimus?*

– Reikėjo.

– *Kokie buvo jūsų tėvai? Pritarė tarybų valdžiai, buvo prieš, ar jiems buvo tas pats?*

– Jiems buvo vienodai. Jie ir prie Smetonos gerai gyveno. Ir tėvelis, ir mama buvo gabūs. Tėtis visą laiką nuomodavo Abromiškių dvaro ežerą, jis buvo žvejys. Pats sėjo kanapes, pats verpdavo, pats numegzdavo tinklus ir su tais tinklais žvejojo. Taip buvo prie Smetonos, ir dar po karo truputį tęsėsi, o po to jau negalima buvo šito daryti. Iš žvejybos jis padarydavo daug pinigų, visi septyni vaikai mokėsi, didelių mokslų nepasiekė, bet du vaikai baigė aukštuosius, vienas Veterinarijos akademiją, kita – Kūno kultūros institutą, o likę baigėme technikumus. Vien tik iš tų žuvų.

– *O broliai kokio amžiaus buvo, po karo į kariuomenę jų neėmė, į mišką ėjo?*

– Jie dar buvo jauni, paaugliai, vyriausias buvo gimęs 1930 m., jis dar niekam nepriklausė.

– *Tai tėvai nesmerkė, kad stojote į komjaunimą? Kokios jų buvo pažiūros – jie tikintys?*

– Mama buvo tikinti, o tėvas – ne.

– *Kaip susiklostė tėvo gyvenimas sovietmečiu?*

– Kadangi jis buvo baigęs pradinę mokyklą, o apylinkėje buvo tik keli tokie, tai jį pirmiausia išrinko kolūkio pirmininku, jis dirbo dvi dienas, o naktį atėjo vienas pažįstamas miškinis ir pasakė: „Petrai, atiduok, nuvežk dokumentus, nes tave nušaus.“ Taip nutarė miškiniai. Atsikėlęs tėtis mamai pasakė, kad važiuoja į Vievį, nes priklausė Vievio valsčiui, atidavė antspaudą ir pasiliko dirbti brigadininku. Prie mūsų buvo didelis, kolūkio pastatytas kluonas iš išvežtų žmonių išardytų namų. Tai jis pasidarė raktą, naktį parsinešdavo karvėms šieno, ir mes laikėme dvi karves, visi laikydavo po vieną – o mes dvi.

– *Brigadininkas po truputį vogdavo iš kolūkio...*

– Vogdavo visi, kas tik ką galėjo, ir iš šito tiesiog gyvendavo, nes algų negaudavo.

– *Tai ir prie Smetonos buvo neblogai, ir su tarybų valdžia sugyveno...*

– Ir su kunigais jis sugyvendavo. Sakydavo, reikia duoti kunigui, direktoriui ir pirmininkui. Buvo toks jo posakis.

– *Ir taip, Strėvininkuose dirbote pionierių vadove. O pionierius reikėjo auklėti vadinamąja komunistine dvasia. Ar nebuvo kokių nors problemų?*

– Problemų nebuvo. Jeigu vaikas nusižengė – išrikiuoji, pabari, vaikai buvo geri. Atsirasdavo vienas kitas kitoks, bet tarp visų kitų jis turėdavo nusileisti. Nebuvo sunku. O vėliau pionierių vadovės būdavo kitos, o aš dažniausiai pavaduodavau pionierių vadovę. Tai viena į sesiją išvažiuoja, kita – į dekretą. Tai iki pabaigos taip ir pavaduodavau.

– O kaip su partija, ar mokytojoms nereikėjo stoti į komunistų partiją?

– Su partija buvo taip. Turėjau draugę, kurios vyras buvo kolūkio pirmininkas, vėliau ją paskyrė Mūro Strėvininkų invalidų namų direktoriumi, todėl jiems reikėjo persikelti į Kaišiadoris, jai buvo ten darbas. Ji pati buvo partinė, bet reikėjo, kad per metus nors vienas mokyklos mokytojas įstotų į partiją. Mes su ja draugavome, ji vis manęs prašė: „Zonele, būk gera, kas gi čia tokio, įstok į partiją, mane priima instruktore dirbti, atsakingą už mediciną.“ Aš ir pasirašiau, ir mane priėmė į tą partiją. O į partiją stojau dar ir todėl, kad mėgau išvažiuoti į kokią nors ekskursiją, o leisdavo tik partinius. Žinoma, išrinko mane profsąjungos pirmininke, aštuonerius metus turėjau vargti, visokias nesąmones rašyti, bet kiekvienais metais gaudavau kelialapį, primokėti reikėjo labai nedaug. Aš apvažiavau visą Tarybų Sąjungą. Į kapitalistines užsienio šalis neišleido, bandžiau, prašiau, bet neišleido. Tik vienais metais išleido į Rumuniją, kitais į Bulgariją, Lenkiją. Čekoslovakiją. Norėjau į Vokietiją, kitur – ne. Leisdavo tik tuos, kurie dirbo kokį nors rimtesnį partinį darbą.

– Kiek buvo jūsų mokytojų?

– Iki 12. Iš pradžių buvo penki partiniai mokytojai, vėliau liko du. Ir organizacija iširo, kai gimė anūkas. Dukra mokėsi, mano alga labai maža. Kartą šeimoje kalbame, išgyvendavome tik iš to, ką vyras sugalvodavo – augino pomidorus... Dukra sako, kam tau dirbti, alga maža, darbas ne vietoje, reikėjo kiekvieną dieną ir pėsčiai eiti, ir važiuoti. Išėjau iš darbo, o iš partijos manęs neišleido, dar prirašė prie kolūkio. Pabuvau tik dvejus metus, ir įvyko pasikeitimai. Tada bilietą jau velniop...

– Kokie santykiai buvo tarp partinių ir nepartinių mokytojų – draugiški?

– Kolektyvas buvo labai geras.

– Jūs, komunistai, nori nenori, buvote už tarybų valdžią, už Rusiją, o kiti?

– Pirmiausia partiniai žmonės turėjo gerai dirbti. Sunkiausius darbus, pavyzdį kitiems rodyti, nori nenori. Ir taip buvo.

– Vadinasi, į jus kiti mokytojai žiūrėjo teigiamai?

– Teigiamai. Pavyzdžiui, kai nuėmė paveikslus, tai visi patenkinti juokėmės. Slapta turėjome savo draugų, su kuriais sutarėme ir pasitikėjome, pašnekėdavome ant partijos, labai pykdavome, kad reikėjo rašyti visokias nesąmones, protokolų rašymai, tiesiog šlykštu. Būna partijos suvažiavimas žemės ūkio klausimais, tai reikėjo mums svarstyti, kur mes visai su tuo nesusiję, bet tu turi sukurti, tie susirinkimai labai užsitęsavo, tai mes sutardavome kad šiandien tu rašai protokolą, per ilgą pietų pertrauką pasikalbame, o namuose iki dviejų valandų sėdi ir kuri, kaip pasisakė Jonas, kaip pasisakė Petras. Turėjome sukurti, žinoma, kad pasisakymai skirtųsi. Tokios nesąmonės. Tai mes, mokytojai, patys pykdavome, bet nieko nepadarysi, atvažiuoja tikrinti.

– *O ar buvo antipartinių mokytojų ar lietuvių, kurie prieš bolševikus? Ar jie nukentėdavo, ar ramiai žiūrėjo?*

– Buvo, bet mes neišduodavome. Tarp savęs pasiginčijame...

– *Ar buvo nukentėjusiųjų?*

– Ne, kad nukentėtų, tai taip nebuvo. Vienos mokytojos tėvą nušovė miškiniai, vadinamieji žaliukai. Atėjo ir kambaryje prie vaikų nušovė. Ji buvo prieš miškinius, bet jiems ir bolševikai nepatiko, nes kai prasidėjo kolektyvizacija, jos mama organizavo, kad žmonės nestotų į kolūkį, ją nuteisė trejiems metams kalėjimo ir išvežė į Sibirą. Ji paliko mažą mergaitę, tai mokytoja, su kuria aš dirbau, ją užaugino. Tai ji buvo ir prieš tuos, ir prieš tuos.

– *Koks klostėsi šeimisinis gyvenimas? Jauna mokytoja atvažiuoja, bernų, turbūt, aplink...*

– Paskyrė atsakinga už komjaunimo organizaciją, o Strėvininkuose buvo daug rusų, irgi visko buvo. Tie neklausė (visokie Semenkovai), mane net kartą svarstė, kad nepalaikau su jais ryšio, turiu kalbėtis, išaiškinti, kad jie negertų, nekvailiotų. Visko buvo. Meninę programą turėdavome paruošti patys, pavyzdžiui, spalio, gegužės šventėms. Už vaidinimus atsakinga buvo kita mokytoja, o už šokius – aš. Reikėjo surinkti šokių būrelį. Mokykloje rodydavo filmus, visi susirenka, kas tik gyvas buvo, pagrindinė

priemonė – tai filmą žiūrėti. Aš vieną berniuką pakalbinau, kitą, nes į tautinių šokių būrelį man trūko berniukų.

Priėjau prie būsimo vyro – Vyto, jis atsisakė, sako, neturiu laiko, nes jis vadovavo daržininkystei, tuo laiku jam reikėdavo su automobiliu vežti daržoves į turgų. Tai jis gal ir negalėjo. O jis dar kolūkyje augino pomidorus ir žmonėms pardavinėjo. Aš su kita mokytoja atėjau pirkti pas jį pomidorų. Taip ir užsimezgė draugystė. Ištekėjau 1960 metais. Pažįstami buvome gerokai ilgiau. Man buvo proga išeiti dirbti į miestą, turėjau giminaitį, kuris siūlė eiti į Vilnių, sako, gausi darbą, gausi butą, kai padirbėsi. Aš pasakiau Vytui, mes jau draugavome, o jis pasakė, kad negali išvažiuoti iš namų. O negalėjo išvažiuoti todėl, kad slapstėsi jo brolis Kostas, slapstėsi namų rūsyje. Tarnavo armijoje ir iš armijos pabėgo, maždaug 1951–1952 m. Rūsyje išsikasė dar rūšį ir ten sėdėjo. Žinoma, naktimis išeidavo dirbti, arti. O kaimynai taip jo ir nematė. Kalbos buvo, kad jis pabėgo į Ameriką, vis taip žmonės kalbėjo.

– *Ilgai slapstėsi?*

– Apie septynis metus.

– *Bet juk jo ieškojo?*

– Rusų kariai ieškodavo ir naktimis budėdavo. Bet jis labai saugodavosi, tada ir šunį laikė, kad praneštų. Vytas man nepasakė, kad dėl brolio, tik pasakė, kad kol kas manęs vesti negali. Kai mirė Stalinas, buvo amnestija ir galėjo juos paleisti, bet bijojo, kad nesusaudytų. O Vytas su kolūkio pirmininku labai gerai sutarė, ir begerdami jam pasisakė, kad turi tokią bėdą, kad niekaip negaliu išspręsti, ar galėtum padėti? Ir viską papasakojo. O anas ir sako, mano draugas – Vievėje saugumietis. Nuvažiavo pas tą saugumietį, jam pasipasakojo, kadangi jis jokio nusikaltimo nepadarė, nieko neižeidęs, nieko nenušovęs, tai, sako, jis absoliutiškai nieko negaus, bausmės nebus.

Kitą dieną vyras jį aprenge, kolūkio pirmininkas davė „viliuką“, nuvežė į Vievį ir pristatė. Tai buvo 1958 m. Vadinasi, rūsyje prasėdėjo nuo 1952 iki 1958 m. Jam išdavė dokumentus, jis įsidarbino. O jis gerai mokėjo vokiečių kalbą, apie tai sužinojo Kietaviškių direktorius, jam labai reikėjo,

kas galėtų dėstyti vokiečių kalbą. Ir Kostas dėstė vokiečių trejus metus. Vaikus taip paruošdavo, kad tiesiog, visi stebėdavosi. Galiausiai jis laiškais susirašinėjo su vokiete, bet ji buvo iš Vakarų Vokietijos. O saugumas tikrino laiškus, ir viename laiške ta moteris parašė, Kostai, aš labai noriu su tavimi susitikti, tu prašyk rajono valdžios, kad duotų leidimą, ir mes kur nors susitiksimė. Saugumas apie tai pasakė partijos sekretorei, ji tą laišką perskaitė ir jie su saugumu nutarė, kad jis pabėgs iš Lietuvos, kai tik su ja susitiks. Jiems čia bus labai negražu. Ne tik kad neleido susitikti, bet jį iš karto išmetė iš darbo. Vieną kartą per Velykas jis nuėjo į Kietaviškių bažnyčią, ir atsirado žmogus, pavaduotoja, paskundė, tai jį ir patardė. Bet dėl to būtų neišmetę, bet, pirmiausia, kad jis pabėgs į Vokietiją.

– *Mokytojams į bažnyčią nebuvo galima eiti? Ar buvo tokių, kurie eidavo?*

– Ne, jį svarstydavo.

– *Bet bažnyčios tuščios nebūdavo, kas eidavo, eiliniai kolūkiečiai?*

– Eidavo kolūkiečiai arba žmonės kitur. Pavyzdžiui, aš, nuvažiuoju į Vilnių, nueinu šv. Petro ir Povilo bažnyčią arba į kitą.

– *Vadinasi, pionierių vadovė, komunistė važiuoja į Vilnių ir eina į bažnyčią.*

– Ten buvo mano pažįstamas kunigas, kilęs iš mūsų krašto, mes su juo draugavome.

– *Kaip susiklostė Kosto likimas?*

– Jis pasikalbėjo su pažįstamu iš Vilniaus, jau tuomet pradėjo statyti Elektrėnus, ir jam pasiūlė ten įsidarbinti atsakingu už gamtines dujas, buvo kažkoks dujų ūkis, pastatas, ir per jį eidavo visos dujos, nes čia šiluminė elektrinė, ir jis buvo vadovas. Dirbo iki pat pensijos. Bet ten darbininkai labai gėrė. Jam laisva diena, atvažiuoja, bet sako kažkas girtas, neatėjo į darbą, tai vis Kostas, jam taip nusibodo tie girtuokliai, vėl susitiko su pažįstamu, sako, būk žmogus, duok man būti eiliniu darbininku, eiliniu budėtoju. Dirbo jis labai sąžiningai tiek metų iki pensijos, ir draugavome iki mirties. Toks buvo Kosto likimas.

– *O kaip jūsų vyras sukosi tarybų valdžios metais? Dirbo daržininkystėje brigadininku?*

– Jis baigęs Žemės ūkio technikumą. Kodėl jis negalėjo dirbti brigadininku – kiekvieną kartą ateina, Vytai, duok žemės, Vytai, pakeisk sklypą, Vytai, duok šieno, o jis čia gimęs ir užaugęs, visai draugai, sako, duodu vienam, kitam negerai.

– *Ką reiškia, duok žemės? Brigadininkas galėjo kažkiek žemės skirti?*

– Pakeisti arus. Tai šieno, tai šiaudų, jis tiesiog negalėjo dirbti. Pašnekėjo su pirmininku, sako, negaliu, neduoda ramybės. O Vytas visą laiką laikė bites. Sako, žinai ką, steik bitiną. Jis taip ir padarė. Pats avilius darė, pats daugino. Iš pradžių kelias šeimas kolūkiui nupirko už Vilniaus. Buvo didžiausias Kaišiadorių rajone bitynas – 150 šeimų. Bitininku išbuvo iki pat pensijos. Be to, pardavimui auginome vaismedžius ir visokius vaiskrūmius. Tuomet prasidėjo kolektyviniai sodai, tai buvo tokia paklausa, kad, Dieve mano. Mes prikaupėme labai daug pinigų.

– *Kur juos leidote?*

– Turguje nusipirkome vieną po kito du automobilius, savais pinigais, niekas mums jokių paskyrų nedavė. Ir „moskvičių“, ir „žiguli“, labai brangiai reikėjo mokėti. Ir santaupų turėjome. Bet kai keitėsi pinigai, viskas žuvo. Viena laimė, kad mes dar išpirkome butą dukrai.

– *Kai atėjo nepriklausomybė, kaip pasikeitė jūsų gyvenimas – į gerąją ar į blogąją pusę, ar kaip gyvenote, taip ir gyvenate?*

– Kažin ko nepasikeitė. Į pabaigą kolūkiai jau buvo gana stiprūs, mokėjo algas neblogas, leido laisvai laikyti gyvulius, žinoma, kas netingėjo, galėjo prasigyventi. Bet šiaip buvo sunku su medžiagomis, jeigu priestatą norėjome statyti, tai kelis metus vyras bandė gauti leidimą, kad nusipirktų kelis maišus cemento.

– *Kas iš sovietmečio laikų išliko gero? Kelionės?*

– Kelionės, labai geras kolektyvas. Nebuvo taip, kad nebūtume pamatę kokios naujos dramos ar gero filmo. Važiuodavome žiūrėti į

Vilnių, į Kauną, nes mūsų mokykla buvo prie invalidų namų, mes juos šefavome, o iš jų gaudavome transportą, jie turėjo dengtą sunkvežimį – „gruztaksi“. Tai čia buvo komfortas, galėjai drąsiai per lietų važiuoti. Nieko nepraleisdavome. Kolektyvas buvo labai geras, jokių pykčių nebuvo.

– *O ką prisimenate blogiausio?*

– Tas biurokratinis nesąmonių aprašymas. Pavyzdžiui, reikia parašyti apie kiekvieną vaiką. Ar tas vaikas lanko bažnyčią, ar tu kalbėjai su juo. Nesvarbu, kas, partinis ar nepartinis, bet tu auklėjai vaiką. Negi aš dabar susitikusi kaimyną sakysiu, kad tavo Marytė ar Onutė į bažnyčią eina, kad neleistų. Tai mes prirašome, kad kalbėjome su mama, su tėveliu, kad vaikui nereikia eiti ir kodėl nereikia. Reikėjo lapus tokių nesąmonių prirašyti. Tas labiausiai pjaudavo. Rašydavai apie vaiką ir jo tėvus. Viskas eidavo į švietimo skyrių, o tie, kam norėdavo, tam perduodavo. Kai atvažiuodavo tikrinti, kiekvienas mokytojas turėjo po storą sąsiuvinį, pakiša jį, ir ten kokia boba ar vyras, vadinamasis instruktorius, skaitydavo, patikrindavo. Bet kad ir dabar tikriausiai taip yra.

– *O eiliniam mokytojas, ne auklėtojai ir nepartiniam, kokiam fizikui ar matematikui nereikėjo rašyti?*

– Pinigų mažiau, bet rašyti nereikėjo. Jis negaudavo už auklėjamąją klasę. Ramiai mokytojavo. Kiek klasių, tiek auklėtojų buvo. Kurdavome ir tuos protokolus, visi eidavo miegoti, o aš sėdu rašyti.

– *Ar instruktoriai nesuprasdavo, kad čia naktimis rašydavote, gal ir jie vaidindavo?*

– Jie irgi vaidino, turėjo atsiskaityti kitiems, bet garantuoju, kad nekreipė dėmesio, ką ten mes rašėme ir po to savo pasakas kurdavo. Pavyzdžiui, parašai, kad ten kokiam Slatkevičiui daviau pastabą, kad jo vaikas lanko bažnyčią.

– *O kaip partinis komjaunimo auklėjamasis darbas? Ar buvo kokie pavyzdžiai, kuriais turėjote sekti pionieriai ar komjaunuoliai – Pavlikas Morozovas... Kas Lietuvoje buvo populiarūs? Kokius pavyzdžius duodavote? Kokias knygas*

skaitydavo, kokias rekomenduodavote? Ostrovskio „Kaip grūdinosi plienas“ ar lietuvių autorių?

– Reikėdavo skaityti. Kiekvienais metais turėjome sau asmeniškai nusipirkti tam tikrą skaičių politinės literatūros (paskiau deginti). Privalėjome prenumeruoti „Tiesą“, „Tarybinį mokytoją“.

– Kaip vaikai priimdavo ideologiją? Noriai, ar jiems tas pats?

– Jiems buvo tas pats. Ar tu šnekėk viena, ar kita. Ir mes patys širdyje laikydavome, kad nereikalingas dalykas.

– Ar tikėjote, kad grįš nepriklausomybė?

– Netikėjome, kad pasikeis. Bet kai jau paskelbė nepriklausomybę, džiaugsmo labai daug buvo.

– Reiškia, labiausiai iškovota nepriklausomybė džiaugėsi komunistai?

– Išeina taip.

Jonas Jurkus, partinis darbuotojas*

TIKĖJAU, KAD GYVENSIU „PRIE KOMUNIZMO“

S. J. Kaip tapote partiniu darbuotoju? Jus išrinko, paskyrė, pats įsiprašėte?

J. J. Į komjaunimą įstojau aštuonmetėje mokykloje. Mokykloje buvome vieni pirmųjų komjaunuolių. Po armijos dirbau zootechniku „Naujo gyvenimo“ kolūkyje. Bet kadangi specialistų tuo metu trūko, tai mane po trijų mėnesių pasikvietė į veislininkystės stotį zootechniku selektininku, kur aš dirbau maždaug metus. Po to pasiūlė darbą žemės ūkio produktų supirkimo inspekcijoje. Kai dirbau inspektoriumi, tai pasidariau ir žinomesnis tarp rajono vadų. Kažkuris pasiūlė stoti į partiją. Aš neprieštaravau.

– Tai nebuvo dvejonų, kad partija, komunistai okupavo Lietuvą ir pan.? Jūs buvot, kaip sakoma, „šчырас“ komjaunuolis?

– Buvau pribrendęs. Kariuomenėje buvau pasienio mokykloje, ruošiausi būti pasienio karininku. Kai grįžau, tai jau buvau susiformavęs tarybinis žmogus.

– Bet kas tam turėjo daugiausiai įtakos? Šeima, mokykla, skaitytos knygos?

– Turbūt šeima. Tėvo senelis turėjo nemažai žemės, bet padalino ją vaikams, tie – savo vaikams, ir mano tėvui teko trys hektarai, daugiausia miško ir pelkės. Pragyvent – o juo labiau išlaikyti šeimą – iš to buvo neįmanoma, todėl tėvas nuolatos uždarbiaudavo, dažniausiai statydavo namus, vertėsi kitais amatais, kad tik kaip nors sudurti galą su galu. Motina septynių metų nuėjo tarnauti buožėms – iš pradžių – piemenę, po to – pusmerge, merga. Nė dienos nebuvo mokykloje, nors mokytis labai norėjo. Jau suaugusi, ištekėjusi, savarankiškai išmoko skaityti, rašyti.

* Pavardė pakeista.

Prisimenu, skaitė Baltušio „Parduotas vasaras“ ir verkė. Viskas apie mane, sakė... Sovietų valdžia jiems tikrai nebuvo priešas.

Kai tapau kandidatu į partiją, po kelių mėnesių mane kviečia pas partijos antrą sekretorių, sako, mums reikia pirmojo komjaunimo sekretoriaus. Sakau, kuo aš dėtas? Sako, tu ir būsi tuo sekretoriumi. Aš ką tik čia pradėjau dirbti, gal man ir neišeitų taip staigiai į tuos komjaunimo lyderius. Sako, turi dirbti ten, kur tave partija siunčia, o ne ten, kur nori. Tada pasišakoti nelabai kas ir bandė. Kaip pasakė partija, taip ir būdavo. Štai ir viskas.

– *Jūs išrinko Švenčionių rajono komjaunimo organizacijos pirmuoju sekretoriumi. Gavot kabinetą, valdišką transportą, butą?*

– Nieko aš negavau.

– *Bent jau kabinetą tai turėjot?*

– Taip. Be mano, komjaunimui priklausė dar du kabinetai.

– *Ar jums kas nors paaiškino, ką reikės daryti? Gal buvęs sekretorius? Ar partinė valdžia? Ar daryk, ką nori? Buvo kokios nors instrukcijos?*

– Nieko. Mus kuravo partijos organizacinio skyriaus vedėjas. Tuo pat patekau į posėdžius („tekučkę“), biuro posėdžiai, priėmimas iš mokyklų, vaikų pilnas koridorius.

– *Tai vienas iš naujų darbų – komjaunuolių priėmimas? Bet jūs ne priiminėjote, o tik tvirtinote mokyklų komjaunimo organizacijų nutarimus?*

– Taip, tvirtinome, įteikinėjome bilietus. Per mėnesį įteikdavome maždaug 30 bilietų komjaunuoliams iš viso rajono mokyklų. Dar iš Centro komiteto ateidavo popieriai, biuro nutarimai. Pagal juos orientuojantis ir dirbome.

– *Tai čia kokie metai buvo? 1961? Tai kukurūzų epocha? Ar komjaunimas kišosi į žemės ūkio reikalus? Diegėt Lietuvoje kukurūzus?*

– Diegėm. Buvo garsusis plenumas dėl kukurūzų auginimo, kur partijos pavedimu pranešimus darė pirmieji sekretoriai.

– O kokio nors pasipriešinimo nebuvo tiems kukurūzams, kad čia ne lietuviškas augalas, čia jis nelabai prigis? Ar šventai visi partiniai tikėjo, kad tais kukurūzais mes išgelbėsime žemės ūkį, visus pamaitinsime?

– Didelio pasipriešinimo nebuvo. Priešinosi kai kurie mokslininkai, bet Sniečkus juos sukritikavo.

– O XXII partijos suvažiavimas? Komunizmas per 20 metų? Ar tikrai tikėjot, kad pastatysite komunizmą, ar kažkokių abejonių buvo?

– Abejonių buvo, bet kadangi buvau jaunas, tai maniau, kad jeigu su motociklu neužsimušiu, rimtai nesusirgsiu, tai komunizmo tikrai sulauksiu. Man tada tebus kokie 45 metai. Tikėjau, kad gyvensiu prie komunizmo.

– Ar daug buvo tokių tikinčių? Komjaunimo aparate, partijoje, kiek teko bendrauti su eiliniaus komjaunuoliais, žmonėmis. Ar kiti tylėjo, o kažkas tiesiog sakė, kad ne, čia jau fantazijos?

– Daugelis tiesiog nei tikėjo, nei reagojo į tuos pasakymus. Tiesiog praleido pro ausis. Buvo partijos iškilmingai pareikšta – mūsų karta gyvens komunizme. Nepasakyčiau, kad tas pareiškimas didelę reakciją kam nors padarė.

– Vadinasi, nebuvo tekę susidurti, kad šaipytųsi atvirai...

– Kadangi tų pažadų buvo daug, ir tą socializmą kūrėme, ir nelabai kas keitėsi, taip ir į tą komunizmo pažadą nelabai kas kreipė dėmesį. Kuo labiau tas terminas artėjo, tuo labiau tą pažadą veržė. Kai aš maniau, kad tuoj turi būti komunizmas, pradėjo šnekėti, kad dar tik išvystytas socializmas.

– Dar buvo toks dalykas, kaip jaunimo entuziazmas. Kažkiek dirbtinai kuriamas, kažkiek gal ir natūraliai. Turėjot su tuo susidurti. Ar jums reikėjo organizuoti statybinius būrius į vadinamąsias priešakines komjaunimo statybas, tarkim, BAM'ą?

– Taip, buvo komjaunimo kelialapiai į BAM'ą. Didelės prievartos nebuvo, bet jeigu kas ateidavo savanoriais, tai išrašydavome ir kelialapį.

– *Kiek kelialapių išrašydavote per mėnesį ar savaitę? Kiek žmonių realiai išvažiudavo į BAM'ą?*

– Prisimenu, porą rusakalbių merginų buvo atėję, jas ir išsiuntėme į Vilnių. Vilniuje buvo formuojami traukiniai iš visos respublikos. Tuo laiku komjaunimas turėjo didelį autoritetą. Atsirado kosmonautai – 1961 m. pirmas Gagarino skrydis, komjaunimas su kosmonautais labai susidraugavo ir tiesiog pradėjo konkuruoti su partija. Jaunimo susitikimai su kosmonautais, Pachmutovos dainos apie kosmosą, komjaunimą. Buvo komjaunimo pakilimo laikotarpis. Komjaunimas pagal populiarumą pradėjo konkuruoti su partija. Ir partija pradėjo pykti.

– *Čia buvo tokie gandai?*

– Ne gandai.

– *Gal buvo kokie nors partijos nutarimai dėl komjaunimo išsišokimo ar realūs veiksmai?*

– Buvo organizacinės išvados. Pirmuoju komjaunimo sekretoriumi buvo Sergejus Pavlovas, jis buvo atvažiavęs į Lietuvos komjaunimo XII suvažiavimą, kuriame dalyvavau ir aš. Jis ir Sniečkų pakritikavo už „Neringos“ kavinę, nes tai buvo ypač puiki kavinė. Kodėl, sako, respublika randa pinigų kavinei, o pionierių ir moksleivių rūmai apleisti. Maskvoje, matyt, pradėjo ir iš kitų respublikų plaukti informacija, kad komjaunimas pradėjo per daug reikštis. Todėl Pavlovas buvo išsiųstas pasiuntiniu į Mongoliją. Po to jautėsi, kad pradėjo komjaunimą gesinti.

– *Kiek išdirbote komjaunimo sekretoriumi? Porą metų?*

– Taip, maždaug. Tuo laiku kūrėsi partijos komitetai, *partorgai*, *komsorgai* ir žemės ūkio valdybos. Aš tapau komjaunimo CK *komsorgu* Švenčionių ir Ignalinos rajonams.

– *Kas tai buvo per darbas?*

– Daugiausia žemės ūkio reikalai. Važinėjom po ūkius, žiūrėjome, kaip tie kukurūzai auga, Dūkšto bandymo stotyje sėjome vaškuotus kukurūzus. Susitikau su Sniečkumi pirmą kartą asmeniškai.

– *Kokį įspūdį jis padarė?*

– Tada jis buvo atvažiuavęs į Ignalinos valdybą. Kadangi atvažiuoja Sniečkus, tai visiems iš *partorgo* buvo duota komanda, kad valdyba būtų tuščia – visi ūkiuose. Tai ir mes susėdome su keliais vyriausiaisiais specialistais ir išvažiavome į ūkius. Važiuojame, staiga priešais – juoda „Volga“, mums blykčioja. Iš karto sustojome, išlipa Sniečkus su *partorgu*. Partorgas pristato – čia kaip tik valdybos specialistai, o čia CK *komsorgas*. Sniečkus paplojo man per petį, kaip sekasi, klausia. Sakau, iš esmės aš nežinau, kokios mano pareigos, ką turi dirbti *komsorgai*. Jis įdėmiai pažiūrėjo į mane: „nepergyvenk, sako, jaunuoli, mes patys nežinome, ką jums dirbti. Su laiku viskas išaiškės.“ Neišaiškėjo – po kelių metų tas pareigybes panaikino. O tada pasikapstėme po tuos pasėtus vaškuotus kukurūzus, suradome kelias sėklas dar bedygstančias ir toliau savo reikalais.

– *Kaip toliau klostėsi jūsų karjera?*

– Dirbau Šiaulių rajono partijos instruktoriumi, po to – kolūkio *partorgu*.

– *Kaip buvo tampama kolūkio partorgu? Jus rinko, paskyrė?*

– Rinko kolūkio partinė organizacija. Bet derino su rajono partijos komitetu.

– *O atlyginimą mokėjo kolūkis iš savo lėšų ar centralizuotai iš rajono partijos lėšų?*

– Buvo visokių laikotarpių. Kadangi dirbau keliuose ūkiuose, o sekretoriai gaudavo maždaug vyr. specialisto lygio atlyginimą, arba pirmininko pavaduotojo, kaip kokiame kolūkyje. Kai grįžau iš kariuomenės, valstybinėse struktūrose žemės ūkio prižiūrėtojai gaudavo garantuotą atlyginimą, o kolūkiuose gaudavo špygą. Ir pirmininkai, ir specialistai nieko negaudavo. Supirkimo kainos labai mažos, kolūkiai gyveno iš valstybės dotacijų, gaudavo paskolas. Tas paskolas vėliau valstybė nurašydavo – vieniems daugiau, kitiems mažiau. Kadangi nebuvo suinteresuotumo, tai taip ir dirbo. O kai jau pakėlė supirkimo kainas žemės ūkio produkcijai, kolūkiams atsirado reali galimybė pelningai dirbti, iš karto viskas pasitaisė.

– *Norit pasakyti, kad prieš socializmo žlugimą daugumas kolūkių buvo rentabilūs?*

– Taip. Padarė didžiulę nesąmonę, kad sugriovė kolūkius. Teko būti Vokietijoje, kuri išsaugojo kooperatyvus – pas juos buvo vadinama kooperatyvais, pas mus – kolūkiais. Teko pabuvoti viename kooperatyve Erfurto apygardoje – labai gražiai tvarkėsi, visą apygardą aprūpindavo daržovėmis. Ir vokiečiai savo kooperatyvų nesugriovė. Paliko juos, jokio turto grąžinimo, nieko nebuvo pas juos, kaip pas mus – padalijo po 3 hektarus ir vėl pasodino ant arklio. Pas juos kaip buvo viskas mechanizuota, taip ir liko. O mūsų vienas žemės ūkio ministras pateko į Vokietiją ir nusistebėjęs pasakė, kad jis nežinojo, jog vokiečiai savo kooperatyvų nesugriovė, o išsaugojo. Tik būdamas žemės ūkio ministru sužinojo, kad galima buvo kitaip daryti. Darė viską akiai, tą dabar ir turime.

– *Grįžtame prie sovietmečio. Ar iš jūsų buvo kokia nauda? Ar nesijautėt nereikalingas? Kokios kolūkyje buvo partorgo funkcijos?*

– Visko buvo. Aišku, pirmiausia lygiai taip pat partorgas atsakė už gamybą. Partijos komiteto biuras daugiausia svarstė žemės ūkio klausimus, gamybos klausimus. Partijos komitete ideologija buvo antroje vietoje, o rajonai buvo vertinami pagal žemės ūkio produkcijos gamybą. Jeigu žemės ūkis pirmavo, tai geras buvo ir pirmas sekretorius, ir vykdomojo komiteto pirmininkas, ir visi kiti buvo geri. Bet jeigu gamyba buvo prasta, tai visi blogi.

– *Nuo ko priklausė kolūkių darbo efektyvumas? Ar nuo pirmininkų, specialistų, ar kažkokios objektyvios sąlygos – gera žemė, žemdirbystės tradicijos. Vis tik ūkiai buvo labai skirtingi ir pačiame rajone.*

– Daug priklausė nuo vadovų ir specialistų. Kokį kolektyvą suformuodavo. Kolūkio vieta taip pat turėjo įtakos. Arčiau miestų būdavo stiprių ūkių, kadangi arčiau miesto, tai sezoniniams darbams buvo galima pasitelkti darbo jėgos iš miesto. Ir pas mus kursavo specialus autobusas, rytais iš miesto atveždavo žmones. Atvažiuodavo pilnas LAZ'as darbuotojų. Vakare visus parveždavo atgal. Bulvių kasti, runkelių ravėti. Ir neblogai uždirbdavo. Runkelius ravėdavo ir partijos komiteto sekretorių,

ir skyriaus vedėjų žmonos. Be jokių pretenzijų. Prašydavo, būkite geri, palikite mums po hektarą ar kitą runkelių ravėti. Įsitaisto su maudymosi kostiumėliais, su kauptukais. Dirbdavo ir gerai uždirbdavo. Gal ir vyrams net nesigirdavo. Uždirbdavo po kelis šimtus per savaitę. Bet dirbo nuo aušros iki vėlyvo vakaro.

– *Bet patys partiniai veikėjai turėjo kažkokių privilegijų? Maistas, vadinamieji daviniai, be eilės ar bent jau greičiau gaudavo butus, mašinas. Kokio dar buvo nomenklatūros privilegijos?*

– Anksčiau buvo vadinamos „juodos“ kasos. Partiniai darbuotojai pasirašinėdavo už vieną atlyginimą, o kitą dalį gaudavo vokeliuose. Atrodo, jau prie Chruščiovo tai buvo panaikinta. Kai aš pradėjau dirbti komjaunime, to jau nebuvo. Bet žinau, kad prieš tai buvo.

– *O pirtys, kuriose nomenklatūros darbuotojams maistas nekainavo: mėsa – iš mėsos kombinato, gėrimai – iš spirito gamyklos, sūriai iš pieno perdirbimo kombinato, ir panašiai?*

– Pirtys atsirado jau tada, kai buvau Šiauliuose. Važiavome pasižiūrėti pirmos pirties. Ją sau statė tarybinis ūkis. Bet tarybinio ūkio darbuotojai ten nesiprausė. Lankėsi rajono valdžia ir svečiai. Tai maždaug buvo 1964-ieji. Kai tik Chruščiovą nuėmė, pradėjo dygti pirtys. Ir medžioklės prasidėjo Brežnevo laikais. Tos pirtys vėliau išaugo beveik kiekviename padoresniame ūkyje. Mes turėjome dvi pirtis. Vienoje pirtyje priiminėdavome svečius, nors ir kolūkiečiai galėjo joje maudytis, o kita buvo skirta mechanizatoriams kasdien nusiprausti. Kaip pagerintas dušas.

– *Atrodo, kad viskas sukosi normaliai. Kolūkiečiai dirba, pirmininkai ir partija vadovauja, ir staiga sąjūdis, viens du trys, ir santvarka keičiasi. Pasirodo, kad daugelis žmonių oficialiai šypsojosi ir sveikinosi, o kai atsirado galimybė, tai pradėjo kreivai žiūrėti ir kalbėti kitaip. Ar tai pasijautė? Ir kaip pasijautė?*

– Labai pasijautė. Pasijautė kai kurių savotiškas priešiškusmas, kai kurie pradėjo nešti partinius bilietus. O sąjūdį kolūkyje kūrėme patys, dalyvavau steigiamajame sąjūdžio susirinkime, viskas vyko gražiai, net

partijos narys buvo sąjūdžio pirmos grupės pirmininku, mano pavaduotojas. Dalyvavome ir Baltijos kelyje. Bet atsirado ir tokių aršuolių, kurie norėjo viską griauti, kaip ir visoje Lietuvoje. Buvo ir nuosaikių sąjūdžio vedlių, bet ir buvo kraštutinių. Pakaunės miškuose vos ne prie skerdynių privedė. Visuose kolektyvuose buvo tokių aršuolių. Prisimenu, per vieną rytinį mechanizatorių paskirstymą iš kažkur atvažiavę aktyvistai agitavo, aiškino mechanizatoriams, kad reikia viską versti. Nepažįstami žmonės aiškina, kad visus komunistus reikia sušaudyti. Aš sėdėjau kitame kabinete, ateina dirbtuvių vedėjas ir siūlo paklausti, ką ten šneka. Nuėjau, taip, tokią propagandą „varo“. Sakau, kokias jūs dabar nesąmones „varote“, juk toje salėje tarp mechanizatorių sėdi komunistai. Kolūkyje kas ketvirtas – komunistas. Beveik kiekvienoje šeimoje yra partiečių, o jūs šnekate nesąmones. Taip ir sakė, kad reikia šaudyti. Net nesakė, iš kur atvažiavę. Pasakiau agronomui, kodėl jis užsiima propaganda, o neina į darbą. Reikia darbą dirbti, o ne politika užsiimti. Taip prasidėjo.

– *Vladas Butėnas knygoje „Cė ka: kelias į 1988-uosius metus“ aprašo susitikimą su vienu buvusiu kolega, partiniu veikėju. Šio nuotaika buvo gana liūdna – gyvenimas nugalėtas veltui, ne dėl to kovojome, ne tą statėme... Ką jūs apie tai galvojat? Ar su partija, komjaunimu susietas gyvenimas praėjo tuščiai ar turėjo kokios nors prasmės? Ar gailitės to, ar, priešingai, didžiūojatės?*

– Nepasakyčiau, kad praėjo tuščiai. Jokio partinio mokslo nesu baigęs, išskyrus politinio švietimo seminarus, kur nuvažiuodavome kartą per kelis metus. Daugiausia, būdamas sekretoriumi, dirbau kaip zootechnikas, su pirmininku buvome susitarę, kad aš šefuoju gyvulininkystę, kadangi esu tos srities specialistas, o pirmininkas buvo agronomu, jis šefavo laukininkystę.

– *O kaip ideologija? Visiškas nusivylimas? Ar kažkas liko?*

– Kažkokiame plenumo vienas iš kalbėjusių pacitavo Lenino bendražygi Glebą Križžanovskį: „Didžiuose dalykuose laimės mes ieškom, / nevengėm kovų sunkių, / ir viską tau, Tėvyne, paaukojom / už tai kad taip prisiekę buvome abu. / Ir aš, ir tu.“ Tai jo žodžiai ant žmonos kapo. Įsiminė. Vėliau ideologija tapo našta.

– Vadinasi, buvo ir Križižanovskis, ir kiti, kurie tikėjo komunizmu, kurie pašventė tam gyvenimą, bet jūs savęs nepriskiriat jiems? Jaunystėje tikėjot, kad po 20 metų gyvensit komunizme, o po to?

– Kai jau praėjo tie 20 metų ir atsidūrėme tik išvystytame socializme, apie komunizmą iš viso buvo pamiršta, tiek to tikėjimo beliko. Reikia dirbti, kad gamyba būtų kuo aukštesnė, ir bus gerai.

– Jeigu trumpai palygintum socialistinę ir dabartinę Lietuvą. Vieną dalyką jau minėjot – kolūkius, jūsų manymu, be reikalo sugriovė. Bet dabartiniame gyvenime yra kas nors gero, ko nebuvo tada?

– Tą gerą visi pabrėžia. Pasidarė laisvas judėjimas į užsienį.

– O žodžio ir spaudos laisvė didesnė? Tada negalėjai pasakyti, ką nori.

– Todėl, kad niekas ir nespausdindavo. Rajoninių laikraščių redaktoriai buvo partijos komiteto biuro nariai, savaime buvo atsakingi už laikraščio turinį. O kalbų paskutiniu metu niekas daug nekontroliavo. Priėmimas į partiją buvo netikrinamas, galėjo stoti net tremtinių vaikai, nebuvo tokių apribojimų. Paskutiniu metu buvo daug demokratijos. Bet kad jau sušlubavo ir ekonomika. Žemės ūkis kilo, bet pramonė pradėjo stagnuoti.

– Reikėjo permainų?

– Permainos buvo būtinos. Paimkime Kiniją. Partija liko ta pati, pakeitė ūkinį mechanizmą, valdymą, įmonėms davė savarankiškumą, ir po šiai dienai stato komunizmą kaip išmano.

– Tai dabar jums pavyzdys – Kinija?

– Ir ten betvarkės pakanka. Vien įvykiai Tiananmenio aikštėje ko verti. Lavonus vežė sunkvežimiais. Taigi Kinija irgi ne pavyzdys...

Irena ir Bronius Pilkauskai, kaimo gyventojai*

DIRBOME TRIMIS PAMAINOMIS

S. J. Kaip klostėsi jūsų gyvenimas kaime?

Irena. Gimiau Kaltanėnuose, ten baigiau 8 klases, po to mokiausi Linkmenų vidurinėje mokykloje. Po to ištekėjau, auginau dukrą ir dirbau. Iš pradžių trumpai dirbau „Utenos trikotažo“ mezgimo ceche, paskui „Dovanoje“. Ten išdirbau 20 metų. Buvau *namudininkė*. Iš Švenčionių atsiveždavome siūlus, o namuose mezgiau. Buvo duodamas gaminytis ir siūlai. Iš pradžių megzdavau vaikiškas *tapkutes* – per mėnesį reikėdavo numegzti 56 poras. Išskyrus išėgines, per dieną maždaug 2 poros, kartais ir daugiau. Vėliau tai iki 64 porų. Planai vis augo ir augo. Po to viską mezgiau – ir komplektus, ir šalikus, ir kepures, ir servetėles, moteriškas palaidinukes iš lino.

– *Kiek už tai mokėjo? Galima buvo išgyventi?*

– Gaudavau apie 112 rublių.

– *Tai gal ir neblogai. Inžinierius gaudavo 120. Kas buvo jūsų tėvas?*

– Mano tėvas buvo kolūkio brigadininkas, o iš pradžių dirbo MTS'e – mašinų traktorių stotyje. Jis buvo nepartinis.

– *O kaip žiūrėjo į tarybų valdžią?*

– Kaip pasakojo, 19-os metų, tėvas buvo išėjęs į mišką, bet neilgai buvo, gal metus, o gal ir metų neišbuvo. Kiauneliškių bunkeriuose, bet greitai grįžo. Kai jam buvo 39-eri, nuskendo. Aš likau septynerių.

– *Ypatingai nemylėjo tarybų valdžios?*

* Pavardė pakeista.

– Jis toks buvo – visko pradininkas. Namus statėsi – paskolą pasiėmė, kokią techniką atvarydavo, tai jis pirmas. Atsimenu, kai kolūkis gavo kombainus, jis vėl pirmas rugius, vasarųjų kūrė.

– *O kuo dirbo motina?*

– O mama buvo namų šeimininkė. Mes buvome mažos, ji niekur nedirbo. O kai jau tėvo nebeturėjome, tada pradėjo dirbti kultūros namuose valytoja, paskui mokykloje pečius kūreno. Kiek atsimenu, mama ištiesai bažnyčios chore giedoj, žmonės paprašydavo per laidotuves giedoti. Būdavo, kai išeina vakare, tai grįždavo trečią valandą nakties. Tiek laiko ir išgiedodavo. Taip dvi naktis, o tada trečią dieną laidodavo. Jeigu kaime būdavo vestuvės, tai jau visam kaimui šventė. Sueidavo visi ir svetimi žmonės išleisti ar jaunosios, ar kai atvažiuoja jaunikis. O kai visi sueina, *bromas*³⁹⁷ darydavo. Laukdavome visų. Ir poras visas sveikindavo.

– *Tai buvo geri, senoviniai vestuvių papročiai? Vaikystėje? O po to nunyko? Kaip jūs tekėjote?*

– Kai mes vedėmės, tai dar buvo. Bet jau tada ir nunyko. Čia buvo kokie 1979–1980 m. Vestuvių papročiai tada ir pradėjo nykti.

– *O kiti papročiai?*

– Aš tik labai gerai atsimenu Sekmines. Kai atgindavome vainikuotas karves, Ožkinių kaime buvo ūkininkas, jo didelis kluonas, kluoniena didelė, tai ten susirinkdavo visas kaimas. Kas lašinių atsinešdavo, kas sūrių, sviestą, medaus, Ožkiniuose tik du žmonės turėjo bičių, tai tik tie atsinešdavo medaus. Dirvoną nuklodavo kažkokiom marškom, paklodėm ir susėdavo lauke ir visi sėdėdavo. Ir *čėrkiuką* atsinešdavo, bet mažais buteliukais, aš nežinau, kas ten būdavo, nes dar jauna buvau. Tai mes vaikai šokdavome, siusdavome, o ten visi sėdėdavo ir dainuodavo. Labai gražiai dainuodavo. Joninių pas mus nešvėsdavo. Pas mus švėsdavo Antanines. Mūsų parapijos bažnyčioje buvo Antaninių atlaidai. Suvažiuodavo po

³⁹⁷ Tai yra vartus.

mišių. Susirenka giminės. Susitinka ant šventoriaus, tada jau pakalba, arkliais privažiudavo. Ir tada paupyje apsėsdavo ir dainuodavo.

– *Mūsų kaime švėsdavo Petrines, tai prekyba vyko kaip reikiant. Kas ką galėjo iš vežimų pardavinėdavo, netgi iš miestelio atveždavo ledų.*

– *Ledų atveždavo bufetas. Bet tai tik tą dienas, sekmadienį. Antaninės visada sekmadienį. Ledų porcija buvo po 13 kapeikų, vafliuotame indelyje.*

– *Tai čia tokios lietuviškos tradicinės religinės šventės. O sovietai savo šventes norėjo įdiegti – gegužės 1-ąją, spalio šventes. Kiek tai jus lietė? Pavyzdžiui, gegužės 1-oji mokykloje? Ar reikėjo eiti į demonstraciją?*

– *Neidavome. Miestelyje jokių demonstracijų nebuvo. Šventė tai būdavo. Pionierių sueigos būdavo. Lapkričio 7-ąją būdavo ir šventė, ir montažas, ir minėjimas. Tai vykdavo kultūros namuose. Dar būdavo ir programa.*

– *Jums buvo tas pats, kokia šventė, ar lapkričio 7-oji, ar Antaninės? Ar Antaninės savėsės? Ar vaikui tas pats, kur ledų duoda, ten gerai.*

– *Kai dar buvau vaikas, tai nieko. Paskui, kai ėjome į mokyklą, tai po lapkričio 7-osios švenčių leisdavo pašokti. Leisdavo ir mokiniams šokti, su suaugusiais. Bet tada dar ir mama sėdėdavo. Kas ateina į salę, tai ir mamos sėdi, iš pradžių programą žiūri, o kai jau programa ir minėjimas baigdavosi, suolus ir kėdes išstumdydavo į šonus, likdavo salė, tada jau visi šoka, o senos tik žiūrėdavo.*

– *Kokios būdavo programos? Dainos „Šlovė Leninui, partijai“? Ar liaudies dainos? Kaip vyko minėjimas?*

– *Iš pradžių būdavo montažas. Ruošdavo lietuvių kalbos mokytoja. Išrinktieji vaikai skaitydavo eiles. Mokykloje dar buvo ir šokių būreliai. Šokdavome tautinius šokius. Ir dainuodavome – ir duetai, ir ansamblis. Buvo dar ir suaugusių žmonių ansamblis. Trys moterys gražiai dainuodavo. Dar ir kapela buvo.*

– *Ar nebuvo prievartos? Žmonės eidavo noriai? Nesvarbu, kad čia revoliucinė šventė?*

– Ne, prievartos nebuvo. Svarbu nebuvo. Eidavo ne tik kad į šventę, bet eidavo ir į repeticijas, kurie dalyvavo. Įdomūs laikai buvo.

Bronius Pilkauskas.

– Dabar kaime visiškai nieko nėra. Jaunimui tai iš viso. Nei panos čia susirasi, nei darbo, nei jokių pramogų. Tik krautuvė ir alus. Buvo laikai...

Irena:

– Pas mus Linkmenyse buvo tik vienas nedirbantis žmogus. Ir tai būdavo įgaliotinis atvažiuoja ir atvažiuoja, ieško, kodėl jis nedirba. Toks Romukas buvo. Visi buvo užimti.

– *Vadinasi, buvo minėjimai ir juose nieko blogo nebuvo. O dainos būdavo tik lietuvių kalba, nereikėjo dainuoti rusiškai?*

Irena:

– Ne, pas mus tik lietuviškai. Jeigu kokią tik vieną kitą. Pas mus dar gyveno – už 5 kilometrų – ir rusai. Ir mokykloje buvo viena klasė rusų. Ten dėstė rusų kalba. Dar atsimenu, čigonai ateidavo į mokyklą. Bet jie kaip tai trumpai buvo.

– *Kaip su partizanų dainomis? Gal kas netyčia sudainuodavo?*

– Mes tai nežinojom, ar tai partizanų, ar ne. Kai sesuo mokėsi Vilniuje, atsivežė žodžius, jai patiko, ten kažkur dainavo. Tada mes irgi išmokome ir dainavome nuo scenos. Graži buvo daina.

– *Ir niekas nenubaudė?*

– Plojo, visi labai plojo.

– *Iš kur sužinojote, kad čia partizanų daina?*

– Paskui kažkas iš žmonių pasakė. Tokios šventės, toks gyvenimas.

– *O ar buvo apžiūros, dainų šventės?*

– Dainų šventės būdavo. Važiuodavome į Beržuvį. Šokių būrelyje šokau 8 metus. Nuo pirmos klasės, klasėje buvau aukšta. Tada mane

ir paėmė. Išmokdavome, iš Labanoro atvažiuodavo būrelis, tada mūsų, Kaltanėnų, iš Švenčionėlių būdavo jungtiniai. Paskui važiuodavome mokytis ir repetuoti į Beržuvį. Dainų šventės buvo labai gražios. Ir chorai buvo.

– *Žmonės noriai dalyvavo?*

– Minios žmonių. Į repeticijas mus veždavo bortine mašina. Tais laikais dar autobusų tiek nebūdavo. Nebuvo nė brezento. Tik suolus uždėdavo. Įlipdavome, kad tik visi sėdėtų, nebūtų stovinčių. Vadovavo Tumėnas, švietimo skyriaus vedėjas. Jis visada ir kalbą sakydavo.

– *O mokykloje pamokos? Iš visų stengėsi padaryti vadinamuosius tarybinius žmones, kad jie socializmą mylėtų. Ar jums tai kaip nuo žąsies vanduo, ar tikėjote, kad tikrai bus komunizmas, dabar tikrai geriau nei prie Smetonos buvo?*

– Mums labai šito ir neaiškindavo. Tik viena, kad į bažnyčią neleisdavo.

– *Bet pionieriais reikėjo būti?*

– Reikėjo. Ir komjaunuoliais.

Bronius:

– Nebūtinai. Aš, pavyzdžiui, nebuvau. Manęs niekas ir nevertė.

Irena:

– Bet jeigu mokaisi gerai, tai turi būti. Komjaunuolis turėdavo prižiūrėti ir pionierius, likdavo ir po pamokų mokydavo vaikus.

– *Tai visai neblogas gyvenimas. Kas tada sovietmečiu buvo blogo? Sako, kad žmonės nemažai gėrė. Ar jūsų aplinkoje gėrė?*

– Aplinkoje tai negėrė. Tik per šventes išgerdavo. Dabar tai jau nepalyginti.

– *Tai čia vaikystėje mažiau gerdavo, bet septyniasdešimtaisiais, aštuoniasdešimtaisiais, prieš žlugimą?*

– Vis tiek ne. Tik keli žmonės gerdavo.

Bronius:

– Visi darbą turėjo ir paprasčiausiai bijojo. Bijojo ne milicijos, bet bijojo, kad pirmininkas ar agronomas pamatys tave girtą, tai dienos neužrašys.

Irena:

– Per kolūkio ataskaitinius svarstydavo. Jeigu kas buvo girtas ar į darbą neatėjo, svarstydavo, metų pabaigoje premijų nemokėdavo. Buvo drausmė.

– *Ar kombinuodavo pasivogti?*

– Kolūkyje reikėdavo bulves kasti. Vaikai kokį krepšį pasilikdavo sau. Padarydavo kauburiuką, šaką įbesdavo, vakare ateidavo pasiimti tų bulvių kašelės. Tai iš *biednystės* buvo.

– *O fermose? Melžėjos pieną vogdavo?*

Bronius:

– Visi turėjo karvių. Tai kam vogti tą pieną?

– *Norit pasakyti, kad pas jus negrobstė? Visoje šalyje kas ką galėjo vogė, o pas jus – ne?*

Bronius:

– Kas priėjo, kaip dabar vagia, taip ir tada vogė. Aš kai dirbau grūdų sandėlyje, būdavo derindavausi, kaip kokį maišiuką nušvilpti. Paršų tai turėjome. Iš kurgi? Reikėjo. Čia nesiskaitė vogimas. „Ant pelių“ nurašydavo, ant valymo. Aišku, ne tonomis. Gal kažkur vogdavo ir tonomis, bet pas mus buvo griežtas pirmininkas. Bijojo žmonės. Jokių geležų nevogė, geležys buvo nereikalingos. Medienos irgi niekas labai nevogė, jos ir nebuvo kolūkiuose. Kai statė alytnamius, kai atveža, tai ir sustato. Plytos buvo pigios, tai ir taip kas nusipirkdavo, jeigu reikėdavo.

– *Ar buvo kolūkyje partinė organizacija? Jūs jai nepriklausėte?*

– Ne.

– *Kaip žmonės žiūrėjo į komunistus? Žmonės kaip žmonės?*

Bronius:

– Niekuo neišsiskyrė. Ir partiniai sugerdavo, ir nepartiniai sugerdavo.

Irena:

– Vykdavo gražūs ataskaitiniai. Ir savi žmonės koncentruodavo, šventė didžiausia. Paskui ir kitus kviesdavo. Ir Frankoniai buvo atvažiavę, dainavo Linkmenyse.

Bronius:

– Ir mes dar koncertuodavome. Buvo Linkmenų kaimo kapela. Ir aš grojau akordeonu. Buvo trys akordeonai, du smuikai ir būgnai. Grojom liaudišką muziką – polką, valsą, kokią dainą.

– *Ar buvo kaimo kapelų apžiūros?*

– Ne, nevažiuodavom. Tik vienais metais buvome nuvažiavę į Varnėną. Tada gavome trečią vietą. Ir televizijoje mūsų kolūkis buvo. Šoko.

– *Atėjęs nepagrosi, tai reikėdavo ir repetuoti?*

Bronius:

– Eidavome. Buvo meno vadovas, mus mokydavo.

Irena:

– Buvo ne tik kultūrų namų direktorius, dar buvo meno vadovas, šokių vadovė.

– *Vietinė, ar atvažiuodavo iš Ignalinos? Ji tik iš to ir gyveno? Gaudavo atlyginimą?*

– Taip. Kolūkyje nedirbo, buvo tik šokių vadovė.

– *Kiek kartų vykdavo repeticijos?*

– Buvo mažų vaikų šokių būrelis, tada didesnių, tada jaunimo ir suaugusių. Keturi būreliai. Keturių lygių. Net kai vyko Dainų šventė, šoko šoki „Motinė“. Ir jaunesnės, iš didesnės grupės šoko. Dar buvo meno vadovė, kuri mokydavo tik dainuoti.

Bronius:

– Dar Linkmenyse buvo ir dramos būrelis. Buvo pastatytas „Tadas Blinda“. Ar irgi ten vaidinau *razbainiką*. Net į Panevėžį važiavome. Tai

buvo kultūros namų direktoriaus diplominis darbas. Oi, būdavo įdomu, būdavome užimti – ir darbai, bet spėdavome ir į saviveiklą.

Irena:

– Ir vaikas mažas buvo. Pasikeisdavome. Aš išeinu, Broniukas būna, kai aš grįžtu, jis išeina į repeticiją.

– *Jums nepriklausomybė nebuvo reikalinga?*

– Ne. Kas susiję su saviveikla, tai buvo kur kas daugiau. Dabar tik projektai ir projektai. Nieko negalima suprasti. Tų projektų pinigai kažkur nuplaukia, o parodyti ką nors, tai niekur nieko nesimato. Vis tiek kažkokius pinigus gauna iš kažkur. Jeigu projektą padaro ir laimi.

– *Žmonės iš kaimo po truputį bėgo? Ne taip, kaip dabar, bet...*

Bronius:

– Priešingai. Atvažiuodavo į kaimą. Kai pradėjo statybas, tai kiek jaunų žmonių privažiavo.

Irena:

– Atvažiuodavo mechanizatorius, melžėja. Namus statydavo ir juos iš karto apgyvendindavo.

Bronius:

– Visi alytnamiai buvo pastatyti jauniems žmonėms.

Irena:

– Dabar kas čia gyvena, tai jie ne vietiniai. Kiekvieną namą galima išskaityti. Tai traktorininkas atvažiavo, tai veterinaras, tai zootechnikas, tai agronomas.

– *Eiliniai kolūkiečiai gyveno neblogai? Mašinos negalėjo nusipirkti, bet...*

Bronius:

– Mašiną tai galėjo, bet nebuvo, kur nusipirkti. Mano kaimynas, a. a. Kirka, tai jis „Volgą“ būtų nusipirkęs, tik kur tą „Volgą“ gauti? Ir iš atlyginimo. Susitaupydavo. Tai kiaules šerdavo, penėdavo ir priduodavo, pieną nešdavo – už pieną gerai mokėdavo. O dabar kas gaunasi...

Irena:

– Mes patys turėjome tris karves. Už pieną gaudavome 500–800 rublių. Prie Chruščiovo kolūkiečiams buvo skirta 60 arų, tarybiniame ūkyje tik 50 arų ir po vieną karvę.

– *Vadinasi, prisidėdavo, kas pieną pridudavo, kiaules augino.*

Bronius:

– Iš atlyginimo tu nelabai ką susitaupysi. Kai dirbau laukininkystės brigadininku, gaudavau 60–80 rublių. O dirbti reikėjo beveik visą dieną. O jeigu nori ką nors prisidurti, tai po darbo pas save turi dirbti.

– *Faktiškai dviem etatais visi žmonės dirbo – sau ir kolūkiui?*

Bronius:

– Trimis. Tada žmonės labai daug dirbo.

– *Iš kur trečias etatas?*

– Tekdavo kombinuoti. Vienu metu dirbau servise. Reikėjo remontuoti automobilius. Servise buvo eilės, visų aptarnauti nespėdavome. Tada susitari su klientu, atvaro į namus, ir dirbi dar iki 12 valandos nakties.

– *Jūs abu tikrai darbštūs. Susitaupėte kažkiek pinigų, mašiną turėjot?*

– Turėjau. „Žigulį“. Iš pradžių turėjau „Moskvičių“, po to nusipirkau seną „Žigulį“.

– *Gyvenote normaliai, galėtumėte taip ir nugyventi. Bet čia nepriklausomybė atėjo. Kaip viskas vyko? Sąjūdis ir panašiai?*

Bronius:

– Pikčiausia buvo tai, kad kurie sugebėjo, suprato, kas čia vyksta, jie tuoj stojo ūkininkais, išėjo savarankiškai dirbti, jiems tada daug priklausė. Zootechnikės vyras buvo dujininkas, dujas vežiojo, bet iš karto pasiėmė žemės nemažai, atvaro traktorių su priekaba (aš tada dirbau grūdų sandėlyje), duoda važtaraštį – tiek ir tiek man grūdų. Sakau, už ką tau? Sako, toks įstatymas. Pilną priekabą, gal 4 tonas grūdų išsivežė. Tai ir buvo pikčiausia. Šitas perversmas. Tai labai žmones supykėdė. Ir techniką dalijo, viską.

– *Kaip kitaip buvo galima daryti?*

Bronius:

– Ne taip staigiai. Reikia visiems vienodai išdalyti. Kas sukurta, tai visiems pagal išdirbį, o ne taip, kad kurie durnesni jūs būkite, o mes, protingesni, iš karto išiname iš kolūkio ir ką tik galime išsinešame.

Irena:

– Svarbiausia, tiems, kas liko, nėra kur dirbti. Darbų neliko. Visi traktorininkai namuose.

Bronius:

– Prasidėjo girtuokliavimas, iš nevilties žmonės pradėjo gerti. Darbo nėra, Ir toje Ignalinoje darbo nėra. O kas kaime – darbo nėra. Dar tik mokykla buvo, seniūnija ir biblioteka. Ir viskas Visas darbas. Už pieną pradėjo po truputį mažinti, tada žmonės ir gyvulius nustojo laikyti, neapsimoka.

– *Jūsų nuomone, prie tarybų valdžios buvo geriau?*

Bronius:

– Jauniems žmonėms tikrai buvo geriau. Kaip mieste, aš nežinau. Gal mieste ir dabar geriau. O kaime tikrai buvo geriau. 100 proc. Bet kas pasakys, kad jaunimui kaime buvo daug geriau, negu kad dabar. Ko reikia jaunam žmogui? Darbo. O kai jo nėra...

Aleksejus Pavlovskis, vairuotojas

BUVO DAUG KVAILYSČIŲ

S. J. Kaip klostėsi jūsų profesinė karjera?

A. P. Baigiau aštuonias klases ir pradėjau dirbti Kuro aparatūros gamykloje, pradžioje – mokiniu, po to – prie staklių. Dar vėliau baigiau vairuotojų kursus ir iki armijos važinėju *savivarte*. Po armijos perėjau į transporto įmonę. Vairavau *vežimus* (mašinos su priekabomis – S. J.), po to – *furas*. Uždirbdavau virš 300 rublių į mėnesį, kiti – beveik dvigubai mažiau.

– Tik darbas ir šeima – ar turėjot kitokių užsiėmimų?

– Jaunystėje visą laisvalaikį skirdavau sportui. Užsiiminėjau kartingu. Mūsų ir estų komandos visada būdavo tarp stipriausių. Estai jau tada itališkais „Mirabais“ važinėjo. Ir aš tokį turėjau. O rusiški buvo nieko verti – purkščia, krenkšti ant kelio – tik kitiems važiuoti trukdo. Be to, keletą metų buvau įmonės *proforgu*. Reikėjo rinkti nario mokesť ir sumokėjusiems įklijuoti markes į profsąjungos nario bilietą. Sunkiausia buvo dalinti pajus. Prie šventės gaudavome deficitines maisto prekes – kavą, žirnelius, kartais mandarinus, ir visą tai reikėdavo padalinti darbuotojams. Jei kažkas neatsiimdavo – likdavo man; buvo talonai baldams, mašinoms, bet juos dalino administracija. Aš pats stovėjau eilėje, mašinai gauti, bet taip ir negavau, o meistras gavo dvi. Kodėl – nežinau.

– Tekdavo dalyvauti demonstracijose?

– Į demonstracijas eidavo praktiškai visi. Jei kas nešė portretą ar transparantą – prie atlyginimo pridėdavo 10 rublių. Užtat jiems reikėdavo tuos portretus ar transparantus kažkam priduoti, kiti gi išsilakstydavo, tik praėję tribūną. Dar buvo susirinkimai, kažkokios politinės paskaitos, bet aš tuo nesidomėjau.

– Ar ir politinių anekdotų nepasakojot? Gal švėsdavot religines šventes?

– Anekdotus – taip pat ir politinius – mėgom ir pasakojom. Religines šventes švęsdavome visada.

– *Kokie filmai jums patiko, kokias knygas skaitėte?*

– Filmus mėgdavau: *Maskva ašaroms netiki, Oceola Simenonų vadas, Disko šokėjas...* kitų neprisimenu. Knygų neskaičiau – nebuvo laiko.

– *Ar darbe vogdavo?*

– Benzina vogdavo, bet jei trūkdavo – tekdavo pirkti už savus pinigus – buvo normos; kas vežiojo degtinę, tai vogė rimtai – pas juos popigiai visada degtinės galima buvo nusipirkti. Vėliau juos pagavo, teisė.

– *Darbe išgerdavot?*

– Jūs ką?! Tuo pat netektum ir teisių, ir darbo.

– *Mėgot darbą?*

– Stengiausi dirbti gerai. Turėjau pagyrimo raštų, medalius.

– *Už ką duodavo medalius? Negėrėt, nevogėt, planą vykdavot, jei į darbą neišeidavot, tai tik dėl ligos...*

– Nepraleidau nė vienos darbo dienos – nei dėl ligos, ar kitų priežasčių.

– *Negi nė karto nesirgot?*

– Visko buvo. Prisimenu – tada jau važinėčiau specialiąją medicinine mašina, vežiočiau ligonius į dializę. Ryte, vos auštant, surenki ligonius iš viso rajono ir veži į miesto polikliniką, į procedūras. Po poros valandų išvežioji. Vakare tas pats, jau kitus. Žiemą nelengva buvo. Keliai užpusyti. Po darbo mašiną palikdavau stovėjimo aikštelėje ir apie kilometrą pėsčiomis eidavau į namus. Kartą parėjau, jaučiu, blogai. Pamatavau temperatūra – 39 C. Paskambinau viršininkei. Gerai sako, nesijaudink, sveik, kuo nors tave pakeisim. Po valandos skambina, vos neverkia: nerandu atsarginio vairuotojo, sako, gal išvažiavęs į kaimą... Gal kaip nors... jeigu geriau jausies... Gerai sakau, nesijaudinkit. Prigėriau aspirino, atsiguliau.

Naktį praklejočiau, ketvirtą valandą atsikėliau, pamatavau temperatūrą – 37,5 °C. Apsirengiau, nuėjau į aikštelę, paėmiau mašiną ir atidirbau visą darbo dieną.

– *Kodėl jūs tai darėt? Bijojot viršininkės?*

– Aš negaliu kitaip. Juk jie ligoniai. Nenuveši į polikliniką – jiems blogai bus.

– *Juk galėjot padaryti avariją.*

– Bet nepadariau.

– *Ar daug padarėt avarių?*

– Per keturiasdešimt metų – nė vienos.

– *Dabar jau gaunat pensiją?*

– Nedarbingumo.

– *Kada ir kaip netekot darbingumo?*

– Prieš aštuonis metus. Prisimenu, nuo pat ryto blogai jaučiausi, bet atidirbau visą pamainą. Po darbo vos pasiekiau namus. Įėjau į butą – ir nukritau. Motina iškviatė greitąją. Porą mėnesių prasivoliojau. Pradžioj padarė vieną operaciją, po to – kitą. Į darbą daugiau negrįžau. Tapau invalidu.

– *Visą gyvenimą pradirbus – nelengva?*

– Pratinuosi. Kažkiek įsisavinu kompiuterį, daugiau laiko leidžiu kolektyviniame sode.

– *Kas ryškiausio jums įsiminė iš sovietmečio?*

– Buvo daug kvailysčių. Tuos pačius dalykus veži ten, kiti iš ten – atgal. Prisimenu, namų perdengimo plokštes vežiojom į Kauną. Sutinku pažįstamą vairuotoją, ką vežiojat, klausiu. Plokštes, sako, iš Kauno į Vilnių. Panašiai buvo su kitom statybinėm medžiagom. Svarbu, kad žmonės dirbtų, nesvarbu, ką. Bet skaudžiausias prisiminimas – apie malkas.

Gyvenom mediniame krosnimis apkūrenamame name, ir žiema visada trūkdavo malkų. Aš dar vaikas visą vasarą, po to rudenį vaikščiodavau po apylinkes su pjūkliuku ieškodamas, gal kur kokią sausą šaką pavyks nupjauti ar ant žemės nukritusį žabą surasti. Ir staiga kaimynystėje stovinį medinį namą paskelbė avariniu ir nutarė nugriauti. Na, galvoju, čia tai bus malkų. Vien lentų kiek galima prisitempti. Bet tą namą aptvėrė, pastatė sargą, ir jei aš ar koks kitas vaikas bandydavom kokią lentgalį nusitempti – neleisdavo. O po to atvažiavo ekskavatorius, iškasė didelę duobę, viską į ją sustūmė ir užkasė. Aš ir dabar kai prisimenu – man į galvą netelpa. Kas tai buvo? Valdžia – ne valdžia, kvailiai – ne kvailiai. Ką bedarytų – kad tik ne žmonėms...

Alfonsas Tamulionis, žmogus be nuolatinės gyvenamos vietos

AŠ BUVAU LAISVAS, IR DABAR LAISVAS

S.J. Kur prabėgo jūsų vaikystė?

A.T. Mokyklą lankiau Vilniuje, Dzūkų gatvėje, pirmas keturias klases baigiau internatinėje mokykloje.

– Ar buvote pionieriumi?

– Buvau pagrindiniu pionieriumi. Kai Karo muziejuje prie Neries mūsų klasę priiminėjo į pionierius, tai mūsų neprileido, mes buvome *galiorka*, kurie nepasiduodavo auklėjimui. Ko iš mūsų norėdavo, darydavome priešingai. Mums vėliau aktų salėje užrišo tuos *trikampus skudurėlius*.

– Dabar sakot „skudurėlius“, o tada?

– Aš ir anksčiau taip galvojau. Tarybiniu žmogumi nebuvo. Koks aš tarybinis žmogus, jeigu man nepatiko. Jeigu kažką ne taip darai, kaip partija tau nusakė, tu privalai bėgti, daryti pagal partinius šulius. Man niekuomet nepatiko komandos. O ten be komandų nieko...

– O kaip su komjaunimu?

– Man nusispjauti į tą komjaunimą, kaip buvo, taip jis ir liko. Jis sau, aš sau, nesusieidavome. Su komjaunimu susieidavome, kai pirkdavau laikraštį „Komjaunimo tiesa“. Žiūrėdavau, kiek jie ten meluoja. Kas ką perspjaus?

– Tai komunistinis auklėjimas jūsų nepalietė...

– Labiausiai man nepatiko, kad auklėtoja – tai pasaulio bamba, ateidavo ir dėstydavo, kiek reikia makulatūros „priduoti“, kiek reikia metalo. Čia nuneši į mokyklą ir nežinai, kur pinigai nueina. Gal ir išskirdavo kapeikų nuvežti kur nors į kitą miestą vaikučius pasižmonėti. O aš buvau mėgėjas makulatūrą rinkti, pridudavau ir gaudavau už tai kapeiką.

Savarankiškai. Kilogramas makulatūros – 2 kapeikos. Pinigų turėdavau, savo kapeikų. Užsidirbau ne tik iš makulatūros, rinkau geležis. O kai nuosavame kieme vietos nepakako, aš sau ant kalno pasidariau *bakužę*, geležį radai – atneši.

– *Nuo kelintos klasės tuo užsiiminėjot?*

– Gal nuo penktos klasės. Iki penktos klasės savo pinigų neturėjau, tik kiek duodavo tėvai.

– *Reiškia, jūs nebuvote prieš tarybų valdžią, tiesiog nepatiko vyresniųjų komanda.*

– Ne. Aš skaitydavau daug knygų. Šekspyro neskaičiau, kelionės, nuotyčiai, Main Ridas man visuomet patiko. Toks šviestuvas su visom spalvomis kainavo 1 rublį 10 kapeikų. Įsijungdavau, po apklotu skaitydavau knygas. 400 puslapių knygą perskaityti man užtekdavo paros. Be to, aš dar ir mokytojai papasakodavau. Man pritardavo, vadinasi, žmogus domisi. Po aštuonių klasių mane tėvai privertė mokytis toliau. Norėjau būti vairuotoju. Išėjo tokia nesąmonė, vienu žodžiu, nugarmėjau su tėvu grąžtų gamykloje. Aš vis tėvui zaunydavau, kad noriu aparatūros – magnetofono, radijo, nes tik 1962 metais televizorių nupirko. Tėvas grąžtų gamykloje pamatė *ruporą* ir radijo tašką, per kurį galima kalbėti su mikrofonu, radijas „Kazachstanas“, tokia didelė *bandūra*. Jis mane nuvedė į savo gamyklą ir mes su tėvu ją išnešėme. Tėvą nuteisė metams, man davė lygtinai. Man tada buvo septyniolika metų ir du mėnesiai, nepilnametis. Palaikė tris paras ir paleido. Tėvas gavo metus, sėdėjo Kapsuke (Marijampolėje). Grįžau į mokyklą ir antrus metus lankiau devintą klasę. Kai vėl sėdau, mane paleido pagal antrą amnestiją.

– *Ką reiškia „vėl“ – tai jau antrą kartą „sėdot“?*

– Taip. Kai tėvą pasodino, mūsų nuomininkai pradėjo šakotis, ir motina pasakė, kad būtų gerai juos apvogti ir taip išprašyti. Motinai nepatiko tas žmogus kaip asmenybė. Kai nieko nebuvo, aš prie rankenėlės išdaugiaus stiklą (tėvas dar sėdėjo, praėjo tik porą mėnesių).

– *Tvirtos šeimos tradicijos. Tėvas vedasi apvogti gamyklą, motina – kaimynus...*

– Man su tėvais pasisekė.

– *Ką išnešėt iš nuomininkų?*

– Išnešiau tūkstančiui dviem šimtams rublių. Patalynių komplektus, nors man jų visai nereikėjo... tiesiog, kad išsikeltų. Per dvi šeimas perėjau, viena šeima buvo rūsyje, kita pirmame aukšte. O mes gyvenome antrame aukšte.

– *Ar vienas „dirbot“?*

– Mūsų buvo grupė, paprasčiau draugų. Aš juos išsukau, paprasčiau pasaugoti savo daiktus, jie teisme neregistruavo, jie buvo kaip liudytojai. Man davė trejus metus. Bet kadangi nusikaltimą padariau nepilnametis, dar aštuoniolikos neturėjau, mane birželio 24 d. vakarą suėmė, 25 dieną nuvežė į Lukiškių kalėjimą. Ten jau prasidėjo tarybinio nepilnamečio epopėja. Prokuroras davė sankciją suimti, vagystė.

– *Kaip jus surado? Kaimynai įskundė, ar daiktus pradėjote pardavinėti?*

– Daiktus, kuriuos paėmiau, rado. Tik buvo daug pripaišyta daiktų, kurių neėmiau ir net nemačiau pas juos. Visi nori pasipelnėti.

– *Iki teismo Lukiškėse praleidot kelis mėnesius?*

– Prabuvau beveik metus, vienuolika mėnesių... Lukiškėse, bendroje kameroje sėdėjome keturiese. Prieš vartus matėme 6-ąją mokyklą. Kai eidavome į tualetą, išnešdavome „parašą“, matėme aukščiausiąjį teismą. Gera panorama.

– *Sėdėjote keturiese ir visi buvote nepilnamečiai?*

– Ketvirtame aukšte buvo vien tik nepilnamečiai. Kada Kaune buvo Kalantos protestas, atvežė iš Kauno, vaikus suspaudė ir dar įkišo nepilnamečių merginų.

– *Ar kameroje sugyvenote draugiškai?*

– Hierarchija prasidėjo. Po karantino dantis sukandus mušiesi už tai, kad galėtum egzistuoti, kad nežemintų, nes visi „gaidžiai“, „šestiorkos“ ateina vien tik iš nepilnamečių. Tiems seniams nėra kas veikti, viskas jau paruošta. Jeigu kažką ne taip padarai...

– *Ar reikėjo dirbti?*

– Tik valandą išėjęs pavaikštai ir atgal.

– *O su suaugusiais nebendraudavote?*

– Ne. Tik su prižiūrėtoju. Kiekvieną rytą ateina ir paskiria kameros budintį, kuris turi išplauti grindis. O „šestiorka“ tau išplaus už visus. Nuo pirmadienio iki sekmadienio.

– *Iš jūsų keturių vienas buvo „šestiorka“?*

– Mane vieną kartą pažemino, numetė į vieną kamerą, kur buvo trys nužemintieji, ir mane vieną specialiai įmetė.

– *Vadinasi, gyvenimas buvo šiaip sau, nelinkėtum niekam.*

– Aš niekam nelinkiu tokio. Patekti tarp suaugusiųjų – gali, nes ten normalūs santykiai, ten iškart nusprendžia, kas tu esi, jeigu paskui tave neateina legenda, kuri tave pati žemins, ten gali išgyventi, gyventi pakenčiamai. Nebūk tuo, kas viską mato ir perduoda, kam nereikia. O jauniklių zonoje, *neduok sviete*.

– *Kaip maitino?*

– Kaip maitino, jeigu sriuboje rasdavai sliekų, ypač kopūstų sriuboje.

– *O politinių valandėlių, susirinkimų, švenčių minėjimų būdavo? Jūs kalėjot kaip tik per Spalio šventes. Ar buvo sujudimas?*

– Man buvo priskirtas auklėtojas.

– *Kaip jis auklėjo?*

– Tą auklėtoją tik porą kartų prisimenu.

– *Tai ar vyko minėjimai?*

– Buvo. Vis kalbėdavo, kaip reikia visuomenei atsilyginti, kad jus išleistų į laisvę, ką jūs darysite išėję į laisvę.

– *Po vienuolikos mėnesių išėjot iš kalėjimo ir įsidarbinot?*

– Vienuolika mėnesių atbuvau, atėjo amnestija, mane paleido į laisvas statybas, nes man pakeitė tik laisvės režimą. Nuvežė į Kapsuko rajoną, į Kalvarijas, man buvo likę dveji metai, vienas mėnuo ir 26 dienos. Laisvų statybų. Ten Gėlių gatvėje stovėjo trys barakai, juose ir gyvenome.

– *Ten jau buvo linksmiau, pusiau laisvė?*

– Gyvenome kaip bendrabutyje, kambarys per mėnesį kainavo 3,5 rublio, viename kambaryje gyvenome keturiese. Tuo labiau kad tai buvo mūsų antras etapas.

– *Atbuvot trejus metus ir sugrįžot į Vilnių?*

– Sugrįžau, bet dar prieš tai spėjau apsivesti. Man tada buvo 19 metų. Susilaukiau penkių vaikų. Pirmą vaiką augino jau Vilniuje.

– *Kuo užsiėmėt Vilniuje?*

– Kai grįžau, nuėjau į „Puntuko“ spaustuvę, dirbau krovėju. Darbas patiko, nuvežt atvežt prekes, ką nors iš sandėlio atnešti. Ten pradirbau nedaug, nes tėvas jau buvo išėjęs iš kalėjimo ir mane pakvietė į baldų kombinatą, dirbom abu su tėvu. Įsigijau penktą faneruotojo kategoriją, o ten tik 5 žmonėms leido įsigyti penktąją kategoriją, gali būti vos ne cecho viršininku. Pradirbau beveik penkerius metus. Po to susipykau su tėvu, išėjau.

– *Iš namų ar iš darbo?*

– Iš visur. Po to 12 metų pragyvenau su Erika. Paskui ji pamatė, kad aš ne visuomet sutinku su jos nuomone, nusprendė mane „per bortą permesti“. Pardavė savo butą, už Rokantiškių kapinių nupirko sodo sklypą, namuką. Išvažiavo. Aš tada gėriau. Sakau, man nuspėjauti, kaip čia viskas bus, daug degių medžiagų, ji vis tiek sudegs. Po metų jos namai sudegė.

Perskaičiau laikraštyje, kad apsvilo vienas kaimynės namo šonas, o kito langinės sudegė. Iš džiaugsmo išgėriau butelį šampano. Aš ją, tarp kitko, mylėjau. Ji vienintelė moteris, kurią mylėjau, ne savo vaikų motiną. Ji buvo rusė, ir tikrai mylėjau. Nuoširdžiai. Bet kol savo prote. Kai tik paklausydavo mamos, viskas pasikeisdavo.

– *Kur po to gyvenot?*

– Iš pradžių miegodavau Dzūkų gatvėje, prie taksi parko. Po to įvairiai. Dažniausiai apleistuose namuose.

– *Bet ir pinigų reikėjo prasimanyti...*

– O buteliai? O metalas? Radai ir pridavei. Badauti neteko, matosi iš figūros.

– *Ar žinot, kas tai yra bomžas?*

– Mus laikė bomžais tarybiniai žmonės, tie, kurie už komunizmą kovojo, tegu jie eina sau dar toliau. Aš buvau laisvas, ir dabar laisvas, nes man niekuomet nemaišo, kur aš nueisiu dirbti, pas ką. Kokį tu pats save pateiksi, tokį tave ir priims.

– *Šeimos nepasiūlgot?*

– Paskutinį kartą vaikus mačiau, kai jauniausias, Raimondas paprašė nupirkti rogutes, dar tarybų valdžios metais. Gerai, sūnau, bus. Po to mane bėdos spaudė, tai koją pasisukau, tai vėl... Dar yra nesantuokinis vaikas.

– *Domitės politika? Gal žinot, kaip prasideda Lietuvos himnas?*

– Nežinau, ir žinoti nenoriu.

– *O sovietinį žinojot?*

– O kam jisai man... Man himnas ne autoritetas.

– *O kas jums autoritetas?*

– Man tegul laimi bet kas, kad tik ne rusai.

– *Tai jūs Lietuvos patriotas?*

– Lietuva, kaip lietuvių kraštas, taip. Bet nepripažįstu politikų vien tik lietuvių, nes liaudis jau baigia išsigimti.

– *Sovietmečiu žmonės buvo geresni?*

– Geresni. Nuoširdesni. Dabar žmonės užsidarė į savo kiautus, kaip sraigės. Dabar kad būtum draugas, turi eiti vos ne keliaklupsčiais. O man nusispjauti...

Rūta Klišytė, psichologė

BUVAU TIPIŠKA SOVIETINĖ LIETUVOS MERGAITĖ

S. J. Studijavot sovietmečiu Vilniaus ir Sankt Peterburgo (Leningrado) universitetuose. Ar galėtum trumpai palyginti studentus, dėstytojus, dėstyto turinį. Ar buvo kažkokia specifika ten ir čia, ar praktiškai ta pati sovietinė aukštoji mokykla?

R. K. Ir miestai, ir mokyklos labai skirtingi: kita kultūra, mentalitetas, kitokios studijos. Iš Vilniaus valstybinio Kapsuko v. universiteto, po trijų psichologijos kursų, važiauvau tęsti studijų į Leningrado valstybinį Ždanovo vardo universitetą – taip tada jie vadinosi. Vilniuje psichologijos mokykla buvo žalia, tačiau medicinos dalykus – genetiką antropologiją – mums dėstė puikiai. O Leningrade tai net nebuvo psichologija, o ideologizuota neurofiziologija plius matematizuotos psichinių procesų sistemos. Leningrade gavau ir kultūrinį šoką, nors pažinojau Rusiją, vaikystės vasaras leidau motinos gimtinėj pas močiutę Altajaus krašte, Sibire. Tiek inteligentų ir blusių, tiek aukštos kultūros ir nesąmonių niekur daugiau nesutikau.

– *Reiškia, Vilniuje buvo geriau?*

– Gera ten, kur mūsų nėra. Supratau, kad Vilniuje buvo gan daug laisvės net tuo metu – mes, psichologai studentai, galėjome ir apie Froidą apie Jungą šnekėtis, apie psichoanalizę legaliai skaityti, net kartais ir darbą apie tai parašyti. Ten – nieko panašaus, nes atvykau jau po vadinamojo žydų valymo Psichologijos fakultete, o šis iki to buvo labai žydiškai inteligentiškas. Dalis dėstytojų išvyko į Izraelį, dalis tiesiog paliko neva savo noru. Mums dėstė pora likusių žydų kilmės psichologų, ir jie buvo vieni iš geriausių. Juokinga, kad Leningrado psichologijos mokykla tuomet aršiai ginčijosi su Maskvos, dar labiau, tiesiog šizofreniškai ideologizuota. Tiesa, iš drąsos ar durnumo viešai fakultete skaičiau pranešimą apie Roberto Laingo antipsichiatriją, bet labiau rizikavo mano kuratorius nei aš pati. Tačiau ideologizuotą raudoną psichologiją atsivėrė pagrindinė neformali

veikla – naktiniai pokalbiai su dėstytojais virtuvėse ar bendrabučiuose prie arbatos su degtine.

– *Ar tais laikais Sankt Peterburge buvo koks nors lietuvių židinys?*

– Dar ir koks! Legendinis klubas „Balticum“.

– *Kiek maždaug žmonių dalyvavo to klubo veikloje?*

– Tikrai nemažai – tai buvo bendras studentų klubas su kartu latviais ir estais, o įstoti galėjai sumokėjęs nario mokestį, t. y. pakako susimokėti už įėjimą į klubo renginį. O šie buvo įspūdingi: juose grodavo dabar kultiniai „Akvarium“, „Atrakcion“, laisvai liedavosi alus ir kalbos, buvo labai demokratiška, su antisovietiniu jauduliu atmosfera. Žinoma, *stukačių* ten irgi buvo – Leningrade jų buvo daug ir visur. Klubo branduolį visada sudarė lietuviai, kiek žinau, ir įkūrė lietuviai, po to prisijungė estai ir latviai. Mano buvimo metu prezidentas buvo Donaldas iš Kino instituto. Na, jis labiau vaidino prezidentą, o klubo gyvavimu nesavanaudiškai rūpinosi Kęstutis ir Vilius.

– *Kaip pasireiškė tas antisovietizmas? Gal švęsdavote Vasario 16-ąją?*

– Atvirai nešvęsdavom, bet tylomis paminėdavom – juk kitaip geriau siu atveju galėjai būti išmestas iš aukštosios su vilko bilietu. „Ant kalno mūrai“ padainuodavome su aršiu patosu ar ką kita, labiau dviprasmiška... Priminsiu, tai buvo niūri *andropovščina*, kagėbisto Andropovo valdymo laikmetis: antialkoholiniai suvaržymai, piliečių, o ir studentų, gaudynės gatvėse – kodėl ne darbe, ne paskaitose? – po to baudos, svarstymai... Mums sesijų metu baisiausia buvo negauti štampos įskaitų knygelę, kuri universitete uždėdavo grėsminga ranka, išlindusi langelio Nr. 4. Jei to kagėbistinio štampos negauni, blogi tavo popieriai – sesijos nelaikysi. Mus verbavo ir į aukštąsias KGB mokyklas, darė tai gan subtiliai. Kažkaip atskirdavom kas yra kas iš bendramokslių, jie ir patys išsiduodavo, kitus tik įtardavom ir saugodavomės. Bet buvo ir atvirų baisybių. Štai nukvakęs komunistas prof. Ganzen per mūsų diplomų gynimą staigiai suriko, kad agresijos (kaip ir sekso, beje!) Sovietų Sąjungoje nėra ir negali būti, tad matuoti kalinių agresyvumo lygį yra antisovietiška, ir vienas pažangiau-

sių mano kursiojų gavo gėdingą dvejetą vietoj diplomo. Bet kultūrinis *underground'o* judėjimas Leningrade tuo laikmečiu buvo tikrai galingas. Artimai draugavau su jo atstovais ypač su dailininkais, skulptoriais. Klausėmės gyvai „Akvariumo“ su Borisu Grebenščikovu apgriuvusiose *komunalkėse* miesto centre su atjungtu, šildymu ir vandeniu, jau iškel-dintais gyventojais.

– *Ar rusai buvo labiau ideologiškai angažuoti? Ar visokių buvo ir ten, ir ten?*

– Rusų buvo labai įvairių, taip pat ir antitarybiškai nusiteikusių. Tačiau tik virtuvinių suėjimų, pokalbių lygyje ir į viešumą neiškildavo. Įdomu, kad tos laisvės, nevaržomumo labai pridėjo internacionalinis studentų kontingentas psichologijos fakultete, jų buvo iš visų keturių kontinentų, bendrabutyje susibūrė muzikos grupė, kuri taip ir vadinosi. Ypač daug buvo studentų iš Pietų Amerikos, taip pat iš Afrikos, arabų šalių, Kinijos, Vietnamo, nemažai buvo ir iš Europos, ne tik Rytų bloko – iš Portugalijos, Maltos, Graikijos. Jie, dažnai atvykę per partinę liniją, labai savotiškai suvokė marksizmą, komunizmą. Politika buvo mums mažai svarbi, svarbesni buvo meilės santykiai tarp tautų atstovų, bet ir ši prasprūsdavo. Politinės laisvės idėjos tapo aktualios, kai jau grįžau į Lietuvą. Po studijų pradėjau dirbti Respublikinės darbingumo nustatymo psichiatrinės ekspertizės (dabar tai NDNT prie SADM) medicinos psichologe. Darbą gavau „per blatą“, nes su Rusijos didmiesčių diplomais į darbą priimdavo sunkiai: tapau tarsi svetima, įtartina, o gal ir dėl to kad tikrai gerai pasikausčiusi.

– *Apie jūsų kartos pasaulėžiūrą. Visi buvome formuojami sovietiniais žmonėmis, privalėjome skaityti tam tikrą literatūrą, žiūrėti filmus, klausytis muzikos. Kaip jūs į visą tai reagavot?*

– Didžiausią įtaką man darė tėtis geologas. O dar ir geras literatas, bet nesispausdino.

– *Jis buvo komunistas?*

– Ne. Jį ne kartą ragino stoti į KP, bet jis vis išsisukdavo, užtat kili-
mas karjeros laiptais jam buvo užgintas. Didžiuojusi tėčiu. Jis mėgo tokį
tarybinį rašytoją Mykolą Sluckį, man pirkdavo jo knygutes. „Vat žydas,
komunistas, – o kaip gerai rašo...“, – pamenu, sakė. Buvo Sluckio žemietis,
iš to paties Panevėžio.

– *Kas jums tada patiko iš rusiškos, lietuviškos literatūros, turio galvoje
sovietinės?*

– Aš viską, daug, godžiai skaitydavau. Patiko rusų klasika, labiausiai –
Čechovas, Nabokovas. Ir Dostojevskį anksti pradėjau skaityti, šeštoje
klaseje perskaičiau „Jaunuolį“ (*Podrostok*), paliko didžiulį įspūdį.

– *O demonstracijos, susirinkimai, Brežnevo knygų aptarimai... Ar teko
dalyvauti?*

– Aišku, teko. Prisimenu naujo šedevro – Brežnevo „Mažoji žemė“ –
viešą adoravimą, kai jau baiginėjau mokyklą. Gerai supratau, kad tai
idėjinis *chlamas*, o ne literatūra, kaip ir „Kalvio Ignoto teisybė“. Bet štai
Cvirka, Baltušis, Granauskas buvo ir liks man puikiais rašytojais – ką
bedarytų su jų atminimu.

– *Kaip prisimenate savo pirmą darbovietę?*

– Atrodytų, gavau auksinę vietą sostinės centre: gera alga su priedu,
trumpesnė darbo diena, komandiruotės. Buvau vienintelė psichologė tarp
psichiatrų ir kitų gydytojų. Sovietmečiu psichiatrai privalėjo būti anga-
žuoti, pripašydavo „vialotekuščaja shizofrenija“ neteisingai mąstantiems,
tad kai kurių saugojausi. Bet buvo visokių – ir labai sąžiningų, atsidadusių
pacientams, pažangių. Tokie nepadarė karjeros, jų buvo mažuma. Iš jų
mokiausi, esu lig šiol dėkinga kolegoms Vitui Pupeikui, Danguolei Umbrasienei, Rolandui Agintui, kursui man vedusiam Aleksandrui Alekseičiui.

– *Ar buvote ten savotiška balta varna? Ar buvo draugų, su kuriais galėjot
atvirai pasikalbėti?*

– Darbovietė tuomet nebuvo tam tinkama vieta. Norėdama paatvi-
rauti, vis aplankydavau tuometinį Leningradą... Tai buvo labai patogu:

sėdi į traukinį iš ryto, o vakare – jau vietoje. Kaip jauna specialistė galėjau sau tai leisti – juk savo būsto tada nusipirkti negalėjai, kokia prasmė taupyti. O Leningrade atleisdavome vadžias, bet ne su psichologais, o su *undergroundo* dailininkais. Mano geriausia draugė Dzitra Cepitė iš Rygos, skulptorė, pabaigė žymiąją Leningrado Muchinos vardo auštąją dailės mokyklą. Labai stipri, laisva, gabi asmenybė, talentingų bėdžių menininkų motinėlė... Jie buvo įvairių tautų, antitarybiškumą reikšdavo labiau meniškai, bet ir filosofuodavo. Visiškai nepriėmė šitos realybės, tyčiojosi iš jos ir kūriniais ir kalbomis. Mano bičiulis armėnas dailininkas štai pirkdavo visoki šlamštą su Lenino atvaizdais ar stabais (šie buvo net ant mokyklinių pieštukų) – juokėsi, kad jo gausi kolekcija ateity bus neįkainojama būtent dėl idiotizmo.

– O Lietuvoje panašų žmonių nebuvo ar nepasisekė jų susitikti? Bent teoriškai gal žinojai, kad ir čia buvo kažkoks *underground'as*?

– Man neteko susidurti. Tuo laiku, kai jaunam žmogui tampa aktualūs politiniai, aplinkos dalykai, aš gyvenau Petrapilyje. Tiesa, mano tėvas, manau, buvo jeigu ne disidentas, tai labai atsparus žmogus, labai laisvamaniškas. Didžiuojuosi juo. Turiu ir artimą bičiulę Ziną Kondratavičiūtę-Gineitienę – buvę universiteto choristai pas ją namuose dainuodavo mums negirdėtas partizanų dainas.

– Dar vienas sovietinio gyvenimo aspektas – vagystės. Ar teko su tuo susidurti? Ką vogė psichiatrai – tabletes?

– Kai kurie ekspertizėje imdavo kyšius labai nesislėpdami – tai buvo vieša paslaptis. Kyšis ir *blatas* anuomet darė daug. Kyšininkai ekspertizėje sėkmingai ir ilgai trynė kėdes net pagaunami už rankos tikrintojų, nes tie irgi būdavo paperkami, o kyšių neimantys buvo rakštys minkštoj vietoj. Darbuotojai neretai patys susiveikdavo *invalidumą*, ir jų giminaičiai buvo popieriniai *invalidai*. Ir mano artimiesiems siūlė suveikti, kad būčiau savesnė. Kiti, labiau patyrę, mokė mane gyventi – šiltai sėdint pasirašyti disertaciją. o šilta tikrai buvo – kiekvienas rytas prasidėdavo kava su dovanotu brendžiuku, juk tais laikais darbe gerti buvo įprasta. Atidirbau ten penkerius metus – supratau, kad jeigu liksiu, arba prasigersiu, arba

tapsiu kyšininke su disertacija. Kaip jaunam žmogui, tai buvo baisoka, tokia ateitis mane gąsdino. Todėl iš ten „išnešiau kudašių“. Pačiu laiku.

– O kai *Sąjūdis* prasidėjo, ar dalyvavot jo veikloje?

– Tam labai prijaudčiau – tiek, kad ištekęjau už aktyvaus sąjūdiečio, vieno įkūrėjų. O akis man atvėrė tėvas. *Perestroikos* laikais netikėtai daug ir atvirai ėmė pasakoti, apie ką kalbėdavo mįslėmis, kai buvau vaikas – kad Tarybų Sąjungoje yra lagerių, kur kalinami žmonės. Mama išgąstingai tėvą tildydavo – prisidirbsi, tuoj pats ten sėsi... Mano tėtis, jau pensininkas, lankydavo visus mitingus, naktimis saugojo Parlamentą, o juk buvo labai šalta žiema. Man gi tuo metu labiau rūpėjo asmeninis gyvenimas, mergiškos svajos – ištekti, sukurti šeimą, turėti vaikų. Man visa tai buvo kaip pro rūką iki tam tikro momento. Budėjau Antakalnio klinikose prie mirštančio nuo vėžio Leningrado studijų laikų draugo būtent sausio 13-osios naktį, kai ten ėmė vežti sumaitotus žmones iš mitingo prie televizijos bokšto. Pati juos mačiau, mačiau ir medikų veidus. Patyriau šoką ir tarsi praregėjimą.

– Jau praėjo daug nepriklausomybės metų. Jei palygintum gyvenimą tada ir dabar, ar galit vienareikšmiai pasakyti, kad tada buvo kalėjimas, o dabar – laisvė? Ar viskas sudėtingiau?

– Pati laisvė yra labai sudėtinga, nepaprasta. Gyvendama čia, laisvoje Lietuvoje, matau daug ir nelaisvų žmonių. Ir aš nesu visai išlaisvėjusi. Man tai vidinė būsena ir sykiu asmeninis apsisprendimas, kurį turiu kasdien apginti, patvirtinti. Santvarka, vieša atmosfera tik padeda tam arba ne. Sovietmečio miglą, jaunystės grožis, šėlas, beatodairiška drąsa nuspelvina ne rožine, o žydra spalva. Juk nebuvo nukentėjusi, maža žinojau, tad gyvenimas atrodė visai gražus. Dabar gyvenimas gal mažiau gražus, bet nepalyginti laisvesnis, o tai sudaro sąlygas ir vidinei laisvei. Ir sovietmečiu ši buvo įmanoma. Priešinantis spaudimui, konjunktūrai, vidinis gyvenimas aktyvėja – jeigu esi turėjęs laisvės patirtį. Jeigu kasdienybė nuobodi, slegia rutina, tai tarsi kompensuoja ryškūs, neramūs sapnai – taip psichika išlaiko stabilumą. Kita vertus, anksčiau galėjau gauti algą nesvarbu kaip dirbdama. Tai išpaikina, suvaržo, padaro tave veltėdžiu, imitatoriumi,

ciniku. Kokia čia vidinė laisvė? Tiesa – dabar, kai turiu užsidirbti, vidi-
niam gyvenimui lieka mažiau laiko, bet be erdvės.

– Kokie, jūsų manymu, yra būdingiausi lietuvių tapatybės bruožai?

– Galiu pasisakyti tik dėl savo tapatybės. Jaučiuosi lietuve, nors mano
mama – iš Kalnų Altajaus, aprusėjusi, kilusi iš Dono kazokų, tėvas – lie-
tuvis, panevėžietis. Prisimenu, būdama ketverių, sueiliauau:

Garbėjo žodis, garbėjo žodis:
Negalima meluoti ir negražu.
Garbėjo žodis, garbėjo žodis:
Mes išvaduosim savo kraštą, iš tiesų!
Nebus čia priešų anei kryžiuočių,
Tiktai daina plauks laisva visada.
Tai Leninas pasakė šitą žodį –
Lietuvis liks lietuviu visada.

Tėtis užrašė eilėraščių į mano kūrybos sąsiuvinį, šis išliko (tada maniau,
garbės žodis gali *garbėti*, kaip ir *skambėti*). Poetinė jo vertė menka, bet kaip
tapatybės momentas – įdomus. Kokia košė buvo mano galvelėje – visad
gyvi Leninas, kryžiuočiai, Lietuvos vadavimas... Buvau tipiška sovietinė
Lietuvos mergaitė.

Daiva Strukovienė, ekonomistė

BUVAU MAIŠTINGA DŪŠIA

S. J. Kaip formavosi jūsų pasaulėžiūra?

D. S. Augau pas senelius Palangoje ir nuo pat mažų dienų, nuo pat kūdikystės, girdėjau, kad viskas, ką rašo laikraščiai, yra melas. Tai man niekaip ir nekilo minčių „Tiesoje“ ieškoti tiesos. Visada, kai kažką skaitydavau, ar mokytojų klausydavausi, lygindavau su senelių prisiminimais ir komentarais. Apie patį karą. Senelis pats matė, kaip mūsų namo vos nesudegino rusų kareiviai, – šiaip sau, atsisveikindami. Aišku, nelabai kokius prisiminimus jis ir apie vokiečių kareivius turėjo. Bet sakė, kad tvarkos vokiečių okupacijos metu buvo daugiau. O 1944 metais kaimynystėje rusų kareivis nušovė chirurgą tiesiog per operaciją. Ir senelis sakydavo: neprasižiok mokykloje. Tik religijos man įskiepyti seneliams nepavyko. Aš visą laiką su seneliais ginčydavausi, kad Dievo nėra. Ir įrodinėčiau visokiais istoriniais „faktais“.

– *Buvo ideologija, bet buvo ir praktika. Demonstracijos, susirinkimai, šeštadienio talkos. Ar dalyvavote jose?*

– Aš prisimenu, kad nueidavau ne į visas.

– *Argi nebuvo privaloma?*

– Buvo privaloma. Į didžiąją dalį demonstracijų nueidavau. Bet neįstojau į komjaunimą. Nestojau į pionierius. Nors mane spaudė. Aš buvau pirmūnė, bet nebuvau komjaunuolė, nebuvau pionierė. Toks buvau jiems juodas „kleckas“ baltose ataskaitose.

– *Ir mokytojai tai toleravo?*

– Mūsų mokytojai – reikia pagirti – Palangos mokykloje gebėdavo pro pirštus pažiūrėti į antisovietinius pareiškimus. Pvz., aš išrašinėčiau savo ir kitų kuprines iš nugaros pusės „Rusai, lauk iš Lietuvos“. Užrašiau angliškai. Bet atsirado mokančių. Kažkas mane įskundė ir atsitempė pas

direktorių, bet jis kažkaip suko ir nusuko tą reikalą. Palangos mokyklos direktorius buvo įkūręs Lietuvos istorijos fakultatyvą, ir kas domėjosi Lietuvos istorija, jos pagoniškais laikais, pas jį rinkdavosi. Tai buvo a. a. Juozas Kazlauskas.

– *Kokie sovietmečiu sukurti meno kūriniai – knygos, muzikiniai kūriniai, dainos, kino filmai – padarė jums didžiausią įspūdį, patiko labiausiai?*

– Matyt, daugiausia filmai. Buvo įmanoma pažiūrėti visus naujuosius filmus. Ir jų buvo nedaug. Aš laukiau filmų, kuriuose yra kažkokio pasipriešinimo potekstė. Kaip „Veidrodis“, „Stalkeris“. Įspūdį darė užsienio ir klasikinė literatūra, rusiški ir lietuviški filmai. Aš žiūrėdavau visus lietuviškus filmus. Verkiau su „Gražuole“. Iš knygų, prisimenu, man patiko Širvio ir Salomėjos Nėries poezija. Kai buvau vaikas, skaičiau visą nuotykinę literatūrą. Iš rimtesnių tada Hessė paliko įspūdį, taip pat Hofmannas. Iki šiol prisimenu „Stepių vilką“. „Stiklo karoliukų žaidimas“ manęs neuzkabino. Be to, labai domėjausi antikinio pasaulio mitologija (graikais, romėnais), mitais. Taip pat patiko Kernagis. Į lietuviškos estrados dainas žiūrėjau iš aukšto. Kai važiuodavom į keliones, kad ir bulves kasti, visas autobusus dainuodavo „Ant kalno mūrai“, „Šalia kelio karčema“.

– *Dar sovietmečiu buvo mėgdžiotinos asmenybės, kurių vardais buvo pavadintos gatvės ar net ištisi miestai. Ar Jūsų gyvenime buvo kokios nors asmenybės, kurias Jūs gerbėt, vertinot, ar net norėjot mėgdžioti?*

– Aš buvau tokia purkštaujanti. Vaikystėje patiko kapitonas Bladas. Vėliau dainininkas Vladimiras Visockis. Aš juo žavėjausi. Maištingas jis buvo, kaip ir mano dūšia.

– *Teko susidurti su girtuokliavimu?*

– Be abejo. Gyvenom Palangoj. Vasarą visi atvažiuodavo ilsėtis. Ir vakarais už butelio, sodely. Jei ne vieni susėda prie butelio, tai kiti. Ir taip kiekvieną vakarą. Per šventes irgi gerdavo. Moterys mano aplinkoje negėrė, o vyrai gerdavo nemažai.

– *Kitas sovietmečio bruožas – vagystės. Ar Jūsų aplinkoje teko su tuo susidurti? Jūsų patėvis buvo statybininkas...*

– Taip. Jis turėjo galimybę viską nusipirkti pigiai, valdiškomis kainomis. Nevogė. Jis saugojo reputaciją, buvo gana aukštas viršininkas, turėjo asmeninį vairuotoją. Jam nebuvo poreikio vogti. Atsimenu, Palangoje kaimynė iš mėsos kombinato parsiveždavo mėsytės. Bet vėlgi nežinau, ar pirkto turėdama galimybę, ar išsinešdavo. Esu girdėjusi, kad gali kažką nusipirkti, nes ten tas ir tas, dirba ten ir ten. Ir per tvorą persimeta. Bet girdėjau tik kalbų lygyje.

– *Dar sovietmečiu buvo žmonių grupė, vadinamieji kombinatoriai. Teko su jais susidurti?*

– Aš pažinojau tokį vyruką. Juos vadindavo „farsovščikais“.

– *Tai buvo dar Palangoje ar Vilniuje?*

– Vilniuje, kai studijavau. Kažkur kažkas nupirkdavo, kai buvo užsienyje, kažkas užsakydavo parvežti. Paskui brangiau perparduodavo tuos daiktus. Kažką parduoti nebuvo didelės problemos. Užtekdavo darbovietėje pasakyti, kad turiu kažką „lyšną“, nereikalingą ir tuoju subėgdavo iš visų kabinetų: „man“, „man“, „man“. Atsimenu mamos argumentą, kodėl man reikia stoti į tą prekybos ir ekonomikos fakultetą, nors neturėjau potraukio. Nežinojau, kur stoti, o mama sakė – tu gerai gyvensi, būsi prekybininkė. Buvo norma, kad prekybininkai kažkokias geras prekes pasilieka sau, parduoda savo pažįstamiems, parduoda brangiau. Tai čia buvo absoliuti norma. O dėl tų „kombinavimų“, tai ne kažką ir prisimenu... Antroji dėdės žmona, ji dirbo mezgykloje, atveždavo mamai į Palangą parduoti įvairių sijonukų, suknyčių, moteriškų, vaikiškų. Jos būdavo dryžuotos. Iš įvairių siūlų likučių primegzdavo sijonukų, suknyčių, o paskui išparduodavo. Šiaip jau žmonės, kurie netingėdavo ir norėdavo prisidurti, visada prisidurdavo. Mano senelis darydavo virbalus. Visus žiemos vakarus... o vasarą parduodavo.

– *Duodavot kyšius?*

– Tekdavo mokėti gydytojams, kai, atseit, nemokamas būdavo gydymas; nešei mokytojams dovanas;ėjai pažymos gauti į visokias institucijas – šokoladas, kavutė, vokelis – visur. Sovietmečiu daug pasiimdavo milicija už „greičio viršijimą“.

– *O kaip su rezistencija?*

– Kokia ten mano rezistencija?.. Į pionierius neštojau, į komjaunimą neštojau, užrašus ant kuprinių rašydavau – tai tiek tos mano rezistencijos.

– *Kaip pasikeitė Jūsų gyvenimas po Nepriklausomybės paskelbimo?*

– Aš bijau lyginti tai, kas buvo, su tuo, kas dabar. Riba tarp to, kas yra sovietinis ir nesovietinis, man eina būtent ten, kur baigėsi paauglystė, jaunystė, ir prasidėjo darbinis gyvenimas. Ta riba eina būtent per tą lūžį, todėl gyvenimas tikrai pasikeitė. Sovietiniais laikais pasipriešinimas buvo kaip ir paaugliškas. Paauglystėje būna pasipriešinimas prieš visus. Man jis įgijo politinį atspalvį. Kai išaugau iš to amžiaus, pasikeitė aplinkybės ir su metais prasidėjo pasipriešinimas nusistovėjusiam „tvarkingam“ gyvenimo tekėjimui ir įprastam pasaulio matymui. Pradėjau domėtis dvasiniais dalykais, ezoterika. Kas vienodai svarbu ir tada ir dabar – tai kelionės. Man tada labai rūpėjo keliauti. Išvažiuoti už Tarybų Sąjungos sienos negalėjau, bet ta Tarybų Sąjunga buvo pakankamai didelė, kad po ją galėtum važinėti. Kai atsidarė sienos, potraukis kaip buvo, taip ir išliko, tik kelionių kryptys pasikeitė.

– *O kaip su dvasine laisve? Ar sovietmečiu galėjęt tapti tuo, kuo tapot dabar?*

– Aš kartais pagalvoju, kaip būtų buvę, jeigu ir toliau būčiau brendusi tomis sąlygomis, tomis aplinkybėmis... Kai pasikeičia žmogus, tai ateina ir tie mokytojai, nauja filosofija. Ir kaip aš dabar atrandu, kai paskaitau, kad ir tais tarybiniais metais buvo visokių slaptų draugijų, pavyzdžiui, Rericho draugija, kuri gyvavo Kaune nuo tarpukario. Buvo ir slaptos geltonos literatūros. Visa tai tada buvo, bet manęs nepasiekdavo. Gyvenau tam tikroje „savoje“ aplinkoje. Jeigu toliau brėsdama būčiau pasikeitusi, ėmusi bendrauti su kažkuo kitu, gal būčiau išėjusi ir į tuos kitus „ratus“, sulaukusi savo mokytojų... Galiausiai tas pats Vydūnas tais laikais irgi buvo spausdintas, – jeigu domėjaisi, galėjai skaityti. Aš manau, kad sovietų laikas negalėjo uždaryti dvasios į nelaisvę.

Dainius Razauskas, mitologas, religijotyrininkas

Į BEKRAŠTĘ ŽVAIGŽDĘTĄ ERDVĘ

S. J. Kas jums pirmiausia ateina į galvą, kai prisimenat sovietmetį?

D. R. Na, sovietmetis man turi kelias prasmes. Pirmą, sovietmetis yra laikas, nuo – iki, nuo sovietų okupacijos pradžios iki jos pabaigos. Šia prasme sovietmetis yra objektyvus, nešališkas, visai neasmeniškas laiko tarpas. Antra, sovietmetis yra tam tikra politinė padėtis, ne abstrakti sistema, o gyvenama padėtis. Ano meto gyvenimo aplinkybė. Vienas iš jos dėmenų – tautinė priespauda, grėsusi tiesioginiu susidorojimu. Nors štai kitos didelės gyvenimo sritys su tuo visai nesiliečia. Galėjai važinėti dviračiu, maudytis, išgerti alaus – iš esmės girtuoklystė net skatinta. Kiti dalykai buvo ant ribos. Santykinai laisvai buvo įmanoma bastytis, keliauti, nutranzuoti kur nors (t. y. nusitrenkti autostopu, jei kas nebesupranta). Ir tuo mes vasaromis uoliai užsiėmėm. Kas tai, sovietmetis ar tiesiog jaunystė? Tuos dalykus reikia kažkaip atskirti. Sovietmečio sąvoka man dabar veikia siejasi su savotiška nuolatine smurto grėsme, priespauda ir privaloma baime. Tai buvo ne ištisinė linija, o tarsi punktyras, tai šen, tai ten nuolat išlendantis, išnyrantis į paviršių. Grėsmė ne tik iš viršaus, iš valdžios įstaigų, bet ne mažiau iš apačios – iš vadinamosios *urlos*, švelniai tariant – chuliganų. Bet tai buvo ne šiaip chuliganai, o sistemos dalis. Visi jie kalbėjo tik rusiškai (net jei kuris buvo lietuvis), kartais agresyviai pabrėždavo ir primesdavo rusiškumą, dauguma tarpusavyje buvo pažįstami, glaudžiai susiję su kriminaliniu pasauliu ir, antra vertus, su jėgos struktūromis (pavyzdžiui, chuliganas, chuliganas, paskui du metus tarnauja milicininku, tomis pačiomis gatvėmis vaikšto su mėlyna uniforma, o paskui vėl chuliganas). Tai savotiškas integralus socialinis sluoksnis, kuriuo daugiau mažiau atvirai rėmėsi sovietų valdžia. Tarp jo ir valdžios mes buvome kaip tarp kūjo ir priekalo. Beje, iš atitinkamo sluoksnio Peterburge yra kilęs V. Putinas. Šita nuolatinė smurto ir pažeminimo grėsmė buvo lyg tamsus stogas, užstojantis dangų, lyg gelžbetoninės

lubos. Būtinai turi pasilenkti, gunktelėti, tada – galima gyventi. Bet vos pabandysi išsitiesti, pakelti galvą – iškart pakaušiu į cementą.

– *Ar dažnai susitrenkdavot galvą? Buvot pionierius?*

– Pionieriais buvo visi. Aš turbūt net nesupratau, kas tai yra, tiesiog atsidūriau rikiuotėje išpūstomis akimis.

– *Jokių abejonių? Jūsų tėvai prosovietiniai, neutralūs ar tylūs rezistentai?*

– Kai sakot „prosovietiniai“, skamba neadekvačiai. Mano tėvas buvo ekonomistas, Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto Darbo organizavimo katedros vedėjas, o mama ilgą laiką – tuometės Konservatorijos (dabar Muzikos ir teatro akademija) Chorinio dirigavimo ir teatrinio meistriškumo fakulteto dekanė. Suprantama, tokias pareigas užimant, negali būti atvirai „antisovietinis“. Esi pernelyg išsikišęs, pernelyg matomas, kad galėtum pasislėpti. Vadinas, žaidimo taisyklių paisyti būtina. Visai nepaisyti taisyklių išvis buvo neįmanoma, tai tas pat kas perlipti tilto turėklus ir šokti žemyn. Tai buvo aišku visiems. Bet pavadinti savo tėvus „prosovietiniais“ ideologine prasme būtų netiesa. Tiesiog netiesa. Pavyzdžiui, kai dar buvau mažas vaikas, kartu su tėvais „zaporožiečiu“ važiuodavom į lietuviškas žemes Baltarusijoje, į Lietuvos pilis, pas paprastus už sienos likusius lietuvius. Mane tuomet stebino, kaip taip gali būti, kad štai esame kitoje šalyje, Baltarusijoje, o žmonės kalba lietuviškai! Namuose buvo ištisa lituanistinė biblioteka, ne pagrindinė, o sovietmečiu leistų knygų, ir jų buvo gana norint perskaityti jose Lietuvą. Iki šiol turiu daugybę tarybiniais laikais leistų lituanistinių knygų, fundamentalių leidinių, kurių vienintelis sovietinis antspaudas – tai Markso paminėjimas įžangoje ir rusiškas bibliografinis aprašas paskutiniame puslapyje. O visas turinys – ištisa Lietuva. Net dabar tokių lietuviškų knygų išeina ne per daug. O per sausio 13-ą tėvas anksčiau už mane išlėkė, tik nepamenu, ar prie bokšto, ar prie Seimo.

– *O kaip su komjaunimu?*

– Su visais į komjaunimą neštojau, jau aiškiai iš ideologinio sąmo-ningumo, kiek jo galima iš paauglio tikėtis. Man niekada nepatiko iš

viršaus valdomas prievartinis kolektyvizmas, joks *kojakoizmas*. Būdamas pionieriumi, dar nebuvo visuomeninė būtybė, todėl palaimingai nieko nesupratau, o paauglystėje pradėti jaustis žmogumi, ir norisi pačiam priimti sprendimus. Paskui, kai suvokiau, kad nebaudžiama laisva valia tėra butaforija, klausimų nebekilo. Beliko vienintelis – drąsos ir užsispyrimo klausimas. Bet tai nutiko vėliau.

– *Buvot vienintelis klasėje, ar daugiau tokių buvo?*

– Tikrai ne vienintelis, bet nebuvo tai ir savaime suprantama. Nestoti į komjaunimą buvo šioks toks iššūkis. Ne toks, kad jau mirtum vietoje, bet dėmesį į save tuo tikrai patrauki.

– *Paauglio maištas ar jau pirmas pasipriešinimas okupacijai?*

– Man nebuvo skirtumo. Šitie dalykai buvo neatskiriami. Pirmiausia, labai aiškiai suvokėme, kad mes – ne rusai. Mes – lietuviai. Nors to lietuviškumo turinys buvo daugiau jausminis, tolimi padūmavę pilių griuvėsiai. Gal iš panašių jausmų ir XIX a. Lietuva kėlėsi.

– *Rusais mūsų niekas ir nelaikė, buvome Sovietų Sąjungos piliečiai.*

– Man, mums tai buvo esminis, lemiamas skirtumas, kad lietuviai, ne rusai. Neperžengiama bedugnė. Gal todėl, kad Vilniuje. Jau kieme, dar prieš mokyklą mokėjau dvi kalbas: gimtąją lietuvių iš šeimos ir rusų iš kiemo. Pamenu, kurį laiką buvome užsidedę filateliją, rinkome pašto ženklus, turėjome tokius albumėlius ir kartais susitikdavome, rodydavome vienas kitam, keisdavomės. Pasitaikydavo ir smetoniškų pašto ženklų. Tai štai, kartą sėdime ant suoliuko su klasioku vidury baltos dienos per vieną namą nuo mokyklos, atsivertę savo albumėlius, o prie mūsų prieina suaugęs vyriškis ir sako: Čto, rebiata, markami zanimajemsia? „Ką, vaikinai, pašto ženklais užsiimam?“ Toks geraširdis, geranoris, prieš prie mūsų ir drauge dalinsis. O mes sėdime, tylime ir paskui sakome jam: „Kalbėkite lietuviškai.“ Jis atšoko, išraudo, pamėlo, apsiputojo iš pasiutimo ir išgiežė: *Po-russki ne govorite? Ničego, kommunisty naučat!* „Rusiškai nekalbate? Nieko, komunistai išmokys!“ Tai nebuvo naujiena, tik patvirtino, kad komunizmas ir Rusija – tas pats. Beje, paties „komunizmo“ priespaudos aš

nejaučiau, arba beveik nejaučiau – jaučiau rusišką priespaudą. Marazmas iš Maskvos eina nuo senų senovės, o pasaulinės revoliucijos idėja – tik dar viena klastinga jo apraiška ar priedanga. Rusiškasis komunizmas tebuvo priemonė rusinti. Tikro socialinio dėmens jame beveik nė nebuvo. Tikrasis priešas – ne pats komunizmas, o Rusija. Man tai buvo aišku nuo vaikystės.

– *Yra Kinija, Kampučija (Kambodžas), Kuba...*

– Teisingai. Marazmas užkrečiamas. Ypač kai pavergėjams pasirodo parankus, kai įvaldomas kaip veiksminga pavergimo priemonė.

– *Ar tai reiškia, kad jau mokykloje buvote disidentas?*

– Disidentas aš nebuva. Nestojęs į komjaunimą su visais, paskui įstojau pats vienas. Savo noru. Štai kokia komedija.

– *Kada ir kaip tai nutiko?*

– Tai nutiko po paskutinių mokyklinių atostogų. Mes tuomet atsakančiai pavalkatavome, *nutranzavome* į Maskvą, iš ten į Piterį, kelias savaites gyvenome komunose su tenykščiais hipiais. Su tam tikru pavėlavimu Sovietų Sąjungoje buvo gerokai paplitęs hipizmas. Keliavome po du šeši klasiokai. Hipių gyvenimo idealas yra komuna. Paauglystėje, ypač kai negali ištrukti iš tėvų globos, vienminčių komuna skamba gana patraukliai: esi nebe vienas, o ir nieko neturėjimu dalintis drauge lengviau, ir maištauti. Komuna – ne naujas žodis, ne bolševikų pramanytas, jį mums primena ir krikščionių komunija. Dabar jau galėčiau dėl to ir antropologijos klasiką Victorą Turnerį paminėti, išskyrusį dvi priešingas ir abi būtinas, archetipines visuomenės subuvimo lytis, jo pavadintas lotyniškai *societas* ir *communitas*. Anuomet tai, žinoma, buvo daugiau jausmas, gyvenimo spalva, o ne kokia nors teorija.

Taigi gerokai pasitrankėme su tais hipiais. Tarp jų buvo ir vienas kitas lietuvis, latvis, bet kadangi Rusija didelė, dauguma rusai. Vis dėlto bendra nuostata buvo nelabai slaviška, veikiau vakarietiška, bent jau sprendžiant iš klausomos muzikos ir džinsų kulto (tiesa, džinsus ilgainiui ėmė atstoti plačios namudinės brezentinės kelnės). Taigi toks „vakarietiškas komu-

nizmas“. Net buvo piktinamasi, kad sovietų valdžia nusigręžė nuo tikrojo komunizmo, kuriam dabar atstovaują hipiai. Taigi ne komunizmas yra blogis, o komunizmo idealaus seniai išdavusi valdžia. Toks naivus, romantiškas hipių komunizmas. Ir, be abejoj, pacifizmas, net hipių ženklas juk buvo „pacifikas“. Jį visur slapta piešėme, už jį pagavę galėjo ir kailį nudirti. Pacifizmas tuomet labai tiko, nes valdžia ėmė į kariuomenę ir grėsė Afganistanu, o iš klausomos ankstesnių laikų muzikos dar aidėjo Vakarų hipių protestai prieš JAV karą Vietname.

Taigi, grįžom iš tų hipių komunų visiškai persimainę, atmainyti – akys dega, veidai rimti. Ir kaip tik tada man kažkaip pasitaikė po ranka Makarenkos „Pedagoginė poema“. Kaip jis tvarkėsi su jaunais nusikaltėliais savo įsteigtoje komunoje, kaip padarė iš jų žmones. Perskaičiau ir išpūdziai kažkaip persiklojo. Labai atitiko mano amžių, troškimą savo gyvenime tvarkytis pačiam. Aš išvis truputį „nesveikas“ šuo atžvilgiu: neseniai bene ištisą dešimtmetį buvau antakalniečių bendruomenės tarybos narys, bandėme kovoti su nelegaliomis statybomis, su neteisėtumu.

Kol supratome, kad neteisėtumą palaiko pati teisėsauga. Labai skaudi patirtis. Dabar esu tikras, kad mūsų teisėsaugos pagrindinė užduotis – įteisinti nusikaltimus, o ginti teisingumą – tik antraeilė ir tik kai nesikerta su pagrindine. Sovietmečiu irgi teko ne vienas „šaltas dušas“, kol supratau, kas čia iš tikrųjų dedasi. Kol negauni mušti, nesupranti. Taigi, užaugus, sulaukus aštuoniolikos, užėjo noras savo gyvenimą imti į rankas. Kodėl mus mokykloje vis vaiko kaip mažvaikius? Pavyzdžiui, jei reikia teritoriją sutvarkyti, tai juk mūsų teritorija! Tai imkime patys ir sutvarkykime. Ir prižiūrėkime, ir būsim savo mokyklos šeimininkai. Keliese nuėjome pas ūkio vedėją grėblių. Jis nieko nesuprato, pasiuntė pas direktorę. Direktorė klausė, klausė, o kai suprato, ką kalbame, jai akys ant kaktos išsoko. Patys tvarkytis? Mokyklos šeimininkai? Iškvietė tėvus. Tikėjomės, kad mus pagirs, o gavome pylos. Mokyklos vadovybei įstrigome kaip ašaka gerklėje: ir jokios savivaldos juk negali būti, ir uždrausti nėra kaip – neranda tinkamų ideologinių priemonių.

Mes lyg už komunizmą kažkokį tokį, iš apačios... Panašiai dabar „pilietinė visuomenė“ ir viešai pageidaujama, ir nuožmiai neleistina. Galiausiai kažkam gudriam toptelėjo (kam nors iš suaugusiųjų, manau), kad

savarankiškumas turi būti organizuotas, o tokia organizacija jau yra – tai komjaunimas. Taigi sudarykite klasėje stiprią komjaunimo kuopelę ir tada šios organizacijos vardu galėsite veikti. Komjaunimas mokykloje turi visus įgaliojimus, jeigu komjaunimas paprašys grėblių, niekas negalės neduoti, prašom – grėbkite. O dabar jūs iššokote kaip Pilypas iš kanapių. Štai ant tokios bangos ir įstojau į komjaunimą, pasišovęs jo vardu atgaivinti „tikrąjį komunizmą“. Prieiti liepto galą ilgai netruko, bet, matyt, man reikėjo tai patirti savo kailiu. O kurį laiką vienuoliktosios klasės rudenį, pamenu, po pamokų rengėme komjaunimo susirinkimus, ginčydavomės, ką ir kaip darysime, nuo ko pradėsime. Netgi liovėmės gėrę, savaitgalių vakarėliai pasikeitė: arbata, muzika, poezija... Netrukus iškvietė visus pas direktorę, pranešė tėvams, tada pirmą kartą nuskambėjo žodis „saugumas“. Pasirodo, gerti buvo viešai smerktina, bet iš esmės galima, net pageidautina, savotiškai privaloma. Paskui tuo dar kartą gavau įsitikinti jau po aukštosios, kai buvau iškvieštas į saugumą dėl domėjimosi „Rytų filosofija“. Intuityviai iš vakaro gerokai prigėriau, nuėjau smarkiai dvokdamas, ir padėjo. Mat geriantis žmogus yra „geras“, nepavoingas, valdomas.

– Taip, Antonas Makarenka, „Pedagoginė poema“. Kokios dar tuomet knygos, filmai darė jums įspūdį?

– Kinas niekada nebuvo mano arkliukas. Lietuviškus filmus labai gerai vertinau iš dalies dėl to, kad jie lietuviški. Nors buvo ir tokių lietuviškų filmų, kurie man yra padarę įspūdį. Pirmiausia tai filmai apie vaikus, pavyzdžiui, „Gražuolė“. Kažkas tokio jame pagauta, kažkokios esminės būsenos. Žinoma, apie suaugusiųjų tikrovę lietuviams tada išvis kalbėti buvo nevalia, todėl viskas įgaudavo tų gelžbetoninių lubų slogutį.

– O knygos? Visi kažkiek skaitėme ne tik Vakarų, bet ir rusų, ir tarybinę literatūrą. Kaip į ją žiūrėjote, reikia, tai ir skaitau?

– Mes jau turėjome atmetimo reakciją. Lietuvių literatūros užduodavo privalomų skaitinių ir lygiagrečiai rusų literatūros. Bet mūsų ratelyje buvo susidariusi atmetimo reakcija, mes jau žiūrėjome šiek tiek iš aukšto. Prisimenu, kai reikėjo skaityti Tolstojaus „Karą ir taiką“, dar vis dėlto pabandžiau, tiesa, lietuvišką vertimą, bet teįveikiau vos pusę pirmo

tomo. Visiškas mėšlas! (Beje, ir iki šiol taip manau. Ir apie išgarbintąjį Dostojevskį. Prašau niekam nesakyti...) Nuo mokyklos laikų nemėgstu Tolstojaus, niekada daugiau nebandžiau jo skaityti. Pamenu, mokytoja pasakojo apie „Aną Kareniną“ su tokiu rusišku sentimentalizmu, tokiu seilėtu, romansiniu, kaip trys minoriniai akordai. „Rožinės kelnaitės, žydros šlepetaitės“, ar kaip ten. *Rozavyje pantalončiki* net priežodžiu buvo tapę. Apsivemti galima. Išeidavome iš pamokos vaidindami vemiančius. O apie privalomąją rusų tarybinę literatūrą nėra ką nė kalbėti. Kas ten, Brežnevo „Plėšiniai“? Juk tokių Strugackių programoje nebuvo. Kaip mes tuos pažymius susirinkdavome, nebesuprantu. Bet aš iš rusų kalbos ir literatūros nė gerų pažymių neturėjau.

– O *Vakarų literatūros* ką skaitėte?

– Na, dar buvo anglų kalbos pamokos. Bet anglų klasikos originalų pamokose neskaitėme, kiek pamenu. Labiausiai mėgau vadinamąją fantastiką, *science fiction* žanro, nes *fantasy* tuomet dar nebuvo arba mūsų nepasiekė. Lietuvoje ėjo tokia „Zodiako“ serija, tai aš jos buvau perskaitęs bene viską. Tai buvo atviras langas „į kosmosą“. Pro jį dvelkė gaivus vėjas, kuris mane labai traukė. Ir dabar jo neišsižadu, jeigu tik turėčiau laiko (na, gal nebe pirmoje, o antroje ar trečioje vietoje) vėl griebčiau fantastiką. Be to, mane visą laiką „vežė“ erdvė ir žvaigždės. Naktį atsidarai langą – ir bekrasė žvaigždėta erdvė virš galvos! Pusė Kanto, taip sakant. Klidėjau galaktikomis ir NSO, kurių, kadangi klidėjau, tai ir mačiau. Aš ir pats „iš ten“, nes tai mano tikrieji Namai.

– Ką veikdavote po pamokų?

– Po pamokų... Po pamokų visada gali gauti į galvą, prie mokyklos, gatvėje, prie krautuvės, prie namų. Jau buvau užsiminęs apie kūjį ir priekalą. Kūjis – minėtoji *urla*, arba špana (chuliganai), o priekalas – milicija. Jie veikė išvien ganydami lietuviukus, kaip piemenys su šunimis. Tai nebuvo paslaptis, jie net kartu rūkydavo. Tik tiek, kad milicininkai atvirai neplėšikavo (gal ėmė duoklę iš plėšikaujančių?). Smulkios baudmės dėl akių chuliganų ne tik negąsdino, bet net teikė papildomo „adrenalino“. Chuliganizmas – argi tai nusikaltimas, negi bausi žmogų! O mes buvome

visiški beteisiai. Bet tarp lietuvių irgi atsirasdavo aršesnių, pasportavusių, tai būdavo šiokia tokia atgaiva. Užtekdavo tokio vieno. Ateina lietuvis, atkala tris keturis suskelius, tai po to jie kurį laiką per 20 metrų lenkia ir pirmi sveikinasi. Jeigu tave matė kartu su tokiu pasportavusiu, tai kurį laiką gali būti ramus. Bet kitais pernelyg kliautis, žinoma, negali. Mano ir nosis sulaužyta, vidurį baltos dienos, krautuvėje. Dabar jaunimui turbūt net sunku paaiškinti, kaip tai yra.

Tuo metu špana gyveno rajonais – Antakalnio, Žirmūnų špana ir t. t. Ties Žolyno gatve Antakalnyje buvo keltas per Nerį, prisimenu nuolat girtą vaikus gąsdinusį keltininką su sena kareiviška uniforma be antpečių. Keltas dirbo bene iki 9 valandų vakaro, o tada vienoje pusėje pririša, ir stovi per naktį. Kai tik keltas liaujasi dirbęs, abiejuose krantuose susirenka špana, vienoje pusėje Antakalnio, kitoje pusėje – Žirmūnų. Ir vieni kitus keikia, koneveikia kaip tik gali, klaikiausiais neįmanomais trijų devynių aukštų žodžiais, pakartoti neįmanoma. Savotiška sakytinės literatūros rūšis. Rusiškieji skaldai. Šaukia, rėkia, klykia kiek įmanydami, devynaukščiu *matu*, ir vaidina, kad jau puls šoks į upę, perplauks ir užmuš. Mėto akmenis, retas permeta. Tokios būdavo *perebrankės*.

Kol dirbdavo keltas, tylu ramu nė vieno vaikėjo. Upė saugojo nuo kraujo, nuo tikrovės, galėjai vaidinti susiriesdamas. Nors būdavo ir rimtų susidūrimų, tikrų mūšių, eidavo gandas. Tarp kitų rajonų irgi. O aš tik saugojaus, kad netapčiau auka. Kartais su vienu kitu pasišneki, lyg žmoniškesnis pasidaro. Beje, vadeivos dažnai buvo lietuviai. Visa *špana* ruskeliai, o vadai – lietuviai. Kaip senovės kunigaikščiai Rusioje. Ir lygiai taip pat be jokio tautinio susipratimo, jokios tautinės savigarbos. Vaikšto kaip gaidžiai pasipūtę, tatuiruoti, ir kalba trim keturiais pagrindiniais rusiškais žodžiais.

– Čia charakterio savybė, ar kad jie vietiniai?

– Man atrodo, kad lietuvis tiesiog žiauresnis. O tai vienintelė einanti valiuta. Žiaurumas, aršumas, gebėjimas nepasiduoti, pulti, stoti ant mirties slenkščio ir negailėti. Jau išaugę iš paauglystės mieste buvome tokia „bohema“, tada milicija gaudė už plaukus, už barzdą ir šiaip, kad „neaiškūs“. Muziejaus gatvėje (dabar Vokiečių) trindavomės prie „Žibutės“ fontano.

Kartą sėdime, atvaro kokie penki šeši, tvarką darys. Kam trenkia, kam į galvą įspiria (sėdinčiam ant suoliuko). Vienas draugas (dabar įžymus dalininkas, tuomet dar studentas) senamiestyje gyveno, tai jam prie namų tekdavo nuolat susidurti. Eina jis gatve, ir staiga įtraukia jį į tarpuvartę, ir negana pinigų, juk reikia pasityčioti, pažeminti, parodyti, „kas čia viršininkas“. Tuo jie gyveno. *Urla* negalėjo tverti nepažemindama, jie tuo mito, iš to statė savo „savigarbą“. Manau, kad apiplėšti, atimti pinigus jiems tebuvo antraeilis dalykas, irgi iš dalies tik priemonė pažeminti.

Dabar manau, kad jie jautė nepakeliamą lietuvių pranašumą, jautėsi visiškai mėšlas palyginti su lietuviais, todėl nekętė juodai. Taigi, tas dailininkas atsidūrė tarpuvartėje vienas, priremtas prie sienos viso jų būrio. Ir tada, matyt, suprato, kad visuomenė, viešoji tvarka, įstatymai ir taisyklės baigėsi – beliko išgyvenimas. Ir tada griebė vieną iš jų abiem rankomis už gerklės ir pradėjo smaugti, kol akys iššoko. Ir sako jiems: „Arba dabar pat dingstate iš čia, arba jis mirs.“ Ir smaugia nuoširdžiai, o tas jau geibsta. Ir tada visi dingo, atsitraukė, paliko jį ramybėje ir daugiau niekada prie jo nesikabino. Nes „šitas pavojingas“, jis nevaizduoja, iš tikrųjų gali žudyti, o tada juokai baigiasi.

Mano vaikystės Vilniuje, bent jau mano aplinkoje, lietuviai daugiausia gyveno kultūroje, vienaip ar kitaip, net jei kas nesiekia viešo išsilavinimo, tai, žiūrėk, pats sau knygas skaito ar panašiai. Lietuviai gyveno kultūroje, Lietuva ir kultūra man nuo vaikystės buvo sinonimai. Todėl kai lietuvis eina gatve, tai eina kur nors, su tikslu, į darbą, į paskaitas, į teatrą, parodą, šiaip kokių reikalų. Na, gal šiaip išėjo pasivaikščioti, bet visuomet padoriai apsirengęs, iš tolo pažinsi, kad lietuvis (į šitą ratą patekę rusai, beje, irgi mokėjo lietuviškai). Lietuviai nesitrina gatvėje, jie turi aukštesnių tikslų. O tada siaubingai nesinori teptis rankų, purvintis. Įsivaizduokite, eini į teatrą, o prie tavęs staiga pristoją, apstumdo ir reikalauja pinigų. Po galais! Jeigu neišsipirksi, tai jau tikrai jokio teatro, nieko. Tuo jie ir naudojosi – kad lietuvis siaubingai nenori teptis rankų, vengia iš paskutiniųjų, todėl tampa lengva auka.

Bet vieną kartą viduje kažkas lūžta, ir supranti, kad nebėra gyvenimo. Reikia kažko imtis, kažko tokio, kad būtų galutinai aišku. Turi atsigręžti veidu, turi nebijoti labiau už juos, pasielgti kaip nors taip, kad bijotų jie.

Tai vienintelis būdas. Jeigu pavyks, tada kurį laiką gyvensi savo gyvenimą. Bet kyla ir pavojus, kad pats tolydžio smuksi ir nejučia atsidursi jų gretose. Įtariu, kad kai kuriems jų vadeivoms lietuviams taip ir nutiko. Jeigu nuo pat vaikystės tenka pačiam gintis, kruvinai, tada nesunku įsivaizduoti.

Arba, pavyzdžiui, paima į kariuomenę desantininku, ir tada grįžęs iškart *verchas* (viršininkas). Antakalnyje buvo toks vienas, lietuvis. Grįžo profesionaliai išmokytas žudyti. Paskui vaikščiojo po Antakalnį, ramiai lėtu žingsniu, iškėlęs galvą, ir toks jausmas buvo, kad aplinkui per dešimt metrų vėjas nuščiūva. Kaip tikras Laukinių Vakarų mafijos karalius. Nieko nebijo – nei gatvės, nei milicijos, nei kalėjimo. Nes visada pirmas žudys. Mano atmintyje tokie buvo lietuviai: arba kultūra, bijanti teptis rankų, arba visiškas žvėris. Net akys jo kitokios, nerusiškos. Ne įžūlus gaivalas jose, o geležis, plienas. Įsivaizduoju, kad pokario partizanams, ypač kurie ilgiau išgyveno, turėjo atsirasti šitas plienas akyse. Įsivaizduoju, kad jis turėjo spindėti ir senovės lietuvių akyse. Slapta manau, kad mums būtina susigrąžinti jį, šitą plieną akyse, priimti į savimone, išsiugdyti, įtraukti į kultūrą. Nes tai laisvės šaknis. Manau, kad mes nusigręžėme nuo jo tada, kai pasijutome primušti ir išsigandome. Paskui jis buvo nubudęs per Sąjūdį, kai trumpam liovėmės teisintis ir atsiprašinėti.

– Koks čia archetipas, kaip jį įvardyti? *Primena vakarietišky filmų herojus, bet ten jie dažniausiai kilnūs...*

– Kažkada pirkome vyną ir pritrūkome kelių kapeikų. Iš kur dabar gavus? O kaip tik matau, stovi jis netoli prekystalio, tas pats. Kas man tada užėjo, negaliu pasakyti, bet staiga priėjau prie jo ir sakau: „Sveikas, gal gali duoti tiek ir tiek kapeikų?“ Jis taip pažiūrėjo į mane ir atkišo pilną saują pinigų. Sako: „Imk, kiek reikia.“ Būtų jam kas pagrasinęs, užmuštų vietoje. O aš paprašiau – ir jis atiduoda viską. (Žinoma, paimti viską būtų buvusi mirtina klaida, bet vis dėlto.)

Tai archajiniai, archetipiniai dalykai. Karaliui paprašytam neduoti gėda, šito jis negali sau leisti. Skandinavų *konungai* net vadinti „turtų dalintojais“. Karaliaus, *konungo* (iš jo mūsų kuningas, kunigas, kunigaikštis) idealas – mūsųje narsa laimėti kuo daugiau grobio ir tada tą grobį švaistyti, kelti puotas, dovanoti. Jis žino, kas jis toks, ir jaučia, kaip turi elgtis, kad

pats save gerbtų. Skačiau, jog XIX a. plėšikai Lietuvoje irgi turėjo garbės kodeksą iš grobio didelę dalį drauge pragerti. Visas klausimas, kiek tasai archetipas, tasai kilnumas sąmoningas. Kol jis nesąmoningas, tai tėra žvėries, patino kilnumas; kad būtų žmogaus, žmogiškas, jis privalo tapti įsisąmonintas, sąmoningas, kultūringas. Ir kultūra be jo tėra pliurpalas, tryda. Bet šaknis ta pati. Taip iš žvėries *tauro* Lietuvoje radosi *taurus* žmogus.

– *Ką studijavote baigęs mokyklą?*

– Pradėti kalbą apie mokslus reikėtų nuo žvaigždžių. Mano pradinių klasių mokytoja buvo Grigonienė (pamiršau vardą), o vyresnėse klasėse mylimiausias buvo fizikos mokytojas Henrikas Grigėnas, tai mane vaiką ir paauglį vis Grigo Ratai vežė į žvaigždes.

Fizika man buvo suprantamiausias, aiškiausias dalykas, kaip ir matematika, o širdį buvo pakerėję žvaigždės, tad aš jau taikiausi į astronomiją. Bet universitete astronomijos kursą rinkdavo tik kas keli metai (kas ketveri?), o mano mokyklos baigimo metais astronomijos nebuvo. Laukti reikė eiti dviem metams į rusų kariuomenę. Kokia nors puslaidininkių fizika man atrodė pernelyg praktiška, per konkreti. Liko matematika – žvaigždžių tiesiogiai lyg ir nematyti, bet abstrakti visam laikui. Po trečio kurso, kai turėjome pasirinkti specializaciją, pamenu, vieno metais vyresnio paklausiau: „Mane traukia erdvės ir žvaigždės, ką patartum pasirinkti?“ Jis pats buvo tikimybininkas, tad ir man patarė tikimybinių teoriją. Na, ten tikrai pilna visokių daugiamacių „erdvių“, bet jos tik vadinasi taip, grynas formalumas, o tikros Erdvės – nė kvapo. Tai buvo lemtinga klaida, nuo to laiko matematika manęs nebedomino. O gal vėl likimo pirštas – neieškoti fizikoje, astronomijoje, dabar ir matematikoje to, ko ten nėra. Tik paskui supratau, kokios žvaigždės ir kokia erdvė iš tikrųjų mane šaukia...

– *Ką pirmiausia prisimeni iš studijų laikų? Sesijos, paskaitos, o šalia - ideologiniai intarpai?*

– Yra visokių smulkmenų. Mano karta – ilgaplaukiai. O mokykloje plaukus mums tikrindavo taip: eina per klasę mokymo dalies vedėjas ir kiša du pirštus prie sprando tarp plaukų ir apykaklės. Jeigu tarpo nėra,

išvaro kirptis ir įskaito pravaikštą. Mano plaukai jaunystėje buvo gana standūs, styrojo į viršų ir į šalis. Anksčiau labai išgyvenau dėl to, nes negalėjau žaisti indėno – indėnų plaukai juk lygūs! – nebent baltąjį indėnų draugą Taikliąją Ranką. Bet paskui turėjau pasiteisinimą: du pirštai tarp apykaklės ir plaukų lenda, vadinasi, tvarka, nors aplink galvą vešlus krūmas. Kone kaip Jimio Hendrixo.

Universitete pirmus pusantrų metų, kol dar nebuvo prasidėjusi karinė katedra, plaukams buvo laisvė. Buvau užsiauginęs ganėtinai ilgus. Paskui prasidėjo karinė katedra – plaukams amen. Šiaip jau visiško, totalinio idiotizmo pavyzdys. Šveikas per linksmas, neatspindi tikrovės, kurioje kur kas daugiau niūrių atspalvių. Ir vis dėlto. Pavyzdžiui, buvo draudžiama ateiti į karinę katedrą su džinsais. Tiesa, tuomet su džinsais ir į restoraną neįleisdavo, tai šia prasme karinė katedra nelabai išsiskyrė. O tada kaip tik atsirado velvetiniai džinsai, tai vienas mūsų su tokiais atėjo. Stovim rikiuotėje, karininkas vaikšto priešais priekabiaudamas ir pamokslaudamas, sustoja prie jo, pasilenkia, žiūri, žiūri įbedęs akis ir sako: Čto eto u tebia za štany neponiatnyje! (Kas tavo per nesuprantamos kelnės!) Medžiaga – ne džinsai (velvetas buvo legalus, velvetinių ir vietinių buvo), pasiuvimas – džinsai. Karininką ištiko stuporas, užsikimšo vienintelis jo smegenų vingis. Nuo to laiko *neponiatnyje štany* tarp mūsų buvo kaip priežodis. Karinė katedra – tai *neponiatnyje štany*, turbūt taip ją būtų galima dviem žodžiais apibūdinti. Nors šiaip jie turėjo priemonių susidoroti, sugriauti gyvenimą ir nepraleisdavo progos to priminti, tuo pasimėgauti.

– Po ketvirto kurso – sukarinta stovykla?

– Po penkto, trijų mėnesių *zborai kazarmėse* Rygoje. Mus bandė išmokyti radijo ryšių, *daljnaja mnogokanaljnaja sviazj* (tolimieji daugiakanaliai ryšiai). Tikėjosi parengti karo ryšininkus, bet jiems nieko neišėjo. Nesu ten supratęs nei išmokęs nė vieno sakinio, nei vieno nurodymo. Baigiamąjį egzaminą išlaikiau kaip visi – su buteliu. Buteliai kareiviams, kursantams griežtai draudžiami ir tuo pat metu griežtai privalomi. Šito nesuprantant, Rusijos perprasti neįmanoma. Žinios ir įgūdžiai karininkams buvo nesvarbu, jie patys nieko neišmanė ir nieko nemokėjo. Nebent būtų kam

nors užkliuvęs, tada – du buteliai. Tas pats Vilniuje karinėje katedroje, tas pats Rygoje *zboruose*.

Nelabai jau pamenu, regis, kai kam nešėme visa grupę, kai kam kiekvienas atskirai. Iš anksto neoficialiai pranešdavo, kieno kokia „tvarka“. Čia irgi privalai save peržengti. Kaip ir su špana, atiminėjančia kapeikas, taip ir čia yra du dėmenys: materialinis ir moralinis. Moralinis bendras vardiklis visur tas pats: jie nori matyti tave pažemintą. Kitaip negali išbūti. Net akys nušvinta. Ateini vizgindamas uodegėlę, dovanėlę atneši. *Nu, čto tut prinios?* („Na, ką čia atnešei?“) Už tai, kad jam atnešei ir pavizginai prieš jį uodegą, jis tave net savaip pamilsta. Kaip šunį: „Geras, eik jau, eik.“ Tokie rusiški santykiai. Moki nemoki, nesvarbu, jei deramai neatliksi šito ritualo, užtąsys ir nusodins. Paklaus, kiek varžtų turi *bronetransportioras* (šarvuotis), ir nusodins. Kaip Balio Sruogos „Dievų miške“. Tu ką, kietą vaidini? Ach, tu kietas? Na, brolyti, tuoj pažiūrėsime! Nusuks sprandą, o galų gale vis tiek padarysi tą reveransą. Tada – geras, gali eiti. Karinė katedra – tai sovietizmo koncentratas, sovietizmo branduolys. Tik jie neverti žmogiško santykio. Tai kaip stichinė nelaimė, kaip audra, viesulas, liūtis. Kai nuo audros ar liūties pasislepi kur, kad pasilenkti tenka, juk nesijauti pažemintas! Taip ir čia: svarbiausia kuo saugiau pasislėpti ir neiškišti galvos. O paskui pareini namo, krenti į lovą ir guli, bandydamas atgauti kvapą. Karinė katedra buvo kartą per savaitę, visą mielą dieną. Grįžęs tą vakarą jaučiausi kaip suglamžytas skuduras. Bet naktį už lango – vėl žvaigždės ir bekrastė erdvė. Ir atsigausi.

– *Baigėte matematikos fakultetą, bet disertaciją apsigynėte visai kitoje srityje...*

– Baigęs pirmiausia dirbau programuotoju, bet programavimas buvo labai toli nuo erdvės ir žvaigždžių. Bet kokį žaidimą žaidžiant galima įsitraukti, perprasti žaidimo taisykles ir ko nors pasiekti. Ir tuo užkimšti vidinę tuštumą. Programavimas – tokia sritis, kur jau tada galima buvo šiek tiek pasireikšti. Esu ir ši tą išradęs, bent jau pats sau. Tuo metu pagrindinis iššūkis programuotojui buvo bejėgė kompiuterio atmintis, tiek vidinė, tiek išorinė. Tokios sąvokos kaip gigabaitas iš viso nebuvo, atmintį sudarė pavieniai baitai, kokie trys – ne daugiau. O pagal Vakarų pavyzdį

kaip tik buvo diegiami vadinamieji personaliniai kompiuteriai. Jau tada buvo aišku, kad sovietai nuo Vakarų atsilieka mažiausiai 10 metų. Tai aš ir išradau sau tokį būdą, kuris leido su itin maža atmintimi apdoroti be galo dideles duomenų apimtis ir pasikrauti bet kokio dydžio programas – žinoma, laiko sąskaita. Ir duomenys, ir programa savotiškai šliaužė per procesorių, kaip kirminas, vienu metu teužimant visai mažai. Paskui tas išradimas man labai pravertė kitoje srityje – kuriant sau kartoteką. Kai prasidėjo *perestroika* ir bendradarbiavimas su Vakarais, užpirkto vakariečių kompiuterių, ir visą mūsų programavimą nupūtė kaip šiukšles nuo stalo. Neliko nė pėdsakų. Mes išradinėjome dviračius, esmiškai visose srityse. Tai irgi, beje, demoralizuoja.

Bet aš jau studijuodamas iš po stalo skaičiau kitką, iš dalies savilaidą, ir gyvenau kitkuo. Žinoma, buvo ir Škėmos, ir kitos draudžiamos lietuvių literatūros, bet daugiausia kitokios, pasaulinės, kuo įvairiausio plauko. Jau skaičiau ir angliškai (nors tuo metu tai dar nebuvo savaime suprantama), o per anglų kalbą atsivėrė visas pasaulis. Turiu tokį draugą, metais jaunesnį, vienoje mokykloje mokėmės, tas buvo itin įsigudrinęs: per Lietuvos Mokslų akademijos biblioteką siuntė užsakymus į centrinę Lenino biblioteką Maskvoje, kad jie siųsdintųsi knygas iš Vakarų. O jiems buvo prieinama viskas. Taigi į Maskvą užsakymas eina nebe asmens, o Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos vardu. Lenino biblioteka sureaguoja automatiškai ir jau savo vardu rašo į kokią nors Vakarų biblioteką, su kuria turėjo atitinkamas sutartis, gauna iš ten kone draudžiamiausią knygą ir tada automatiškai siunčia ją į Vilniaus MA biblioteką, kur ji atsiduria to mano draugo rankose. Tada jis tą knygą po skvernu išsineša, neša pas pažįstamą, turintį priėjimą prie dauginimo aparato, ir tas slapta padaro jos kopiją. Kopijavimas tada buvo griežtai prižiūrimas, kopijavimo aparatai itin saugomi, paprastai neprieinami. Paskui pati knyga tvarkingai keliauja atgal, o čia lieka jos kopija. Tada visas mūsų ratelis, kam įdomu, paeiliui ją skaito. Ir taip toliau. Taip pas tą bičiulį namie buvo susidariusi ištisa biblioteka, tokios gražiai įrištos, visos vienodo formato, kaip plytų siena išmūryta. (Dabar jau ir pats turiu tokią sienelę.) Jo dėka tad gavau priėjimą prie daugybės tuo metu neįsivaizduojamų knygų. Toinbis, Jungas, Krišnamurtis, Šri Aurobindas, tantra, dzenas, Tibetas ir net negaliu pa-

sakyti, kas. Žodžiu, gelžbetoninės lubos įtrūko, atsivėrė erdvė ir pro plyšį įspindo žvaigždės.

– *O lietuvybė?*

– Ėjo keli ištisi srautai, kaip sruogos susipynę į vieną kasą ar gijos į virvę. Jau universitete nuolat skaičiau iš po suolo, o paskutinius dvejus studijų metus matematika man išvis neberūpėjo. Ir programuotoju dirbdamas skaičiau iš po stalo. Tapau savotišku partizanų, kultūrinių partizanų. O buvo ištisas sluoksnis tokių, ratelių rateliai. Jau anksčiau buvau supratęs, kad turiu išmokyti įkvėpti oro ir panerti, ir išbūti kurį laiką, paskui išnirti, įkvėpti ir vėl panerti, ir taip atlaikyti visas tas karines katedras, galų gale jau ir matematiką, programavimą, visą viešąjį gyvenimą, kuris manęs nebedomino. Skaičiau ir gyvenau po stalu. Kaip gyvas upelis po sniego vėpūtiniais. Ilgainiui upeliai išibėgėjo, prasiveržė, susiliejo ir pasruvo ištisu pavasario srautu. Prasidėjo Sąjūdis. Beje, su kopijom irgi reikėjo elgtis atsargiai, pavyzdžiui, jeigu troleibuse sėdėsi ant kelių pasidėjęs ar atvirai laikysi rankose, gali prisitrinti koks neaiškus žmogėnas ir užkalbinti: „Ką čia turi? Kas per knyga? Duok pavartyti.“ Ir nežinia, kuo baigsis.

– *Saugumiečiai? Už parankės neimė, nekvietė „pasivaikščioti“?*

– Pažymėjimo neatkiša, neprisistato: „Esi saugumietis ir dabar tave tikrinsiu.“ Niekada ir nesužinosi. Ir kai tavim susidomi, niekad nežinai, kodėl, per ką. Tam tikra saugumo grėsmė tvyrojo nuolat, kaip blogas kvapas. Ar ne vertas apmąstymo junginys: *saugumo grėsmė*? Saugumas grėmė ne tik susidorojimu, gal net nebe tiek susidorojimu, kaip pokary, o daugiau paranojiškai. Saugumo grėsmė vertė žmones įsigūžti, užsidaryti, įtariai žiūrėti į kitus, nepasitikėti. Vienas kito akyse žmonės vogčia ieškojo saugumiečio, įdaviko. Jau Sąjūdžio laikais dalyvavau tokiame Talkos klube, padėdavom archeologams, tvarkėme Rasų kapines ir t. t. Tai kartą per pertraukėlę sėdim kokie septyni devyni, geriam arbatą, šnekučiuojam, ir vienas staiga sako: „O ką, manot tarp mūsų čia dabar nėra saugumiečio? Būkit ramūs!“ Išrausti ir nuleidi akis, nes jeigu įtars tave – nėra būdų išsiteisinti. O gal kaip tik tas, kuris taip pasakė? Manau, kad šitas įtarumas

saugumo buvo sąmoningai skatinamas, palaikomas: nepasitikintys žmonės bejėgiai. O kliautis galėjai tik labai senais pažįstamais, draugais nuo mokyklos, kurie kaip broliai, kurie vienas kito būklę kiaurai mato. Be to, jeigu vienas pasitiki kitu, nebūtinai turi tave pažindinti, tiesiog gauna kokią knygą iš jo ir paskolina tau.

Kadangi kopijos ėjo per rankas, o labai rūpėjo kažką išsisaugoti, tai uoliai konspektavau – universiteto pamokos nenuėjo veltui. Tebeturiu prirašytus 39 storus ir pusstorius sąsiuvinius. Pradžioje persirašydavau tik trumpas ištraukas, lyg kokius aforizmus. Ketvirtas sąsiuvinis išsiskiria pagal spalvą, yra šviesiai žalias – jame Karlas Gustavas Jungas. Jis irgi mane pirmiausia pasiekė per kopijas, angliškai. Konspektavimas išmokė išskirti esmę, išspausti esenciją. Pavyzdžiui, knyga 300 puslapių, konspektas – 10 sąsiuvinio lapų. Psichologija, religija, filosofija, viskas, ko nebuvo bibliotekose, knygynuose, niekur. Bet ne krikščionybė. Krikščionybėn irgi bandžiau belstis, bet langas į šviesą neatsidarė. Krikščionybėje išeities nėra. Nors ji kalba apie išganymą, išsivadavimą, bet laisvės kvapo nuo jos sklindant neuodžiu. Vidinės, dvasinės laisvės. Būties tikrumo, kad nebereiktų sukti, pritempinėti, įrodinėti. Krikščionybė ir sovietija man kaip du konkuruojantys akligatviai, du vienas kito nekenčiantys dvyniai. Bent jau mano gyvenime, mano aplinkoje, Sovietų pabaigos Vilniuje Bažnyčia nebuvo langas į erdvę, į žvaigždes. Nebuvo jos ir prie Sąjūdžio ištakų, nors paskui labai prisiplakė, kone pradėjo savintis. Pamenu, 1988-aisiais su vienu bičiuliu plaukėme baidare Minija, nuo pat aukštupio, priekyje trispalvę vėliavėlę įsikišę, o jis buvo pasiėmęs pundą „Sąjūdžio žinių“ pakeliui dalinti. Beldėsi ir į Žarėnų kleboniją, bet vos pamatę, ką siūlo, jį stumte išstūmė ir duris užtrenkė. Stebėjau iš šalies už kelių žingsnių ir juokiausi iš jo naivumo.

– Bet kovodami už tikėjimo laisvę katalikai, ypač kunigai, kovojo ir už politinę, ne vienas jų už tai sėdėjo kalėjime...

– Neneigiu, kad kunigui tai buvo kova už laisvę, už jo pažiūrų, jo ideologijos laisvę. Bet ne už mūsų visų, ne už laisvę mąstyti. Šiaip ar taip, mano žvaigždėtas dangus už lango su slaptomis Bažnyčios kronikomis neturėjo nieko bendra. Tikrovė nėra vien pakylėti žodžiai, skambūs pavadinimai.

Jeigu tavo krūtinė suveržta, kiek nori gali giedoti „mano plaučiai pilni oro, mano plaučiai pilni oro“, vis tiek negali laisvai įkvėpti. O įkvėpimas ir yra dvasia, pagal apibrėžimą.

– *O kaip su draudžiama lietuviška literatūra? Iš Maskvos jos neparsisiųsi, kaip jos gaudavot?*

– Nors universitete mokiausi matematikos, gyvenau ir šioji tokią literatūrinį gyvenimą, dalyvaudavau „Filologijos rudenyse“, esu ir eilėraščių prirašęs, novelių, vieną kitą paskelbęs, pirmaisiais Nepriklausomybės metais išėjo novelių knygelė. Taigi bendravau ir su filologais. Jie irgi turėjo savo ratelį, savo pagrindį. Visi žmonės, kurie tik lavinosi kokioje nors srityje, neišvengiamai turėjo savo pagrindį. Pagrindis tuomet buvo ne žygdarbis, o tiesiog būtinybė, kasdienybė, jei tik norėjai bent kiek susivokti.

– *Buvęs Rusijos premjeras Jegoras Gaidaras knygoje „Imperijos žlugimas“ rašo: „Atėjo laikas, kai nebūti disidentu, nežinoti disidentinės literatūros tarp Maskvos inteligentų tapo nepadoru.“ Kalbama apie praeito šimtmečio devintą dešimtmetį. Tai nebuvo moralinis žygdarbis, greičiau, tam tikras padorumo rodiklis...*

– Taip, tam tikras nebylus ženklas, švelnus prieskonis, pagal kurį žmogus žmogų atpažindavo. Keista, bet ir dabar iš esmės tas pats. Gal ne vien nuo politinės sistemos tai priklauso. Gal viešojo kultūra kažkaip savaime sugeria ir sutelkia visuotinį kvailumą, kuris netrukus sutirštėja taip, kad nebeprasibrausi. Sustingsta vėl į gelžbetonines lubas.

Nesakyčiau, kad buvau ir esu labai apsiskaitęs – jaučiuosi priešingai: siaubingai daug ir kuo toliau, tuo daugiau man ligi skausmo nežinoma. Dėl daugybės knygų bei autorių gėda, dėl dar didesnės daugybės skaudu, liūdina.

Būta anuomet ir tokių lietuviškų reiškinių kaip Aleksandras Žarskus su Algirdu Patacku Kaune. Irgi savilaida, bet ta savilaida, kiek galiu spręsti, keliavo iš rankų į rankas tokiu mastu, kad jau kone kioske galėjai klausti... Tai buvo savotiška banga, tokia krikščioniška romantiška lietuviybė ar lietuviškai romantiška krikščionybė. Anot Žarskaus ir Patacko, lietuvių senoji dvasinė tradicija pirma pribrendusi ligi krikščionybės, o

tada ją tarsi savaime taikiai priėmusi ir toliau jau žydėjusi krikščionybės glėbyje. Šiaip ar taip, jie neatmetė senosios dvasinės tradicijos, vadinamosios „pagonybės“, o ją savaip tyrinėjo, interpretavo, netgi puoselėjo. Vienu metu jie man padarė milžinišką įtaką, kurią į vieną sakinį sutraukčiau maždaug taip: lietuvių tradicijoje irgi yra ką suprasti! O tai man buvo didelis atradimas ir perversmas.

– *Taigi, kas darė didžiausią įtaką jūsų pasaulėžiūrai?*

– Dar truputį grįšiu prie Žarskaus su Patacku. Manau, didžiausias jų nuopelnas buvo tas, kad jie pripažino senąją lietuvių dvasinę tradiciją kaip dvasinę, kaip religinę. Nes šiaip jau dvasingumo, religijos monopolį buvo pasisavinusi krikščionybė, o kitoje pusėje telikęs toks pusiau ateistinis „gamtos garbinimas“, vaikų pasakos ir Gaižausko kaimo kapela. Ir štai Žarskus su Patacku staiga sako: žiūrėk, ir tai simbolis, ir tai simbolis! Tai ne daiktai, ne „gamta“ – tai giliausias dvasinis mokymas, tik reikia mokėti jį perskaityti! Mano akyse jie grąžino lietuvių dvasingumą, pirmieji ją tyrinėjo kaip savitą dvasinę kultūrą. Trūkumas tik tas, kad tyrinėjo nemoksliskai. Tuo metu oficialus mokslas neišvengiamai buvo įspraustas į „mokslinio komunizmo“ Prokrusto lovą, tad atmesti „mokslą“ atrodė net romantiška ir drąsu. Bet iš esmės tai didelė, lemtinga klaida. Nes savo esme mokslas nėra ideologiškas, maždaug taip pat kaip kastukas ar plaktukas. Žinoma, visos ideologijos tą įrankį baudžiasi pasisavinti. Tačiau atsisakyti doro įrankio dėl to, kad jį bando pasisavinti nevykėliai, – kvaila. Savo esme mokslas – tai tiesiog doras, rimtas, nuodugnus pažinimas. Pasiryžimas pažinti tiesą. Net pasakyčiau kone dvasiškai: pasišventimas tiesai. Jį galima uždrausti, bet neįmanoma užgniaužti, kaip upelio pavasarį. Netrukus Lietuvoje buvo perleistas Algirdas Julius Greimas. Vienas po kito iššaudė visi kamščiai. Pasišvėrė ištiesa knygų upė. Keliems metams visai nuslinko cementinės lubos ir visa savo platybė atsivėrė žvaigždėtą dangus. Štai laisvė, tereikia jai atsiduoti, ją priimti į savo gyvenimą ir vykdyti. 1990 m., kartu su Lietuvos Nepriklausomybe, mečiau programuotojo darbą ir penkis metus iš viso niekur nedirbau. Beveik vien tik skaičiau. Skaičiau ir vaikščiojau po Antakalnio miškus, vaikščiojau po miškus ir skaičiau.

– Iš ko gyvenot, tėvai išlaikė?

– Žinoma, kol gyvi tėvai, žmogus vis tiek jautiesi santykinai saugus, turi kur nukristi, taip sakant. Aš buvau užsispyręs iš tėvų nieko neimti, nors iš tikrųjų visai taip neišėjo: įsikūriau tėvų sodo namelyje su krosnele (išskyrus vasaras, kai tekdavo kur nors sprukti nuo šurmulio). Kartą per savaitę ateidavau pas tėvus apsiskalbti ir išsimaudyti, nes sode nebuvo žiemos vandentiekio. Du kibirus vandens kartą per savaitę atsinešdavau iš šulinio už puskilometro. Man ir pačiam dabar sunku paaiškinti, kaip išgyvenau. Pirmiausia, labai mažai ir labai drausmingai valgiau, kaskart truputį pabadaudamas. Negėriau ir nerūkiau. O laisvam žmogui juk beveik nieko nereikia! Kas skaito rašo, valgyt neprašo, – pasak priežodžio. Kadangi jau buvo išėjusi viena mano novelių knygelė, ir priklausiau Jau-nųjų rašytojų sekcijai prie Lietuvos rašytojų sąjungos, tai vienerius metus gavau stipendiją. Taupydamas ir iš jos pragyvenau gal kokius dvejus metus ar daugiau. Tiesa, prieš tai turėjau šiek tiek santaupų iš sovietmečio. Su jomis irgi įdomiai išėjo. Nepriklausomybės pradžioje buvo užėjęs visuotinis investavimas su milžiniškomis palūkanomis. Vienas mano artimas bičiulis savo investavo ir gavo milžiniškas palūkanas, tai aš tas savo san-taupas prie jo kartu įdėjau. Metus gavau tokias palūkanas maždaug kaip alga. O po metų visi mano pinigai nuplaukė. Bet sudėjus visas per metus gautas palūkanas, išėjo maždaug tiek pat, kiek buvau įdėjęs. Taigi galėjau nesirūpinti, ir būtų tas pats...

– Bet daugelis palūkanų net neatsiimdavo, nes nuo jų taip pat augo procentas...

– Na, man reikėjo gyventi. Tiesa, dar buvo tokie investiciniai čekiai, tai už savuosius visus antikvariniame knygyne Basanavičiaus gatvės apačioje nusipirkau didįjį Lietuvių kalbos žodyną, bene penkiolika tomų tuomet buvo išėję. Pamenu, su dviračiu vos parsivežiau. Tada beveik ne-turėjau poreikių, mečiau viską, ko žmogui nereikia. Bėgalinė laisvė, kai gali pro adatos skylutę išlįsti. Pasiskaičiuoju, susidėlioju į priekį – varškės pakelis dviem dienoms, 7 bulvės savaitei, 7 morkos. Kiek turiu pinigų, išsidėlioju į priekį, ir žinau, kiek laiko gyvensiu, ir man ramu. Penkerius metus taip ir gyvenau. Vien skaičiau ir rašiau, bet jau nebe literatūrą, o

kažkokio visai nenusakomo žanro samprotavimus. Tai buvo esminių atradimų laikas, ištisas nepalaujamas krioklys atradimų, išvalgų, nušvitimų, tik spėk užsirašinėti. Dar truputį vertinėčiau. Kai ką šen ir ten skelbiau, regis, „Šiaurės Atėnuose“, žurnaluose „Psichologija tau“, „Naujoji Romuva“ ir, žinoma, „Liaudies kultūra“. Tiesa, 1995 metais pinigai visai baigėsi, tad supratau, kad turiu ieškotis kažkokio uždarbio. Labiausiai norėjau sargauti, kad galėčiau darbo metu skaityti. Nusprendžiau klausinėti atsitiktinai sutiktus pažįstamus, ir trečias sutiktasis tokią laisvą darbo vietą žinojo. Įsidarbinau budėtoju-gaisrininku Lietuvos dailės muziejaus saugyklose. Visiška tobulybė! Ten skaitydavau po 17 val. per parą su trumpomis pertraukomis užkandai, kas ketvirtą arba kas penktą parą (priklausomai nuo pamainininkų atostogų) ir išdirbau 17 metų. Palaima! O metus prasargavus, 1996-aisiais, atsirado laisva vieta ir „Liaudies kultūroje“, ir į ją pakvietė mane. Labai dvejojau, nes bijojau susipančioti rankas, ar veikiau sparnus.

– *Bijojot, kad nepavyks suderinti dviejų darbų?*

– Kad nė už ką nemesiu budėjimo, man buvo aišku, ir tai buvo mano sąlyga. Vadinasi, aš budžiu, o ten slenkamas grafikas, taigi redakcijai teks prisiderinti. Ir šiaip jau, *budykloje* sėdi sau, skaitai, širdis laisva skrajoja kur nori, o čia turi ateiti, kažkam įtikti, prisitaikyti. Bet radau sau viduje labai gerą sprendimą: niekam neprieštarausiu, niekam nepaklusiui, pats neišeisiu, o kad išmes, nebijau. Įsidarbinęs „Liaudies kultūroje“ pradėjau socializuotis, grįžti į žmones, žurnale dirbdamas savaime susipažinau su daug kolegų. Palengva pradėjau spausdintis ir kituose, visai akademiniuose leidiniuose. Visko nepapasakosi, bet koks pasakojimas yra atrankinis. 2004 metais apsigyniau disertaciją, beje, Rusijoje, Maskvoje, pas vieną žymų kalbininką, baltistą ir mitologą – tai man buvo „karma“ už tą požiūrį į rusus, kokį prisipažinau pradžioje. Antrasis lazdos galas. Dabar turiu ir du skirtingus vardus tai tautai: *rusai* ir *ruskiai* – vieni žmonės, kiti *nežmogiai*, „orkai“.

Gavęs mokslo laipsnį puse etato įsidarbinau Lietuvos kultūros tyrimų institute, nes ten vieta tuo metu buvo, laimėjau viešą konkursą. Muziejuje *budykloje* dirbau pagal sutartį, „Liaudies kultūroje“ – redaktoriaus etatas

ir pusė etato mokslo institute. Ponas! *Budykloje* slenkamas grafikas ir laisvė skaityti, į institutą nuolat vaikščioti išvis nereikia, tai tik žurnale šiek tiek teko pastovėti už laisvę, bet kadangi jau mokėjau neprieštarauti ir nepaklusti, tai nebuvo labai sunku.

Po pusantrų metų mane įkalbėjo pereiti į Lietuvos literatūros ir tautosakos institutą, visu etatu, nuo tada žurnale likau puse etato. Labai džiaugiuosi šiais darbais, šiomis darbovietėmis, džiaugiuosi, kad galiu dirbti, ką iš tikrųjų nuoširdžiai noriu. Jaučiuosi mokslininkas, nes neturiu jokio vidinio polinkio nusižengti tiesai, tad mokslas manęs visai nevaržo. Tai nereikia, kad privalau paklusti kitiems, – tai reiškia, kad norėdamas teigti savo, turiu tai pagrįsti. Beje, kitiems irgi vertėtų to nepamiršti. Niekas negali pretenduoti į visą tiesą, žmogus norom nenorom mato tik savo pjūvį, savo kampą, todėl kiekvienas turi teisę prieiti prie tiesos iš savo pusės ir taip papildyti bendrą vaizdą. Šia prasme laisvė ir mokslas neprieštarauja vienas kitam. Nejaučiu nė menkiausios pagundos apsimeluoti ir nusikliedėti. Tiesiog bodžiuosi lengvabūdiškais kliesdais, tiek visokiais „dvasiniais“, tiek tautiniais. Kita vertus, perdžiūvusiomis tuščiavidurėmis mokslo mumijomis, kurioms lygiai taip pat nerūpi tiesa, o tik taisyklės, – irgi.

– *Koks jūsų požiūris į Lietuvos ateitį? Dabar girdėt įvairių prognozių: išnyks tauta ar neišnyks, kokios jos raidos perspektyvos?*

– Pats sau atsakymą esu radęs. Jis maždaug toks: nėra nieko patvarresnio, nieko amžinesnio už Tikrovę. Ir ateityje nieko kito tikro nebus, tik Tikrovė. Taigi visa, kas tikra, bus visada. Tad jeigu mano mylima tauta eis su Tikrove, ji bus tikra ir ne tik išliks, bet augs ir klestės. O jeigu ne, tai beliks džiaugtis ne mažiau mylima Tikrove. Todėl bandau, kaip sugebu, lietuviškai ją ištarti, bent mažą jos plyšėlį į bekrastę žvaigždėtą erdvę aplinkui.

ARCHETYPAL HISTORY OF MENTALITIES: SOVIET LITHUANIA

Summary

The book formulates the theoretical framework of the archetypal history of mentalities and provides some examples of their practical application. The first chapter examines the main concepts and assumptions applicable in this field of research, as well as the distinction between the so-called objective and archetypal history. The second chapter focuses on the peculiarities of the emergence and dissemination of Marxist mentalities in Russia. It analyses the peculiarities of the Russian mentality in the process of the emergence, creation, and collapse of socialism, as well as the psychological reasons for the emergence and popularity of Putinism in certain levels of society. The third chapter analyses the peculiarities of the dissemination of Marxist ideas and the Marxist worldview in Lithuania. It distinguishes the main imagined communities during the Soviet era, analysing the peculiarities of their mentalities, as well as the specifics of their change. The Annex provides interviews with people who lived in the Soviet Union. Their memories, on the one hand, illustrate and complement the issues examined in Chapter 3, while, on the other hand, they can serve as material for other researchers and other interpretations of the Soviet era.

The concept of archetypal history was first used by Kevin Lu in his work on the concept of “Jungian” history. As we know, Jung distinguishes two components of history: objective and natural. Objective history – that which we make, the natural history that resides in and emanates from the collective unconsciousness and only discloses its living presence through the medium of creative fantasy³⁹⁸. According to Lu, what Jung terms as natural history could be designed as archetypal history³⁹⁹. In our view, this

³⁹⁸ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 10, p. 12.

³⁹⁹ Kevin Lu. Jung and history: Adumbrations of a post-Jungian approach to psychoanalytic history. In Gottfried Heuer (ed.) *Sexual revolutions: psychoanalysis, history and the*

concept can be applied not only to the Jungian viewpoint but also to the independent direction of scientific research. Archetypal history is a field of research that analyses the role of archetypes, or in a broader sense, the role of the collective unconsciousness in the process of history. Archetypal history of mentalities – a direction in the study of mentalities, analysing the role of archetypes in mentality structure and change.

The emergence of the history of mentalities as an independent direction of scientific research is usually associated with the French Annales school. Despite numerous and undeniable achievements, this research direction has several drawbacks. First, the tenuity of the conceptual apparatus. Historians of mentalities analysed the social, economic, psychological aspects of history and used some of the concepts of these disciplines, but did not create an independent scientific apparatus, and even the main concept – that of mentality – has not been sufficiently studied and defined. So, it is not surprising that the history of mentalities was often seen as part of cultural history, and some scientists suggested completely abandoning the concept of mentality. In this way, according to Geoffrey Ernest Richard Lloyd, it was necessary to “demystify mentalities.” In French, the title of this researcher’s book sounds even more drastic – *Pour en finir avec les mentalités* [Put an end to mentalities].⁴⁰⁰

Another thing that the history of mentalities lacks is theory. Wikipedia’s article on “History” states that multidisciplinary research, for which the author names such classics of the history of mentalities as Lucien Febvre and Marc Bloch, “failed to produce a theory of history”⁴⁰¹. The existence or absence of theory is the main criterion for the maturity of scientific research. When unsupported by theory, scientific research is doomed to remain at the lowest, pre-paradigmatic stage of scientific development. From here comes the third and main disadvantage of the history of mentalities – the absence of paradigms. That is why Peter Burke’s work on the strengths and weaknesses of the history

father. Routledge, 2011. p. 16.

⁴⁰⁰ Geoffrey Ernest Richard Lloyd. *Demystifying Mentalities*. Cambridge University Press, 1990; *Pour en finir avec les mentalités*. La Découverte, 1999.

⁴⁰¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/History>. Viewed on 16/11/2021.

of mentalities proposed a greater concern with categories, schemata, formulae, stereotypes, or paradigms. The works of Aby Warburg and Ernst Gombrich on art, Thomas Kuhn on science, and Michel Foucault on a variety of topics should act as examples. The author pointed out that all four scholars have drawn inspiration from one form or another of psychology⁴⁰².

The variant of the archetypal history of mentalities expanded on in the book avoids, or at least tries to avoid, all these flaws. It first provides a system for the concepts used in mentality research. Some of them – archetype, complex, imagined community, tension, compensation – are already used in historical research, while others – mentality trait, mentality scope, exemplary person, exemplary text – are newly introduced. The theory developed with the help of these concepts enables local processes and phenomena to be treated in a broader historical cultural context, microhistory as part of macrohistory. Finally, the book attempts to create a paradigm of the history of mentalities that draws inspiration from Carl Gustav Jung's psychology.

Paradigms are generally perceived as a framework of concepts, results, and procedures within which subsequent work is structured. At the same time, it provides model problems and solutions for a community of practitioners. The main model problems in the field of mentality research can be worded as follows: what is mentality? what types of mentalities can be distinguished? what are the dynamics of mentalities? what patterns or tendencies of mentality dynamics can be distinguished? This book is an attempt to consider and present some solutions to these problems. We are not sure that it is a successful attempt, but we are certain that without such attempts, the paradigms of the history of mentality will never be created.

The first chapter begins with the analysis of structure and types of mentalities. Mentality is considered as the mental constitution of an individual or a group of individuals. Depending on what parts of the psyche are singled out and what relationships between them are

⁴⁰² Peter Burke. *Strengths and Weaknesses in the History of Mentalities*.

postulated, many different theories of mentalities can be developed. The mentality parts most often referred to are thinking, attitudes, feelings and beliefs. In this book, the underlying concept describing the structure of mentalities is the concept of a *mentality feature*. A mentality feature is the type of thinking, feelings, attitudes and beliefs inherent in individuals or large groups. Mentality in this sense comprises the entirety of mentality features characteristic of an individual or a group.

The simplest way to identify the mentality feature of any individual or group of people is by how they behave in typical situations. In typical situations, behaviour specific to certain groups of people can be called a typical behaviour. Typical behaviour is recurring, recognisable behaviour. It is recurring because people in a similar situation have acted in a similar way before. It is recognisable because there are certain algorithms for this behaviour. In other words, a mentality feature is a mental structure, the existence of which we postulate in order to explain the typical behaviour of individuals or groups of people.

The numerous and different mentality features can be classified somehow. Pitirim Sorokin provided the best-based classification of mentalities that we know of. According to him, there are three ways of knowing reality: either through the senses, through faith, or through rational thought. In this context, he identified three types of cultural mentalities: sensate, ideational, and mixed-idealistic⁴⁰³. In this work, we will classify mentalities according to the role of imagination in people's lives and distinguish four types of mentalities: instinctive, rational, idealistic, and ideational (or based upon faith).

The instinctive type includes people whose lives are most often driven by instincts; primarily the pursuit of pleasure or, more broadly, a comfortable life. Imagination in the lives of this type of people does not play any or barely any role. People who are of the rational type try to use their minds to solve their life problems. The main feature of this type of mentality is rational choice. In order to make the right choice, people create different options in their imagination and consider the consequences of each one. An idealist is a person who cherishes or

⁴⁰³ Pitirim Sorokin. *Social and Cultural Dynamics*.

pursues higher principles, purposes, goals, etc. Ideas are creations of the imagination, so people of the idealistic type live more in their imagination than in a world perceived by the senses. Some of the content of collective imagination is considered to be the right one, not requiring and often avoiding any rational evidence by ideational type of mentality.

A particular species of idealistic human beings is archetypal people. In this case, archetypes are perceived as co-impulsive ideas. An idealistic person can cherish some ideas, or they might not. They can also pursue some high, noble goals, or they may reject them. Archetypal people cannot reject the source of compulsivity, because they are *complex*. Archetypes are the content of collective unconscious, and appear as complexes in individual unconscious⁴⁰⁴.

The emergence of some complexes can be explained by the biographies of complex humans: someone nearly drowned as a child, which is why they are afraid of water; someone had too warm or too cold relations with their parents, so they feel uncomfortable with individuals of the opposite sex, etc. However, there are complexes that affect not only separate individuals, but also groups of people. The origins of these complexes are difficult and often impossible to explain through the biographies of the people who experience them. What biographical facts can explain the emergence of complexes such as conscience, duty, or loyalty? We can almost always explain why one person has a conscience, but this won't say anything about the emergence of the phenomenon of conscience itself – because the origins of some complexes lie not in the history of the individual, but in the history of humanity.

The main feature of complexes is autonomy. This means that to a greater or lesser extent the mental part of complex people consists of mental contents, and they can monitor rather than control the operation. This does not mean that a complex person cannot control their behaviour. For example, a person complexed in respect to representatives of another race may behave as if racial differences unfaze them, but subconscious indignation or, conversely, admiration of the external features, demeanour, and lifestyle of someone of another race would not

⁴⁰⁴ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 9.1, p. 42.

disappear. A responsible person might not perform their duty, but they cannot voluntarily give up the feeling of duty, or, conversely, “turn it on”.

People with the same mentality features or belonging to the same type form certain communities. Sometimes members of such a community are united by some sort of mentality feature – for example, sports fans are united by love for and pride in their team, which is manifested in the fact that during a match they meet at the stadium and support their favourite team in various ways; at times, a community – such as Catholics – has a set of behaviours, feelings, perceptions, and even thinking which, as much as possible, is upheld by every member of the Catholic community. Since members of these communities are far from each other in space and time, the concept of an imagined community can be used to describe them⁴⁰⁵. This is what we will use instead of the concept of “collective”, as favoured by some authors.

Each society is made up of a wide variety of imagined communities. In order to investigate the mentality of a society, we need to analyse the mentalities of the specific people living in that society, and on the basis of the results of this analysis, identify and/or label the imagined communities that make up that society.

It is easiest to identify a community based on how its members behave (feel, think) in a typical situation. For example, people who work hard from morning to evening form an imagined community of *toilers*, obedient people – a community of those who are *obedient*, those ready to challenge are *challengers*, etc. If any community has not yet been named, the researcher identifies it. Orlando Figes, for example, found that in Stalin’s Russia people used to only whisper about political matters, so he called the Russian community of that period “whisperers”⁴⁰⁶. There are as many imagined communities as there are groups of people acting in a typical manner.

Art, primarily literature, plays an important role in identifying which imagined communities exist in a society. From artwork we

⁴⁰⁵ Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*.

⁴⁰⁶ Orlando Figes. *The Whisperers: Private life in Stalin’s Russia*.

can learn what typical behaviour, typical feelings, ways of perception or thinking existed in one society or another, what kind of people were involved in these forms and why, and what reasons encouraged or forced them to behave in a typical way. In other words, literature and art provide the imagined mentalities that we can use in restoring the mentalities of actual people who once lived. Many literary heroes have their own prototypes, but even in cases where such prototypes do not exist, they exhibit some of the mentalities of actual human beings. In addition, literary heroes often become very typical and exemplary persons. For example, Molière's *Tartuffe* is a very typical representative of an imagined hypocritical community, and the hero of Goethe's novel *The Sorrows of Young Werther* became an exemplary personality for those who kill themselves for tragic love. The names of literary heroes are labels, which mark certain ways of typical behaviours, feelings, perceptions, and thinking.

Thus, history is not only a history of nations – French, German, or Indonesian; not only social or professional groups – peasants, nobles, soldiers, traders, workers; it is the history of people united by common mentalities – heroes, cowards, hypocrites, challengers, adapters, fighters, and those seeking peace; this is also the story of *Oedipus*, *Hamlets*, *Trainspotters* or *the Dharma Bums*; some of these communities, such as hypocrites, existed almost always and everywhere, some – such as *Dharma Bums* – only in certain nations at certain stages of their history. Identifying these communities and researching their role in history is the main task of this direction of mentality history.

The main reason for changes in mentality is the creative activity of people. Every scientific discovery, new social or political theory, artwork, changes people's attitudes towards the world, themselves, creates new forms of behaviour and new mentality features. In addition to the conscious efforts of the creator, certain subconscious powers that they can hardly control also play a larger or smaller role in the creative process. If we call this power "nature", we can say that, in addition to the creator himself, nature takes part in the creative process and the bigger its role in creation, the better the results that can be expected. A genius is a man

through whom, according to Kant, nature gives a rule to art. What Kant and other modern philosophers described as nature, Jung called the unconscious. “The Unconscious is nature, and nature never lies”⁴⁰⁷

The main feature of the unconscious is creativity⁴⁰⁸. The creative nature of the collective unconscious is expressed by the means of creative personalities – thinkers, artists, mystics⁴⁰⁹. The main instrument of expression of the creative unconscious is imagination⁴¹⁰. The result of creation – imagined worlds. We often talk about artists’ imagined worlds, but this can also be applied to imagined religious, moral, ideological worlds.

The main structural elements of the imagined worlds are archetypes, symbols, myths. Archetypes are *a priori* conditions for imagination, which are somewhat similar to the kantian categories⁴¹¹. Similar to the Kantian categories that arrange the material of senses into a coherent picture of the world, archetypes arrange imagination-generated contents into imaginary worlds.

History as a whole is the history of imagined communities that believe in the same myths, worship the same symbols, or are affected by the same archetypes. Becoming members of these communities is not a result of deliberate efforts. No one can, by simply wishing, begin or stop believing in a myth, fall in love, or, conversely, stop loving their homeland or start to experience a thrill in relation to some religious symbol. This means that history is not a performance in which everyone chooses whatever role they want. History is a performance whose director is the collective unconscious or nature. Nature, with the help of creative personalities, creates imagined worlds and shapes the mentalities of the people living on those worlds: some are turned into true believers, others – into fighters, obedient ones, and so on.

This conception of the process of history opens up two main fields of research: first, it is possible to study the origin and development of

⁴⁰⁷ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 18, p. 166.

⁴⁰⁸ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 11, p. 336.

⁴⁰⁹ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 10, p. 10.

⁴¹⁰ *Ibid.*

⁴¹¹ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 10, p. 11.

imagined religious, mythological, ideological worlds. Another direction is to analyse how imagined worlds shaped the mentalities of the people who lived in them. Among the work done in this area are those of Georges Duby and Joachim Fest. In his work Duby focused on the development of ideologies within the structures that permeated the various aspects of an individual's life⁴¹². The work of Fest is significant for the history of mentalities for three main reasons. First, it distinguishes the main imagined communities that formed Nazi society: practitioners and Technicians, Functionaries, the Intellectuals, etc. Second, it reveals the values, attitudes, and worldviews of those communities – in other words, their mentalities. And, finally, the book analyses the relationship between the imagined and the real world, or, in Fest's words, the "idea and the reality of the Third Reich"⁴¹³.

In his book, Fest also explores the psychological causes of fascism. Why was fascist ideology, or, in a broader sense, an imagined fascist world, formed? In the context of the problems we are dealing with, this question can be formulated as follows: why do some imagined worlds change others? In order to understand the change of the imagined worlds better, we are going to add the concepts of *psychic energy* and *tensions*.

According to Jung, all psychological phenomena can be considered as manifestations of energy. The source of psychic energy is tension – primarily, the tension between instincts and archetypes⁴¹⁴. As archetypes form the framework of imagined worlds while the world of an instinctive person is most often limited to sensory perception, we will consider tension between the imaginary world and the sensory world as the main source of mental as well as creative energy.

The role of tension in the life of individuals and society can be briefly described as follows: A human being, as a biological creature, lives in the world of instincts. Unsatisfied instincts cause tension or psychological and, sometimes, physiological discomfort. The individual tries to satisfy the instincts and so reduces the tension that they cause. In this sense,

⁴¹² Georges Dubois. *The Three Orders: Feudal Society Imagined*.

⁴¹³ Joachim Fest. *The Face of the Third Reich. Portraits of the Nazi Leadership*, p. xi.

⁴¹⁴ *Collected works of C. G. Jung*. Vol. 8, p. 206.

the researchers who consider the satisfaction of needs and reduction of tensions as the primary goals of human activities are correct. However, the end of evolution of the human being as a biological creature was followed by the evolution of imagination; a human being, as a creature with imagination, must always create tensions because tensions are the main source of mental energy. These tensions can get different expressions in different areas of theoretical and practical activities, however, the process of creating tensions as such is endless. Religions mostly focus on the tension between temporary and eternal life or morals, that is the tension between good and evil, while social life is driven by tensions existing between different classes, castes, parties and groups. According to Ralf Dahrendorf, the imagination of societies that creates tensions and antagonisms seems to be endless⁴¹⁵. Once the goals existing in the imagination of societies are achieved or alternatively prove to be unrealistic, this type of tension fades away. At this point, somebody's imagination gives birth to new ideas which get objectivised in new mythologies, religions and philosophies which, in turn, create new imaginary worlds where new mentality features get formed and so on ad infinitum. The main law governing this process is compensation.

The introduction of the concept of compensation into mentality research is useful because it provides a better understanding of the process of changing mentalities. From where, for example, did dissidents appear in a totalitarian state like the Soviet Union? According to the authorities, it was the result of hostile propaganda and therefore the Committee for State Security (KGB) in every way prevented Western information from entering the country. Now, let us imagine that the Iron Curtain was airtight and no information from the West could reach the population of the Soviet Union. Does this mean that the USSR would have been a monolithic society in which there would be no alternative or even hostile attitudes? Not at all. First, alternative models of society could be created by the mind. Czesław Miłosz referred to the way of thinking that existed in socialist societies as "the captive mind". Indeed, the body can be captive, yet the mind is always free. Nothing will ever prevent the mind

⁴¹⁵ Ralf Dahrendorf. *Modernusis socialinis konfliktas: esė apie laisvės politiką*, p. 242.

from creating different models of the world, of society's development. In a totalitarian society, most such models would never see the light of day, but sooner or later there would be a challenger that would dare to make their views public. Similarly, someone's imagination would create alternative forms of behaviour, feeling, or perception, and there would be people who would not be afraid to introduce these forms to the public. The law of compensation states that a model that compensates for the shortcomings of the existing regime is what will be widespread in society. If pleasures prevail in society, then challengers will introduce ideas; if the society is dominated by ideas, then challengers will urge people to pay more attention to sensory pleasures. Compensation prevents a single religion, ideology, or philosophy from dominating in the world.

In order to track the concepts of tension and compensation for the analysis of the development of society, we should introduce its measure. In our view, such a measure could be an event. An event is an action that has a beginning and end. Some historical events are the result of the deliberate efforts of the people who planned and involved them, but this is rather an exception than a rule. Who, for example, planned and executed the French Revolution? After all, such "spontaneous" events best reflect the processes taking place in one or another society.

By applying the concept of event to the study of mentality dynamics, we can assume that the greater the tension in society, the more energy it generates, and the more energy it generates, the more events occur. It is also true in terms of social and political life: the more stress they face in society, the more significant events they bring about.

The concept of event may also be applied to the measurement of compensation. It is expedient to distinguish between constructive, destructive and neutral events. The goal of constructive events is the creation or consolidation of a new order, destructive – destruction of the existing order. Neutral events expand and diversify the repertoire of typical behaviours, feelings, or perceptions that already exist. The analysis of the relationship between compensation and events may be based on the assumption that the greater the need to compensate for any disadvantages in existing society, the more destructive events there are in it.

Another premise that can be useful in researching mentality dynamics is that both constructive and destructive events occur when a certain amount of energy is stored in the unconscious. This means that the unconscious plays a kind of safe box role in which it accumulates long-lasting feelings, wishes, expectations, or hopes and, when the time comes, they burst to the surface. Yes, one of the causes of the French Revolution was the unjust, humiliating treatment of the common people by the aristocrats. According to Thomas Carlyle, "injustice will accumulate until it reaches such a scale that it will burst."⁴¹⁶ This is true not only in terms of injustice or other negative emotions, incentives, but also in relation to all mental content.

Taking into account the above assumptions, the main problems arising in this direction of research can be formulated as follows. What events testify to the existence of tensions? Which communities create and/or maintain tensions? What destructive events are typical of the society being analysed? What disadvantages did these events seek to compensate for in that society? Are there facts showing that one or another event was the result of collective subconscious processes? If so, what facts? These and other issues arising from them were analysed in some works, but most of them are still waiting for their researchers.

Thus, the change of mentalities is the change of imagined worlds and imagined communities. Can any trends be identified in these changes? One of the methods used to investigate this problem could be a systematic approach. The idea of using a systematic approach in history is not new. Ludwig von Bertalanffy asks, beyond a description of what happened, is theoretical history possible? If so, it should be an investigation of systems – of human groups, societies, cultures, civilisations, or whatever the appropriate term of reference may be⁴¹⁷. In our case, the appropriate term of reference is an imagined community. Society is a system in which communities characterised by various mentalities behave, think and feel in a typical way in certain typical situations.

⁴¹⁶ Tomas Karlailis. *Prancūzijos revoliucijos istorija*, p. 48.

⁴¹⁷ Ludwig von Bertalanffy. *Organismic Psychology and Systems Theory*, p. 59.

In order to better understand the dynamics of the mentality system, we will introduce the concepts of *scope* and the *structure of mentality*. The scope of mentality is the totality of the mentality features of an individual or group of people. The structure of mentality is the order of the mentality features. Analysis of the relationship between the scope and structure of mentalities may be based on the assumption that the scope of mentalities is a steady finite mean (let us say, 1 or 100 %). This assumption draws on the fact that a human being is limited in time. As there are only 24 hours in a day and 365 days in a year, the range of typical behaviour is not unlimited. Each action takes place at the cost of other actions. If a person goes to mass, he or she cannot be in a swimming pool at that time; if he or she watches TV, he or she is unable to participate in a political campaign, etc. The more time that an individual spends on any single type of typical behaviour, the less time remains for him or her to pursue other activities. That means that the sum of typical behaviour does not change, only its structure changes. Since typical behaviour is a result of mentality, it is also true for mentality features.

This assumption follows the conclusion that the change in mentalities is a change of structure. If new mentality features develop, they push out the old ones, and if one mentality feature begins to dominate, it happens at the expense of other features. If a change of mentality is to be seen as a change in structure, then the development of Western culture can be seen as a constant shift towards an instinct-based culture, in other words, towards rational and instinctive mentalities. However, the rationale for this hypothesis requires further research⁴¹⁸.

Depending on the researcher's goals and tasks, four stages of the study of mentalities can be distinguished. In the first phase, the researcher investigates what they perceive or define as a mentality. The next step in the study of mentalities is classification. If we do not want to write as many mentality histories as there once lived people, we somehow have to classify all the possible mentalities. The book presents the assumption that the

⁴¹⁸ Stanislovas Juknevičius. Creativity, Unconscious and Mentalities: a Systematic Approach.

characteristics of the mentality features of an individual determine their belonging to one or other type of mentality. The same mentality features and/or people belonging to the same type of mentality can be called an imagined community. In this case, imagined communities become the main object of the study of mentality history.

The third stage of mentalities research is the research of dynamics. The book is based on the assumption that the main reason for the change of mentalities is the creative activity of people. The results of creative activity are the imagined worlds, which in turn shape the mentalities of the people who live in them. The tension between imagined and sensory worlds is the main source of mental energy. Imagined worlds change each other because society needs increasingly newer energy sources. Moreover, the new imagined worlds compensate for the shortcomings of the existing worlds. In order for such compensation to be possible, a certain amount of destructive energy must be concentrated in the collective unconscious. An event is the key measure of the amount of both constructive and destructive energy.

The fourth stage attempts to reveal the trends in the change of mentalities. If we apply a systematic approach to the analysis of these trends, we will have to introduce new concepts and formulate new assumptions in addition to the previous ones. Of course, it is possible to dwell on any of the stages listed above, but the more fully, and at the same time more accurately, we want to describe the structure and change of mentalities, the more concepts we will have to use, and the more complex the methods.

The second chapter is based on the statement that the emergence and popularity of the communist myth of a Golden Age in certain parts of Western society was determined by social and psychological reasons. The reason for the emergence of social Marxism is the obvious injustice of the structure of society. As long as there is social inequality, as long as someone, simply because they were born in a wealthy family, can spend their life being lazy, faking work, or at least engage in a favourite activity, while someone else has to work hard for a bite of bread or the most basic

conditions of life – Marxist ideas or those close to them will be popular in certain circles of society. The reason for the emergence of psychological Marxism lies in the very nature of the collective subconsciousness. Wherever and whenever a person lives, they dream of a better life, something more beautiful, perfect, or at least different. The communist myth of a Golden Age is the visible embodiment of those dreams.

Marxism's popularity was determined by the fact that it brought together people of all the main types of mentalities. First, Marxism promised a good life for everyone, but especially for the poor, so people whose dominating mentality is the instinctive wish for a good or comfortable life, were drawn to it. Marxist theory is a creation of the mind, so some rational types of people have found in Marxism a consistent and complete picture of the world and history that satisfies the elementary requirements of the mind. The ideas of freedom, equality, fraternity, which became archetypes, played an important role in the imaginary Marxist world. And finally, just like Marxist theory, the "bright future of all mankind" was an object of faith, so people who lost their religious faith, but for whom it still played an important role in their lives, could believe in it.

The victory of the Bolsheviks in Russia was determined by the fact that during the October coup, the interests of the idealist wing of Bolshevism and the materialistically oriented mass of soldiers and peasants were united. During the Civil War, an imagined community of *fighters* played a central role. *True believers* and *enthusiasts* were actively involved in the creation of a new type of society.

The formation of the so-called new, communist man was primarily the formation of a new collective subconscious. In order to achieve this goal, new *typical situations* were created (the celebration of revolutionary holidays, Leninist collective work on Saturdays, political hours, "friendly" courts), exemplary texts (in addition to the works of Marxist classics they included the materials of the Communist Party congresses, the decisions, recommendations, directives of the Central Committee), the exemplary personalities (Pavel Korchagin, Pavlik Morozov, Alexei Stakhanov, and, of course, Vladimir Lenin and his faithful student and protégé Joseph

Stalin), new symbols (the hammer and sickle, which were supposed to symbolise the unbreakable union of workers and peasants; the monument in Volgograd, “The Motherland Calls”, symbol of victory over Germany; the warrior-liberator monument symbolising the liberation of Germany and, at the same time, of Europe, from the Nazis in Treptower Park in Berlin; and so on).

Most of socialist society was made up of people who were *obedient* and those who were *indifferent* to the communist ideals. The obedient ones mostly supported the ideas of socialism and sincerely believed that the Soviet Union, despite its flaws or problems, was the most perfect state in the world. Delighted by supposedly free education, medical care, minimal utility fees, the obedient joyfully participated in demonstrations, diligently participated in Saturday collective work, enthusiastically voted in meetings, condemning real and supposed enemies of the people. In the life of the indifferents, fear dominated in the conditions of Stalinist terror.

The existence of the Soviet Union was supported by three types of tensions. First, the tension between the imaginary communist world, where “everything will pour as from the horn of plenty”, and the real poor daily life. As one of the most popular songs of the time claimed, “we were born to make a fairy tale a reality.” Another type of tension was between the world’s first socialist state and the capitalist states that surrounded it. The image of “a fortress under siege” is one most popular in the first years and even decades of the Soviet state’s existence. And finally, there was tension between the new society, new reforms, supporters of new views and their adversaries. In order to prevent this tension from flickering out, it had to be constantly maintained and incited. Joseph Stalin played a special role in this process. He could not imagine the creation of socialism without the constant discovery and destruction of enemies. As he told his comrades a few months before his death, “Here, look at you, blind men, kittens, you don’t see the enemy; what will you do without me – the country will perish because you are not able to recognize the enemy.”⁴¹⁹ These words turned out to be prophetic. After Stalin’s death, the socialist camp began to weaken and fade until it collapsed.

⁴¹⁹ Simon Montefiore. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*, p. 727–728

The development of a socialist society is the change of archetypes, imagined and imagining communities, and the tensions they create and sustain. First, in a socialist society, the archetype of *freedom* weakened and eventually disappeared. After the eliminating private property, exploitation disappeared, and those who thought it important could feel free. However, the abstract, most incomprehensible “freedom” from exploitation was paid for by the lack of personal freedom of the citizens and difficult living conditions. As a result, at the beginning of the 1990s, when there was a real choice of whether to continue living without exploitation, but poorly, or to return to a capitalist system based on exploitation but ensuring better living conditions and civil liberties, practically all former communist European countries opted for the second option. Another fundamental archetype of the communist myth – *equality* – disappeared as well. Differences between the government and ordinary citizens grew steadily, and new social groups – party heads and ordinary citizens – formed instead of “exploiters” and “proletariat”. To use a popular expression of that time, “communism for some individuals” was created. The hopes of the unity of proletarians all over the world, and even more so, fraternity, were not confirmed either. It turned out that their own bourgeoisie was more important to the Western population than a foreign proletariat.

With the disappearance of archetypes, the imaginary communities united by them disappeared or transformed. First, fighters were transformed into a nomenclature. The number of believers steadily decreased. Enthusiasts transformed into patriotic romantics. Thanks to these romantics, attempts were made to convert virgin soil in Kazakhstan into arable land, a whole series of hydroelectric power plants were built in Siberia, and the Baikal-Amur railway highway (BAM) was built. But unsupported – as in the first stage of the construction of socialism – by the free labour of prisoners, these efforts did not make a breakthrough in the growth of the country’s economic power.

Patriotic romanticism is the final phase of the union of idealism and Marxism. This movement reached its apogee in the 1970s.⁴²⁰ After that,

⁴²⁰ In Northern Siberia, there is a monument to the “Romantics of the 70s”.

the movement of the patriotic romantics gradually disappeared. With the disappearance of romanticism, the source of tension between real and imaginary worlds disappeared. The last attempt by the authorities in this area was the so-called “Builders of Communism” programme, adopted in 1961, which declares that communism will be created over the next 20 years. When it became clear that it will not be created not only in two decades, but even in two centuries, and that they will never surpass the developed capitalist countries and will have to live and die in eternal deprivation, sick, ruled by old men completely out of touch with reality – the creative energy of society was exhausted. There was nothing left to fight for. According to Mikhail Gorbachev, General Secretary of the Communist Party at the time, “we almost physically felt the lack of energy in society”.⁴²¹ The reconstruction (Perestroika) was an attempt to find new sources of energy for society, to form new tensions, new imagined and imagining communities, new ideals and goals. How this ended – we all know.

In this way, the main reason for the collapse of socialism is the exhaustion of the creative energy of society; energy that was exhausted because of the disappearance of the tensions that produced it; the tensions disappeared because the imagining communities that supported them disappeared; imagining communities disappeared because the archetypes that created them disappeared: archetypes are not only creations of man, but also of nature, so man is powerless to regulate their appearance or change.

A new generation of fighters – dissidents – played an important role in the collapse of socialism. They were mostly Western-thinking people who slowly but consistently brought down the socialist system from within, sowing doubts about the lofty goals of socialism and the reality of their implementation. If dissidents were ordinary citizens, they could be put in prison, a psychiatric hospital or sent to the province, but if they were known artists or scientists – like Aleksandr Solzhenitsyn or Andrei Sakharov – they were more difficult to deal with. The very fact that dissidents were not as they were often portrayed in official propaganda –

⁴²¹ Mikhail Gorbachev. *Alone with Myself*, p. 177.

insignificant fools who sold themselves the West, but rather outstanding people with high moral qualities, forced the people of the Soviet Union to pay attention, to take a closer look at their work and listen to their words.

The concessions that ended with the “orange revolutions” were also possible because there were many people in the Communist Party itself who wanted change. In the highest authority, the Politburo of the Communist Party of the Soviet Union, they were Alexander Yakovlev, Boris Yeltsin, and, of course, Mikhail Gorbachev. Despite differences in experience, views, and temperaments, they were all united by the understanding that “everything was rotten from top to bottom”⁴²² and the desire to create “socialism with a human face”. But what that face should look like, and how it should be created – opinions differed. If Gorbachev and his sympathisers wanted to improve the existing socialism, Yeltsin, as later events showed, was ready to sacrifice both the Party and socialism and the even the Soviet Union itself. Another important reason for the collapse of socialism in mentality is that it was preceded by *idealists and materialists*, reformers seeking change within the Party, dissidents oriented towards Western values, and masses yearning for the Western way of life.

After about five years of reform, it became clear that neither in terms of the standard of living nor in terms of the importance of democratic institutions, Russia will not catch up to the West for a very long time, if ever. And then, in the collective Russian subconscious, there began to form a new psychological attitude, the essence of which can be described briefly as follows: “We can’t be a normal Western state? Well, we don’t even want that. Because we are different.” At the beginning of the 20th c., the poet and philosopher Dmitry Merezhkovsky best formulated this idea. The tendency of collective subconsciousness, emphasising the peculiarity and uniqueness of the Russian people, can be called Merezhkovsky’s complex, and his worldview – the myth of Russian exclusivity. It was the myth of Russia’s uniqueness and exclusivity that gave rise to Vladimir Putin’s rhetoric about a one-dimensional world created from Western standards, which Russia resists and will resist with any means necessary.

⁴²² Mikhail Gorbachev. *Vienui vienas (Alone with Myself)*, p. 234.

The third chapter is based on the idea that Marxism formed as a kind of social idealism that put struggle before a secure life, self-sacrifice before the instinct for self-protection, revolutionary romanticism before a quiet and peaceful life, and was therefore attractive and effective in many countries of the world. In Lithuania, in addition to the communities examined above, loyalists, pragmatists, cynics, and combiners played an important role. Their role in the various stages of the development of socialism is analysed in the chapter.

The chapter distinguishes three stages of the development of socialism in Lithuania – early, mature, and late. The main feature of early, or “fierce”, socialism is the armed struggle between supporters and opponents of socialism. The socialist mentalities were represented at this stage by the leaders of the Communist Party of Lithuania, and resistance – by the partisans. In the imagined world of the supporters of socialism, in addition to the Golden Age, heroic myth played an important role, and for the partisans – the image of an independent Lithuania. Instinctive adaptation played a key role in the lives of ordinary citizens.

Under the conditions of mature socialism, socialist fighters and true believers were replaced by pragmatists. The fighters for Lithuania’s independence had been destroyed or isolated, and those sympathetic to them – exiled. The need to adapt did not disappear, but loyalty helped play an increasingly important role. Under the conditions of late, or “worn-out”, socialism, pragmatists in the highest echelons of government were gradually replaced by cynics. The dominant typical behaviour – imitation. The role of ideology weakened, and the period of reconstruction – practically disappeared. Private property emerged and gradually expanded, and together with it, the pursuit of a good life. Loyalty was replaced by indifference, and the latter – by dissatisfaction; there was growing resistance that ended with the declaration of independence.

While Marxism is an international movement, the spread of Marxist ideas in every socialist camp had its own specificity. In Russia, social idealism spread in two forms: international and national. It reached Lithuania in both these forms, but the national component was stronger throughout the period of socialism. In addition to the official idealism

supported and promoted by the government – the struggle for a bright future, or at least work for its sake – there was also an informal one in both states, manifested as a struggle against the existing order. In Russia, it manifested itself as an opposition within the Party and the dissident movement. In Soviet Lithuania, the party opposition was practically non-existent and, on the contrary, was much larger among the public. In addition to the dissident movement in Lithuania, similar to the one in Russia, in the fight against socialist totalitarianism a significant part of society, suffering from the longing for independence, and the radical wing of Catholic clergy, was visible. The mass movements that began in the late 1980s had different goals and different consequences. Lithuania formulated its attainable goal – independence – and achieved it. Russia sought to create a better (perhaps Western-style) society – and did not achieve it. Therefore, in Russia, the tension between what is and what should be, has survived, and in much of society has transformed into a distorted, hyperbolised perception of its exclusivity, its value. The main form of social idealism in modern-day Lithuanian society is the struggle for preserving one's national identity and distinctiveness.

LITERATŪRA

- Aleksijevič, S. *Laikas iš antrų rankų*. Iš rusų kalbos vertė Irena Ramoškaitė. Vilnius: Kitos knygos, 2016.
- Al-Ghazali, Abu Hamid. *The Book of Knowledge: Book 1 of The Revival of the Religious Sciences*. Translated by Kenneth Honerkamp. Fons Vitae, 2016.
- Ališanka, E. *Gyvenimas tarp dviejų bažnyčių*. Vilnius: Tyto alba, 2012.
- Anderson, B. Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Iš anglų kalbos vertė Aušra Čižikienė. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Andrijauskas A. *Grožis ir menas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1995.
- Antanaitis, K. *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998.
- Arendt, H. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973.
- Ariès, Ph. *L'Histoire des mentalités* dans Jacques Le Goff, sous la dir. *La Nouvelle Histoire*. Retz-CEPL, 1978, p. 402–423.
- Aristotelis. *Poetika*. Rinktinė. Vilnius: Margi raštai, 2020, p. 291–336.
- Audi, R. *The Architecture of Reason: The Structure and Substance of Rationality*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Avyžius, J. *Chameleono spalvos*. Antras leidimas. Vilnius: Vaga, 1980.
- Ažubalis, A. *Režimo priešas*. Audriaus Ažubalio pokalbis su Vladu Šakaliu. *Atgimimas*, 1990, Nr. 39.
- Baltušis, J. *Sakmė apie Juzą*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007.
- Baltušis, J. *Su kuo valgyta druska. I. Saulėta vaikystė*. Vilnius: Vaga, 1973.
- Balzakas, O. Auksaakė mergaitė. *Trylikos istorija*. Iš prancūzų kalbos vertė A. Merkytė ir R. Ramunienė. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.
- Barkauskas, A. *Laikmečio įkaltai*. Vilnius: Gairės, 2009.
- Bazhanov, B. *Ja byl sekretariom Stalina*. Moskva: Algoritm, 2014.
- Belomorsko-Baltiškij kanal imeni Stalina: istorija stroitelstva 1931–1934 g. g. Moskva: Ogiz, 1934.
- Berenis, V., Beresnevičius G., Samalavičius A., Savukynas V. *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002.
- Beresnevičius, G. Imperijos darymas: lietuviškos ideologijos metmenys. *Europos Sąjungos ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmoje pusėje*. Vilnius: VU TSPMI, 2003.
- Beriozovas, V. *Ėjau minų lauku*. Vilnius: Gairės, 2014.

- Bertalanffy, L. von. *Organismic Psychology and Systems Theory*. Worcester: Clark University Press, 1968.
- Bhagavadgita. Iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Bukontas. *Senovės Rytų poezija*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 377–470.
- Biliūnas, J. *Laimės žiburys*. Vilnius: Vaga, 1976.
- Bloch, M. *La Societe feodale: Les classes et les gouvernement des hommes*. Paris: Editions Albin Michel, 1940.
- Blok, A. *Sobranie sojinenij*, t. 3. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo khudozhestvennoj literaturi, 1960.
- Bogušis, V. Pareiškimas LKP Centro komitetui. *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki Nepriklausomybės*. Kn. 1. Dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija. Sudarytojas ir redaktorius G. Šidlauskas. Vilnius: „Naujoji matrica“, 2004, p. 105–109.
- Bourdieu, P. *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press, 1998.
- Brown, B. Instints and tension reduction. In Zeigler-Hill, Shackelford, T. K. (eds). *Encyklopedia of personal and individual differences*. Cham, Switzerland: Springer, 2020, p. 2271–2276.
- Brunero, J. *Instrumental Rationality: The normativity of Means-Ends Coherence*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Brazauskas, A. *Lietuviškos skyrybos*. Vilnius: Politika, 1992.
- Brazauskas, A. *Ir tuomet dirbome Lietuvai. Faktai, atsiminimai, komentarai*. Vilnius: Knygiai, 2007.
- Bubnys, V. *Tolimi artimi. At(si)vėrimai*. Autobiografinės esė. Vilnius: Alma littera, 2008.
- Bukharin, N. *Zheleznaja kogorta revoliucii, Izbrannie proizvedenia*. Moskva: Politizdat, 1988.
- Bukharin, N. *Preobrazenskiy, E. Azbuka kommunizma*. Izdaniye Objedinionoj Kommynisticheskoy partii Ameriki, 1921.
- Bulgakovas, M. Šuns širdis. Iš rusų kalbos vertė Feliksas Vaitiekūnas. Vilnius: Vyturis, 1997.
- Bunič, I. *Partijos auksas*. Iš rusų kalbos vertė Laima Siutilienė. Vilnius: Briedis, 2013.
- Burguiere, A. The Fate of the History of Mentalities in the Annales. *Comparative Studies in Society and History* (1982) 24#3, p. 424–437.
- Burke, P. Strengths and Weaknesses in the History of Mentalities. In Burke, Peter (ed.). *Varieties of Cultural History (Digital ed.)*. Cambridge: Polity Press. 1997, pp. 162–182.
- Burleigh, M. *The Third Reich: A new History*. London: Pan Books, 2001.

- Butėnas, V. *Cė ka: kelias į 1988-uosius metus*. Vilnius: Gairės, 2003.
- Cambridge English Dictionary. Prieiga per internetą: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english>
- Campbell, J. *Herojus su tūkstančiu veidų*. Iš anglų kalbos vertė Vytautas Grenda. Vilnius: Tyto alba, 2015.
- Chartier, R. *Cultural History between Practices and Representations*. Cambridge, 1988.
- Cheetham, T. *All the World an Icon: Henry Corbin and the Angelic Function of Beings*. North Atlantic Publisher, 2012.
- Clift, J. D., Clift, W. *The Archetype of Pilgrimage: Outer Action With Inner Meaning*. The Paulist Press. 1996.
- Čechovas, A. *Žuvėdra. Pjesės*. Vilnius: Vaga, 1985.
- Černyševskis, N. *Kas daryti?* Iš rusų kalbos vertė Aleksandras Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1976.
- Dahrendorf, R. *Modernusis socialinis konfliktas: esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, 1996.
- Darnton, R. *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*. New York: W. W. Norton, 1990.
- Davoliūtė, V. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2013.
- Daumantas, J. *Partizanai*. Vilnius: Vaga, 1990 (1950).
- Dinzelbacher, P. (sud.). *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*. Iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius ir kiti. Vilnius: Aidai, 1998.
- Dinzelbacher, P. *Mentaliteto istorijos teorijos ir praktikos klausimu*. Kn. *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, p. IX–XXIV.
- Dohe, C. B. *Jung's Wandering Archetype: Race and Religion in Analytical Psychology*. London: Routledge, 2016.
- Dostojevskis, F. *Broliai Karamazovai*. T. 1. Vilnius: Vaga, 1976.
- Dostoevsky, F. *Iskania I razmyshlenia*. Moskva: Sovetskaja Rossia, 1983.
- Dovlatov, S. *The Compromise*. New York: Knopf, 1981.
- Drėma, V. Liaudiškumas ir miesčioniškumas daileje. *Kultūros barai*, 1966, Nr. 9, p. 67–74.
- Drevnekitaiskaia filosofija*. Tom 1. Moskva: Mysl, 1972.
- Duby, G. *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Dülffer, J. *Deutsche Geschichte 1933–1945*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1992.
- Dugin, A. *Logos i mythos*. Moskva: Ast- Reflekt buk, 2010.
- Dugin, A. *Sociologia voobrazenia. Vvedenie v strukturnuju sociologiu*. Moskva: Akademicheskij proekt, 2010.

- Eklof, B., Saburova, T. *A Generation of Revolutionaries: Nikolai Charushin and Russian Populism from the Great Reforms to Perestroika*. Indiana University Press, 2017.
- Engelsas, F. *Komunizmo principai*. Kaunas: Vilnis, 1926.
- Febvre, L. *Boi za istoriju*. Moskva: Nauka, 1991.
- Fest, J. *The Face of the Third Reich. Portraits of the Nazi Leadership*. Translated from the German by Michael Bullock. New York: Da Capo Press, 1999.
- Figes, O. *Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje*. Iš anglų kalbos vertė Daumantas Gaideikis. Vilnius: Alma littera, 2015.
- Frankl, V. *Man's Search for Meaning*. Boston, Massachusetts: Beacon Press, 1959.
- Freud, S. *Civilization, Society and Religion*. Penguin Books, 1991.
- Freud, S. *Anapus malonumo principo*. Vilnius: Vyturys, 1999.
- Gaižiūnas, S. *Baltų Faustas ir Europos literatūra*. Kaunas: Knygų naujienos, 2002.
- Gasetas, Ortega i. *Masių sukilimas*. Vilnius: Mintis, 1993.
- Geda, S. *Žydinčių bulvių sapnai / Dienoraščiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.
- Giegerich W. The motivation of terrorists. In Robert Hinshaw, Luigi Zoja. (eds) *Jungian Reflections on September 11. A Global Nightmare*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 2012 (2002).
- Ginzburg, C. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013.
- Gira, L. *Rinktinė poezija*. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1945.
- Girardet, R. *Politiniai mitai ir mitologijos*. Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Skersytė. Vilnius: Apostrofa, 2007.
- Girnius, K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas. *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 1, p. 268–279.
- Goldman, M. *The piratization of Russia: Russian reform goes away*. London: Routledge, 2003.
- Golovanov, V. *Tachanka s yuga*. Moskva: „Mart“, 1997.
- Gorbačiovas M. *Vienui vienas. Prisiminimai ir apmąstymai*. Iš rusų kalbos vertė Irena Ramoškaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2013.
- Gorkis, M. Daina apie Audros paukštį. Iš rusų kalbos vertė Salomėja Nėris. *Apsakymai, Dramos*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 236–237.
- Gorkis, M. Senė Izergilė. Iš rusų kalbos vertė Juozas Aputis. *Apsakymai, Dramos*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 36–52.
- Grant, M. *The Passing of the Great Race: Or, The Racial Basis of European History*. New York: Charles Scribner's Sons, 1916.
- Grinas, A. *Raudonos burės*. Iš rusų kalbos vertė Aušra Marija Sluckaitė. Vilnius: VšĮ Gelmės, 2015.

- Grinkevičiūtė, D. *Lietuviai prie Laptevų jūros. Atsiminimai. Miniatiūros*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.
- Grušas, J. *Pijus nebuvo protingas*. Raštai, III t. Vilnius: Vaga, 1980, p. 185–266.
- Grušas, J. *Karjeristai*. Vilnius: Vaga, 1971.
- Grūto parko lyrika. Sudarytojas Vaclovas Paulauskas. Vilnius: Gairės, 2000.
- Gunther, H. *Der sozialistische Übermensch. M. Gor'kij und d sowjetische Heldenmythos*. J. B. Metzler Verlag, 1993.
- Gunter, H. Wise Father Stalin and his Family in Soviet Union. In Thomas Lahusen, Evgeniĭ Dobrenko (eds.). *Socialist Realism Without Shores*. Duke University Press, 1997, p. 178–190.
- Einstein, A. Religion and science. In *The World as I see it*. New York: Philosophical Library, 1949, p. 19–22.
- Erenburg, I. *Liudi, godi, žizn*. Moskva: Sovetskij pisatel, 1990.
- Harding, S., Phillips, D. with Fogarty M. *Contrasting Values in Western Europe. University, Diversity and Change*. Hong Kong: Macmillan in Association with European Value Systems Study Group, 1986.
- Haycock, D. A. *Tironiškas protas: lyderių portretai, narcisizmas ir diktatoriškumas*. Iš anglų kalbos vertė Dangirutė Giedraitytė. Vilnius: Sofoklis, 2019.
- Havel, V. *Kas žmogaus galioje*. Iš čekų k. vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Vaga, 1994.
- Hėgelis, G. *Istorijos filosofija*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Heilbrunner, O. The Role of the Antisemitism in the Nazi Party's Activity and Propaganda. *Leo Baeck Institute Yearbook*. 1990, N. 35, p. 396ff.
- Heine, H. Deutschland. Ein Wintermärchen, *Heines Werke in fünf Bänden, zweiter Band*. Weimar: Volksverlag, 1959, S. 93–172.
- Hillman J. *Archetypal Psychology: A Brief Account. Volume 1*. (With a Bibliography of Archetypal Psychology compiled by Tom Cheetham). Putnam, CT: Spring Publications, 2004.
- Hillman, J. *A terrible love of war*. Penguin Books, 2004.
- Hoffer, E. *The True Believer. Thoughts on the Nature of Mass Movements*. Harper and Brothers, 1951.
- Hulak, F. En avons-nous fini avec l'histoire des mentalités ? *Philonsorbonne*, 2, 2008, p. 89–109.
- Human Beings as Rational Animals. In G. Keil and N. Kreft (eds.). *Aristotel's Anthropology*. Cambridge University Press, 2019, pp. 23–96.
- Hutton, P. *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History*. History and Theory. 20 (3), 1981, p. 237–259.
- Huizinga, J. *Homo ludens; a study of the play-element in culture*. Boston: Beacon Press, 1955 (1938).

- Inglehart, R., Basáñez, M., Díez-Medrano, J., Halman, L., and Luijckx Ruud (eds). *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*. Mexico City: Siglo XXI Editores, 2004.
- Ivanauskas, V. *Lietuviškoji nomenklaturā biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.
- Ivanchin-Pisarev, A. *Khozhdenie v narod*. Molodaia gvardia, 1929.
- Ivaškevičius, M. *Istorija nuo debesies*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998.
- Izmozik, V., Starkov, B., Pavlov, B., Rudnik, S. *Podlinnaja istorija RSDRP-RKPb-VKPb. Kratkij kurs. Bez umolchanij i falsifikacij*. Piter, 2010.
- Janonis, J. *Rinktinė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1947.
- Jelcinas, B. *Išpažintis pasiūlyta tema. Iš rusų kalbos vertė Regina Dobelienė ir kiti*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Jeltsinas, B. *Berite stolko suveriniteta skolko smozhete proglotit*. Prieiga per internetą: www.yeltsin.ru/event/boris-elcin-berite-stolko-suveriniteta-skolko-smozhete-proglotit [Žiūrėta 2021 04 26].
- Jokubaitis, A. Kokia nepriklausomybės prasmė? *Lietuva globalėjančiame pasaulyje*. Vilnius: Logos, 2006, p. 274–296.
- Juknevičius, S. Pagrindiniai devynerių nepriklausomybės metų rezultatai: nugalėtojai ar nugalėtieji? *Skirtingumo dimensijos: Lietuvos gyventojų vertybės europiniame kontekste*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002, p. 52–55.
- Juknevičius, S. Fašizmas – baltosios rasės agonija. *Metai*, 2011, Nr. 6, p. 128–138.
- Juknevičius, S. Social Disintegration Index and Its Applications, In: Agarwal N., Sakalauskas L., Weber GW. (eds) *Modeling and Simulation of Social-Behavioral Phenomena in Creative Societies. MSBC 2019. Communications in Computer and Information Science*, vol. 1079, Springer, Cham, 2019, p. 3–11.
- Juknevičius, S. Creativity, Unconscious and Mentalities: a Systematic Approach. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, t. 8, nr. 1. Vilnius: LKTI, 2019, p. 124–135.
- Juknevičius, S. Archetypal history of mentalities: searching for paradigms. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, t. 9, nr. 1. Vilnius: LKTI, 2021, p. 10–25.
- Jungas, K. G. *Žvelgiant į pasaulį*. Iš anglų kalbos vertė Jūratė Musteikytė. Vilnius: Taura, 1994.
- Jung, C. G. Pasąmonės vaidmuo. Iš anglų kalbos vertė Eugenijus Ališanka. *Kultūra ir civilizacija*. Vilnius: Gervėlė, 1999, p. 380–429.
- Jung, C. G. Apie analitinės psichologijos ir poetinės kūrybos santykį. Iš vokiečių kalbos vertė Oresta Rėglaitė. *Psichoanalizė ir filosofija. Rinktinė*. Sudarė Antanas Andrijauskas ir Antanas Rybelis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 45–66.
- Jung, C. G. Apie pasąmonės psichologiją. *Du traktatai apie analitinę psichologiją*. Iš vokiečių kalbos vertė Kęstutis Choromanskis. Vilnius: Margi raštai, 2012, p. 7–153.

- Jungas, C. G. Kolektyvinės sąmonės sąvoka. *Archetipai ir kolektyvinė sąmonė*. Iš vokiečių kalbos vertė Austėja Markevičiūtė. Vilnius: Margi raštai, 2015, p. 53–67.
- Jungas, C. G. Psichologiniai motinos archetipo aspektai. *Archetipai ir kolektyvinė sąmonė*, p. 93–131.
- Jung, C. G. Instinct and the unconscious. In W. McGuire (Exec. Ed.), Sir H. Read, M. Fordham, G. Adler (Eds.). *Collected works of C. G. Jung (CW)*. (R. F. C. Hull, Trans.), vol. 8: *The structure and dynamics of the psyche*. Princeton University Press, 1969 (1947), p. 129–138.
- Jung, C. G. On the Nature of the Psyche. *CW*, vol. 8: *The structure and dynamics of the psyche*. Princeton University Press, 1969 (1947), p. 159–236.
- Jung, C. G. The psychological Foundations of Belief in Spirits. *CW*, vol. 8: *The structure and dynamics of the psyche*. Princeton University Press, 1969 (1920), p. 301–318.
- Jung, C. G. Flying Soucers. *CW*, vol. 10. *Civilization in transition*. (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press, 1970 (1958), p. 307–433.
- Jung, C. G. The Fight with the Shadow. *CW*, vol. 10. *Civilization in transition*. Princeton University Press, 1970 (1947), p. 218–226.
- Jung, C. G. Mind and Earth. *CW*, vol. 10. *Civilization in transition*. Princeton University Press, 1970 (1927), p. 29–49.
- Jung, C. G. Yoga and West. *CW*, volume 11. *Psychology and Religion: West and East*. (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press. 1970 (1936), p. 529–537.
- Jung, C. G. Paracelsus as a spiritual phenomenon. *CW*, Vol. 13. *Alchemical Studies*. (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press, 1970 (1942), p. 109–190.
- Jung, C. G. The Philosophical Tree. *CW*, volume 13. *Alchemical Studies*. Princeton University Press, 1970 (1942), p. 272–274.
- Jung, C. G. Commentary on “The secret of the golden flower. *CW*, Vol. 13: *Alchemical studies*. Princeton University Press, 1967 (1929), p. 1–56.
- Jung, C. G. The Practical Use of Dream-Analysis. *CW*, Vol. 16. *The practice of psychotherapy*. (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press, 1982 (1934), p. 139–162.
- Jung, C. G. *Essays on Contemporary Events*. London and New York: Routledge Classics, 2002.
- Jung, C. G. *Letters*. Vol. 1: 1906–1950. Princeton University Press, 1973.
- Jung, C. G. Interviewed by Richard Evans, of the University of Houston, filmed in Zurich in 1957; presented by the Analitic psychology Club of Los Angeles, Oct. 27, 1960.
- Kamo no Chōmei. Hōjōki (An Account of My Hut)*. Donald Keene, transl., in Donald Keene, ed., *Anthology of Japanese Literature*. New York: Grove Press, 1955.

- Kantas, I. *Grynojo proto kritika*. Iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1982.
- Kantas, I. *Praktinio proto kritika*. Iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1987.
- Kant, I. *Politiniai traktatai*. Vilnius: Aidai, 1996.
- Karlailis, T. *Prancūzijos revoliucijos istorija*. Iš anglų kalbos vertė V. Petrukaitis. Vilnius: Mintis, 1992.
- Katajevas, V. *Baltuoja burė tolumoj*. Iš rusų kalbos vertė Antanas Venclova. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1977.
- Katajev, V. *Vremia, vpered*. Juzhno-uralskoe knizhnoe izdatelstvo, 1979 (1932).
- Khrushchiov, S. *Vospominania. Kniga I*. Moskva: NIK „Moskovskie novosti“, 1999.
- Krasin, J. *Mirnoe sosushchestvovanie kak forma klassovoi borbi*. Moskva: Politizdat, 1967.
- Kriščiūnas, E. V. Kapsuko ir Z. Angariečio revoliucinės komunistinės etikos bruožai XX a. pirmoje pusėje. „Istorija“, 71 tomas, 2008, p. 49–55.
- Kubilius, V. *Dienoraščiai 1945–1977*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
- Kubilius, V. *Dienoraščiai 1977–2004*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Kubilius, V. Tradiciniai lietuvių literatūros archetipai. *Naujasis Židinys/Aidai*, 2002, Nr. 3, p. 114–119.
- Kundera, M. *Nevedenie*. S-Ptb., Azbuka-Klassika, 2010.
- Kutraitė, D. *Dalia Kutraitė kalbina... Žvaigždžių karai tęsiasi*. Vilnius: Alma littera, 2013.
- Kuolelis, J. *Pro kalėjimo grotas. Dviejų šimtmečių sandūros byla*. Vilnius: Politika, 2010.
- Kushner, H. I., Sterk, C. E. The Limits of Social Capital: Durkheim, Suicide, and Social Cohesion. *Am J Public Health*, 95(7), 1139–1143 (2005).
- Laksnesas, H. *Pasaulio šviesa*. Iš rusų kalbos vertė Viktoras Beržinis. Vilnius: Vaga, 1979.
- Laozi. Iš senosios kinų kalbos ir komentarus iš dabartinės kinų kalbos vertė Dalia Švambarytė. Vilnius: Vaga, 1997.
- Le Bon, G. *The Psychology of People*. New York: The MacMillan C., 1898.
- Le Bon, G. *Minios psichologija*. Iš prancūzų kalbos vertė Nomedas Hofertaitė. Vilnius: Vaga, 2011 (1895).
- Ledwig, M. *Common Sense. Its History, Method, and Applicability*. New York, 2007.
- Lee, H. *Nežudyk strazdo giesmininko*. Iš anglų kalbos vertė Silvija Lomsargytė-Pukienė. Vilnius: Jotema, 2014.

- Leninas, V. Gegužės pirmoji. *Pilnas raštų rinkinys*, t. 8. Versta iš penkto rusiško leidimo. Vilnius: Mintis, 1978, p. 176–179.
- Leninas, V. Kalba iškilmingame Maskvos darbininkų, valstiečių ir raudonarmiečių deputatų tarybos, RKP(b) MK ir MMST plenumo posėdyje, skirtame 3-iosioms Spalio revoliucijos metinėms, 1920 m. lapkričio 6 d. *Pilnas raštų rinkinys*, t. 42. Vilnius: Mintis, 1988, p. 1–6.
- Lenin, V. *To the Rural Poor*. Collected Works, Vol. 6, p. 366–368.
- Levitin, S. *Polnaja i okončatel'naja pobeda socializma v SSSR – triumf marksizma-leninizma*. Moskva: Sovetskaja Rossija, 1960.
- Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos centro komiteto biuro nutarimas Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis suaktyvinimo. Prieiga per internetą: http://www.genocid.lt/Leidyba/3/is_archyvu.htm. [Žiūrėta 2019 06 24].
- Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki Nepriklausomybės. Kn. 1. Dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija. Sudarytojas ir redaktorius G. Šidlauskas. Vilnius: Naujoji matrica, 2004.
- Linden, D. J. The Neuroscience of Pleasure. Prieiga per internetą: www.huffingtonpost.com/david-j-linden [Žiūrėta 2016 09 12].
- Lindenfeld, D. Jungian archetypes and the discourse of history. *Rethinking History* 13 (2009), 217–234.
- Linen, T. Socialist Utopian Modernism: The Myths of the Kingdom and the Golden Age. *Modernism and British Socialism*. Palgrave Macmillan, 2012, p. 43–64.
- Lipovetsky, M. *Charms of the Cynical Reason: The Trickster's Transformations in Soviet and Post-Soviet Culture*. Academic Studies Press, 2011.
- Lloyd, G. E. R. *Demystifying Mentalities*. Cambridge University Press. 1990.
- Lloyd, G. E. R. *Pour en finir avec les mentalités*. La Découverte, 1999.
- Lermontov, M. Parus. *Sobranie sochinenii*, tom 1. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1970.
- Lu, K. Jung and history: Adumbrations of a post-Jungian approach to psychoanalytic history. In Gottfried Heuer (ed.) *Sexual revolutions: psychoanalysis, history and the father*. Routledge, 2011, p. 11–34.
- Lungina, L. *Podstrochnik. Zhizn Lilianni Lunginoi, passkazannaja eju v filme Olega Dormana*. Moskva: Astrel; CORPUS, 2010.
- Majakovskis, V. 150 000 000 (poema). Prieiga per internetą: <https://www.litres.ru/vladimir-mayakovskiy/150000000/chitat-onlayn/> [Žiūrėta 2018 10 26].
- The Malleus Maleficarum of Heinrich Kramer and James Sprenger*. Dover Publication, 2012 (1484).
- Maritenas, Ž. Menininko atsakomybė. Kn. *Grožio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 1980.

- Maritain, J. J. *Education at the Crossroads*. New Haven: Yale University Press, 1943.
- Marksas, K., Engelsas, F. Komunistų partijos manifestas. Vilnius: Mintis, 1983.
- Marksas, K. *Gotos programos kritika*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1953.
- Marx, K., Engels, F. *Principis of communism. Marx & Engels Collected Works. Volume 4*. Lawrence & Wishart Electric Book, 2010, p. 322–339.
- Marx, K. To J. Weidemeyer. *Marx & Engels Collected Works. Volume 39: Letters 1825–55*. Lawrence & Wishart Electric Book, 2010, p. 62–65.
- Marx, K. *Karl Marx's „Confession“*. Prieiga per internetą: www.marxists.org/archive/marx/works/1865/04/01/htm. [Žiūrėta 2020 10 12].
- Martinaitis, M. *Viskas taip ir liks. 1988–2013 metų užrašai*. Sudarė ir parengė Valentinas Sventickas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018.
- May, R. *The Cry for Myth*. New York: Norton, 1991.
- Mažeikis, G. *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.
- Mažeikis, G. Triksteris: besijuokiantis, ekstatiškas kūrybinis griovėjas. Analitinės antropologijos žvilgsnis. *Inter-studia humanitas*, 2014, Nr. 16, p. 7–33.
- Medvedev, R. *Vremia Putina*. Moskva: „Vremia“, 2014.
- Megill, A. History's unresolving tensions: reality and implication. *Rethinking History*, vol. 23, 2019, Issue 3, p. 279–303.
- Mereschkowsky, D. Vorwort. In Mereschkowsky, D., Hippius, Z., Philosophov, D. *Der Zar and die Revolution*, Munich, K. Piper and Co., 1908, pp. 1–6.
- Mertvin, M. Stanovlenije sistemi privelegij v sovetskom gosudarstve. *Voprosi istorii*, 1992, Nr. 2–3, s. 45–61.
- Meškauskienė, M. *Neblėstanti jų šviesa*. Vilnius: Vaga, 1984.
- Mieželaitis, E. *Nereikalingas žmogus. Akcentai: autobiografinė esė* (sud. Valentinas Sventickas). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
- Mikelinskas, J. *Žmogus ir jo legenda/Apmąstymai apie kūrybą ir kūrėjus*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
- Milošas, Č. *Pavergtas protas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
- Montefiore, S. *Stalinas. Raudonojo dvaro caras*. Iš anglų kalbos vertė Vytautas Petrukaitis. Vilnius: Tyto alba, 2011.
- Montvila, V. *Eilėraščių šūvis*. Vilnius: Vaga, 1975.
- Nabokov, V. *Nikolai Gogol*. New Directions Publishing, 1969 (1944).
- Nėris, S. *Poezija*. Vilnius: Vaga, 1979.
- Nether, A. Jung's Theory of Archetypes: A Critique. *Journal of Humanistic Psychology*. 1996, Vol. 36, Issue 2, pp. 61–91.

- Nigg, W. *Friedrich Nietzsche. Regėtojas, šventasis, pranašas*. Iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. Vilnius: Tyto alba, 2001.
- Nietzsche, F. *The Will To Power*. Edited by Walter Kaufmann, translated from German by Walter Kaufmann and R. J. Hollingdate. A Vintage Giant, 1968.
- Nizami. *Leila ir Medžnūnas*. Vilnius: Vaga, 1985.
- Noreika, A. 9 dešimtmečio jaunimas – muzika ir futbolu prieš sovietinę tikrovę. Pranešimas konferencijoje „Lietuvių tauta sovietmečiu: tapatybės konfigūracijos. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, 2016, t. 4, Nr. 1, p. 128–129.
- Norkus, Z. *Max Weber ir racionalusis pasirinkimas*. Iš vokiečių kalbos vertė Albinas Lozuraitis. V.: Margi raštai, 2003
- Norkus, Z. *Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius: Taura, 1996.
- Ostrovskis, N. *Kaip grūdinosi plienas*. Iš rusų kalbos vertė Vytautas Petrauskas. Vilnius: Vaga, 1977.
- Orange R. *The mind of a madman*. A Kindle Single, 2012.
- Orwell, G. *Katalonijai pagerbti*. Iš anglų kalbos vertė Arvydas Sabonis. Vilnius: Kitos knygos, 2010.
- Orwell, G. *Gyvulių ūkis*. 1984. Iš anglų kalbos vertė Arvydas Sabonis. Vilnius: Vytury, 1991.
- Oxford's English Dictionary. Prieiga per internetą: <https://www.oxfordlearners-dictionaries.com>
- Paleckis, J. *Už geresnį pasaulį. Publicistika*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Pavlov, I. 1920-ije. *Revoliucija i biurokratija. Zapiski opozicionera*. Sankt-Peterburg: Iskra Research – „Peterburg XXI vek“, 2001.
- Petkevičius, V. *Apie duoną, meilę ir šautuvą*. Vilnius: Vaga, 1984.
- Podstročnik*, Žizn Liliani Lunginoi, rasskazanaja jeju b filme Olega Dormana. Moskva: Astrel CORPUS, 2010.
- Pukenis, R. Demografinė krizė ir Lietuvos likimas. *Logos* 53, 2007, spalio–gruodis, p. 76–88.
- Putin, V. *Popitki sozdat odnopolniarnii mir ne udalis*. www.vedomosti.ru/politics/news/2016/12/04/668021-putin-popitki-sozdat-odnopolniarnii-mir-ne-udalis [Žiūrėta 2016 12 28].
- Putinaite, N. *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007.
- Radžvilas, V. *Pamąstymai*. Prieiga per internetą: <http://propatraia.lt.wordpress.com/2011/11/30/vytautas-radzvilas-pamastymai> [Žiūrėta 2016 09 28].
- Ramonaitė, A. (red.). *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.
- Rapoportas, S. *Vilniaus snobai*. Vilnius: Unitas, 1994.

- Ridas, D. *10 dienų, kurios sukrėtė pasaulį*. Iš rusų kalbos vertė Robertas Žiugžda. Vilnius: Mintis, 1987.
- Riurin, M. N. *Na kolēni ne vstanu*. Moskva: Politizdat, 1991.
- Robertson, R. *Jungian Archetypes: Jung, Godel, and the History of Archetypes*. Nicolas-Hays, 1995.
- Rosenberg, A. *The Myth of the Twentieth Century: An Evaluation of the Spiritual-Intellectual Confrontations of Our Age*. Invictur Book, 2011 (1930).
- Russel, B. *The Practice and Theory of Bolshevism*. Cosimo, Inc. 2007 (1920).
- Rubavičius, V. Nepasakotina, tačiau vaizduota atmintis. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*. LKTI, 2020, t. 8. Nr. 1, p. 71–83.
- Samalavičius, A. Intelektualai postkolonijinėse / postkomunistinėse erdvėse: mentaliteto savybių kontūrai. Kn. *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*, p. 221–255.
- Savukynas, V. „Maištininko“ figūros susiformavimo prielaidos postkomunistinėje erdvėje: Lietuvos atvejis. Stanislovas Juknevičius ir kiti. *Dabartinės Lietuvos kultūros tendencijos: vertybiniai virsmai*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, p. 128–167.
- Schneidman, E. S. *Savižudžio sąmonė*. Vilnius: ALK, 2002.
- Seymour, R. 2083: Breivik's 21st-century fascist manifesto. In: Hunphrys E., Rundle G. and Tietze T. (editors). *On Utøya: Anders Breivik, wright terror, racism and Europe*. Elguta Press, 2011.
- Shadraconis, S. Leaders and Heroes: Modern Day Archetypes, *LUX: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*: Vol. 3: Iss. 1, 2013, article 15.
- Sharp, D. *Jung lexicon: A Primer of Terms and Concepts*. Toronto: Inner City Books, 1991.
- Singer, T., Kimbles, S. L. (eds.). *The Cultural Complex. Contemporary Jungian Perspectives on Psyche and Society*. Routledge, 2004.
- Sniečkus, A. *Apie ideologinio darbo pagerinimą. Pranešimo LKP (b) CK XV Plenumo sutrumpinta stenograma*. Vilnius: „Tiesos“ leidykla, 1948.
- Sniečkus, A. *Vincas Mickevičius-Kapsukas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Sergeev, A., Glušik, E. *Kak žil, rabotal i vospitival detej J. V. Stalin*. Moskva: Krimskij most–9D Forum, 2011.
- Solženicyn, A. *Gulago archipelagas. Tomai 1–3*. Iš rusų kalbos vertė Viktoras Beržinis, Sigitas Papečkienė ir Vincentas Stravinskas. Žara, 2009.
- Sorokin, P. *Social and Cultural Dynamics*. Cincinnati: American Book Company, 1937–41, 4 vol.

- Spiro, J. P. *Defending the Master Race: Conservation, Eugenics, and the Legacy of Madison Grant*. Univ. of Vermont Press. Prieiga per internetą: <http://books.google.com/books?id=4NoE2VyfN70C&pg=PA357> [Žiūrėta 2020 11 14].
- Sruoga, B. *Raštai*, t. 2. Parengė Algis Samulionis. Vilnius: Alma littera, 1996.
- Stack, S., Laubepin, F. *Religiousness as a Predictor of Suicide: An Analysis of 162 European Regions*. 2018. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/sltb.12435> [Žiūrėta 2020 04 18].
- Subačius, R. *Dramatiškos biografijos. Kovotojai, kūrėjai, karjeristai, kolaborantai...* Trečias leidimas. Vilnius: Mintis, 2008.
- Ščepanovskaja, J. *Apchetipi Rossii*. Metodologija i metodi istoričeskoj psichologii. *Materiali XXVI meždunarodnoj naučnoj konferencii*. Sankt-Peterburg, 2009, s. 58–64.
- Šepetyš, L. *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
- Šumauskas, M. *Gyvenimo prasmė*. Vilnius: Vaga, 1975.
- Šumauskas, M. *Kovų verpetuose*. Vilnius: Vaga, 1973.
- Štromas, A. Laisvės horizontai, sud. L. Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Šulgin, V. *Dni*. 1920. Moskva: Sovremennik, 1989.
- Targum, S.D. & Fava, M. Fatigue as a Residual Symptom of Depression. *Innov Clin Neurosci.*, 8, (10), 2011, pp. 40–43.
- Tillich, P. *Theology of Culture*. Oxford University Press, 1959.
- Tilvytis, T. *Daina gyvybės kaina*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962.
- Tininis, V. *Sniečkus. 33 metai valdžioje*. Antrasis papildytas ir pataisytas leidimas. Vilnius: Karminas, 2000.
- Toynbee, A. *The Value of C. G. Jung's Work for Historians*. London, 1956.
- Trentmann, F. *Empire of Things: How We Became a World of Consumers*. Harper, 2016.
- Trentmann, F. Civilization and Its Discontents: English Neo-Romanticism and the Transformation of Anti-Modernism in Twentieth-Century Western Culture. *Journal of Contemporary History*, Vol. 29, No. 4 (Oct., 1994), pp. 583–625.
- Trotsky, L. *My Life*. New York: Charles Schribner's Sons, 1930.
- Tumas-Vaižgantas, J. *Raštai. IV tomas*. Vilnius ir Kaunas: Švyturio bendrovės leidinys, 1922.
- Tumas-Vaižgantas, J. V. Kapsukui atminti. *Kultūra*, 1933, Nr. 10.
- Urnov, M. 'Greatpowerness' as the key element of Russian self-consciousness under erosion. *Communist and Post-Communist Studies* 47 (3), 2014, p. 305–322.
- Venclova, A. *Jaunystės atradimas*. Kaunas: Šviesa, 1981.

- Verene, D. Ph. and Berlin I. Vico's Philosophy of Imagination. *Social Research*, vol. 43, no. 3, The New School, 1976, pp. 410–33.
- Visa istorija yra gyvenimas*. 12 sakytinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas. Vilnius: Aidai, 2008.
- Voslenskij, M. S. *Nomenklatura. Gospodstvujuščij klas Sovetskogo Sojuza*. Moskva: Sovetskaja Rossija, 1991.
- Voronin, N. Reiting Putina – 90%: uroki istorii. Prieiga per internetą: www.bbc.com/russian/international/2015/10/151022_putin_highest_approval_rating_list [Žiūrėta 2017 05 16].
- Wunenburger, J.-J. *L'imaginaire*. Paris: PUF, 2003.
- Zalatorius, A. *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: Pasipriešinimas ir / ar prisitaikymas*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Zinovyev, A. *Homo sovieticus*. Grove / Atlantic, 1986.
- Zinovyev, A. *Ispoved otshepenca*. Moskva: Vagrius, 2005.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Adler A. 25
 Aleksijevič S. 111, 145, 269
 Al-Ghazali Abu H. 54, 269
 Ališanka E. 144, 269
 Anderson B. 14, 31, 253, 269
 Andrijauskas A. 54, 269
 Antanaitis K. 122, 155, 269
 Arendt H. 74, 269
 Ariès Ph. 12, 269
 Aristotelis 9, 18, 64, 269
 Audi R. 21, 269
 Avyžius J. 142, 269
 Ažubalis A. 146, 269

 Baltušis J. 160, 161, 269
 Balzac H. de 49, 269
 Barkauskas A. 135, 136, 269
 Bazhanov B. 34, 103, 125, 269
 Berenis V. 122, 269
 Beresnevičius G. 39, 122, 269
 Beriozovas V. 164, 269
 Bertalanfy L. von 14, 54, 55, 57, 270
 Biliūnas J. 124, 270
 Bloch M. 13, 270
 Blok A. 92, 113, 270
 Bogušis V. 156, 270
 Bourdieu P. 20, 270
 Brazinskas P. 146
 Breivikas A. 14, 63–71
 Brežnev L. 105, 150, 151, 219
 Brown B. 45, 270
 Brunero J. 20, 270
 Brazauskas A. 137, 164, 270
 Bubnys V. 139, 270

 Bukharin N. 87, 104, 270
 Bulgakov M. 88, 270
 Bunič I. 129, 270
 Burkauskas A. 6, 8, 209–215
 Burke P. 13, 32, 270
 Burleigh M. 63, 67, 68, 270
 Butėnas V. 145, 193, 271

 Campbell J. 24, 271
 Carlyle Th. 48, 52, 276
 Chartier R. 32, 271
 Cheetham T. 23, 271
 Clift J. D. 37, 271
 Clift W. 37, 271
 Cvirka P. 128, 219

 Čechov A. 90, 91, 271
 Černyševskij N. 90, 271

 Dahrendorf R. 45, 257, 271
 Darnton R. 271
 Daumantas J. 271
 Davoliūtė V. 134, 271
 Dinzelbacher P. 15, 16, 271
 Dohe C. B. 271
 Dostojevsky F. 30, 89, 91, 219, 233, 271
 Dovlatov S. 271
 Drėma V. 146, 147, 271
 Duby G. 256 271
 Dugin A. 85, 271
 Dülffer J. 71, 271
 Durkheim E. 61, 85

- Einstein A. 153, 273
 Eklof B. 89, 272
 Engels F. 42, 86, 90, 103, 124, 126, 272
 Erenburg I. 109, 273
- Febre L. 13, 272
 Fest J. 68, 256, 272
 Figes O. 33, 91, 92, 96, 253, 272
 Fogarty M. 58, 273
 Frankl V. 19, 273
 Freud S. 19, 25, 52, 272
- Gagarin J. 189
 Gaižiūnas S. 122, 272
 Gasett Ortega J. y. 272
 Geda S. 162, 163, 272
 Genys K. 157
 Giegerich W. 29, 272
 Ginzburg C. 34, 35, 272
 Gira L. 129, 272
 Girardet R. 39, 85, 272
 Girnius K. 123, 272
 Goldman M. 117, 272
 Golovanov V. 92, 272
 Gorbačiov M. 105, 113–115, 119, 164, 265, 272
 Gorkis M. 84, 93, 112, 124, 272
 Granauskas R. 219
 Grant M. 67, 272
 Grebenščikov B. 218
 Greimas A.J. 244
 Grinas A. 112, 272
 Grinkevičiūtė D. 131, 273
 Grušas J. 142, 273
 Gunther H. 84, 273
- Harding S. 58, 273
 Haycock D. A. 20, 273
 Havel V. 48, 273
- Hegel G. 52, 273
 Heilbronner O. 69, 273
 Heine H. 84, 273
 Hillman J. 39, 70, 273
 Hitler A. 67, 70–71, 73
 Hoffer E. 21, 273
 Homeras 65
 Hulak F. 15, 273
 Hutton P. 13, 15, 273
 Huizinga J. 19, 273
- Inglehart R. 163, 274
 Ivanauskas V. 123, 274
 Ivanchin-Pisarev A. 91, 274
 Ivaškevičius M. 162, 274
 Izmozik V. 92, 110, 155, 274
- Jakovlev A. 115
 Jakštas A. 6, 8, 141, 172–176
 Janonis J. 132, 274
 Jelcin B. 106, 115, 116, 274
 Jokubaitis A. 159, 274
 Juknevičius S. 2, 4, 14, 61, 164, 260, 274
 Jung C. G. 11, 12, 14, 22–29, 32, 34, 36–41, 44, 46–49, 51, 56, 64–65, 68–69, 77–78, 85, 99, 140, 240, 243, 248–250, 252, 255–256, 271, 274–275
- Kafka F. 142
 Kant I. 11–12, 20, 49, 117, 140, 233, 255, 276
 Katajev V. 98, 112, 276
 Kavolis V. 44
 Katilius R. 138
 Khrushchiov S. 88, 192, 276
 Klišytė R. 6, 8, 140, 216 - 222
 Krasin J. 110, 276
 Krishnamurti J. 240

- Kriščiūnas E. 140, 276
 Kubilius V. 122, 136, 137, 276
 Kuhn Th. 13
 Kundera M. 156, 276
 Kutraitė D. 138, 276
 Kuolelis J. 132, 135, 145, 276
 Kushner H. I. 61, 276

 Laksnėstas H. 153, 276
 Laozi 151, 276
 Le Bon G. 41, 52, 67, 276
 Ledwig M. 20, 276
 Lee H. 276
 Lenin V. 42, 87–88, 92–96, 98,
 103–104, 106, 124–126, 129, 193,
 197, 220, 222, 240, 262, 277, 284
 Lermontov M. 111
 Levitin S. 106, 277
 Ligačiov J. 115
 Linden D. J. 19, 277
 Lindenfēld D. 12, 277
 Linen T. 19, 85, 277
 Lipovetsky M. 84, 277
 Lloyd G. E. R. 13, 249, 277
 Lermontov M. 111–112, 277
 Loewitz K. 52
 Lu K. 12, 24/8, 277
 Lungina L. 101, 277
 Luther M. 35–36

 Mayakovskiy V. 128
 Makarenka A. 232
 Maritain J. 139, 277, 278
 Marks K. 42, 69, 85–87, 89, 92–93, 95,
 124, 126, 131, 156, 228, 278
 Martinaitis M. 141, 278
 May R. 39, 278
 Mažeikis G. 4, 42, 122, 278
 Medvedev R. 119, 278

 Megill A. 49, 278
 Mereschkowsky D. 117, 118, 278
 Mertvin M. 278
 Meškauskienė M. 124, 278
 Mickevičius-Kapsukas V. 124–125,
 129–130, 146, 166, 278
 Miežėlaitis E. 134, 138–139, 278
 Mikelinskas J. 139, 155, 278
 Mill J. S. 74, 159
 Milošas Č. 46, 63, 278
 Montefiore S. 96–97, 110, 263, 278
 Montvila V. 127–128, 130, 132, 134,
 167, 278

 Nabokov V. 91, 278
 Nedzveckienė S. 6, 8, 137, 177–185
 Nėris S. 127, 129, 278
 Nether A. 278
 Nigg W. 83, 279
 Nietzsche F. 19, 279
 Nizami 161, 279
 Noreika A. 151–152, 279
 Norkus Z. 4, 12, 21, 279

 Ostrovskis N. 97, 279
 Orange R. 63, 72–78, 279
 Orwell G. 43, 140, 279

 Paleckis J. 31, 87, 126, 141, 169, 172, 279
 Patackas A. 243
 Pavlov I. 96, 279
 Pavlovskis A. 6, 8, 140, 205–208
 Petkevičius V. 130–131, 279
 Pukenis R. 279
 Putin V. 118–120, 227, 279
 Putinaitė N. 19, 279

 Radžvilas V. 165, 279
 Ramonaitė A. 122, 148, 159, 279

- Rapoport S. 122, 142, 279
 Rasimavičius N. 160
 Razauskas D. 6, 8, 152–153, 168, 227–247
 Ridas D. 93–94, 280
 Riurin M. N. 280
 Robertson R. 12, 280
 Rosenberg A. 67, 280
 Rudokas J. 129
 Russel B. 280
 Rubavičius V. 280

 Sacharov A. 114
 Saja K. 154, 155
 Samalavičius A. 122–123, 280
 Savukynas V. 122, 280
 Schneidman E. 59, 280
 Seymour R. 72, 280
 Sergeev A. 97, 104
 Shadraconis S. 24, 280
 Sharp D. 19, 280
 Singer T. 26–27, 280
 Sniečkus A. 31, 125–126, 131, 135, 154, 166, 188, 190, 280
 Solženicyn A. 97–98, 100, 114, 280
 Sorokin P. 14, 17, 53, 62, 251, 280
 Spiro J. P. 67, 281
 Sruoga B. 160, 281
 Stack S. 281
 Stalinas J. 42, 88, 96–97, 101–104, 106, 110, 125, 149
 Strukovienė D. 6, 8, 152, 223–226
 Subačius R. 123, 125, 131, 138, 281

 Šakalys V. 146
 Ščepanovskaja J. 85, 281
 Šepetys L. 145–146, 148, 281

 Šidlauskas G. 155
 Šumauskas M. 127, 281
 Štromas A. 125, 281
 Šulgin V. 94, 281

 Tamulionis A. 6, 8, 143, 209–215
 Targum S. D. 59, 281
 Terleckas A. 155–156
 Tillich P. 40, 281
 Tilvytis T. 132, 133, 281
 Tininis V. 281
 Toynbee A. 281
 Trentmann F. 58, 144, 281
 Trotsky L. 33–34, 37, 42, 99, 103–104, 281
 Tumas-Vaižgantas J. 124–125, 130, 281

 Urnov M. 119, 281

 Venclova A. 129–130, 134, 276, 281
 Verene D. Ph. 53, 282
 Voslenskij M. S. 105, 282
 Voronin N. 119, 282
 Vysotsky V. 112, 2113, 224, 282

 Wunenburger J.-J. 282

 Zalatorius A. 123, 282
 Zinovjev A. 99, 148, 282
 Zinovjev G. 98, 103, 282

 Žarskus A. 243, 244

Monografijoje formuluojamos archetipinės mentalitetų istorijos paradigmos ir pateikiama keletas praktinio jų taikymo pavyzdžių. Sovietinėje Lietuvoje vykę procesai analizuojami plačiame Sovietų Sąjungoje vykusių procesų kontekste.

Stanislovas Juknevičius

**ARCHETIPINĖ MENTALITETŲ ISTORIJA:
SOVIETMEČIO LIETUVA**

Mokslo monografija

Viršelio dailininkė Skaistė Ašmenavičiūtė

Redaktorė Onutė Gaidamavičiūtė

Maketuotoja Daiva Mikalainytė

Išleido Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105, Vilnius
Spausdino BĮ UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13B, 09109, Vilnius